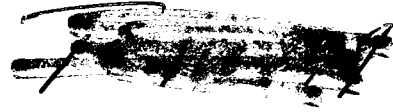

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ
(SİYASET BİLİMİ) ANABİLİM DALI

100249

HALİDE EDİP ADIVAR VE ROMANLARINDA
CUMHURİYET DÖNEMİ YENİ KADIN KİMLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ECE PARALI
TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. TANER TİMUR
ANKARA-2001

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ
(SİYASET BİLİMİ) ANABİLİM DALI

HALİDE EDİP ADIVAR VE ROMANLARINDA
CUMHURİYET DÖNEMİ YENİ KADIN KİMLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

Prof. Dr. Taner TİMUR (Danışman)

Doç. Dr. Ahmet MAKAL

Dr. Alev ÖZKAZANÇ

İmza

Tez Sınav Tarihi: 21/01/2002

ECE PARALI

ANKARA-2001

GİRİŞ	3
I.BÖLÜM: TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER VE KADINLAR: OSMANLI'DAN CUMHURİYETE DEĞİŞEN KADIN KİMLİKLERİ	7
A. 'GELENEKSEL'DEN 'MODERN'E KİMLİK VE CİNSİYET	7
1) KADIN HAREKETİNİN GELİŞİMİ VE TEORİK ÇERÇEVESİ	7
<i>a. Batıda Birinci ve İkinci Dalga Kadın Hareketi</i>	7
<i>b. Feminizmin Modern Toplum Eleştirisi ve Toplumsal Cinsiyet Kavramı</i>	10
2) MODERNLEŞME VE GELENEKSEL KİMLİKLERDEN ULUSAL KİMLİĞE GEÇİŞTE KADINLAR	16
<i>a. Kimlik Kavramı</i>	16
<i>b. Ulusal-kimlik ve Milliyetçilik</i>	18
<i>c. Milliyetçilik Kuramlarında Yeni Yaklaşımlar : Batı Dışındaki Dünyada Uluslaşma Süreci</i>	22
<i>d. Ulusal-Kimlikler, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet : Teorik Yaklaşımlar</i>	25
B. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BATILILAŞMA, KİMLİK VE KADINLAR	36
1. TÜRKİYE'DE BATILILAŞMA VE MİLLİ KİMLİK ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME	36
2. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E KADINLAR	43
<i>a. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Kadın Deneyimleri: Genel Bir Değerlendirme</i>	43
<i>b. Tanzimat Döneminde Kadınlar</i>	46
<i>c. Meşrutiyet Dönemi Reformları ve Osmanlı Kadın Hareketi</i>	51
<i>d. Cumhuriyet'in "Yeni Kadın"ı, Feminizm ve Kadın Politikaları</i>	59
II. BÖLÜM: HALİDE EDİP ADIVAR, BATILILAŞMA-MİLLİYETÇİLİK VE KADIN KİMLİĞİ . 67	
A. HALİDE EDİP ADIVAR'IN YAŞAMÖYKÜSÜ	67
1. 'MOR SALKIMLI EV'	69
<i>a. Yetiştirdiği Ortam:</i>	69
<i>b. Kolej Yılları : Yeni Bir Dünya ve Bağımsızlaşma</i>	73
<i>c. Evlilik Hayatı ve Yeniden Konak Yaşamı</i>	76
<i>d. İkinci Meşrutiyet ve Halide Edip'in Kamusal Yaşamda Varlık Göstermesi</i>	77
<i>e. Rejimin Sertleşmesi ve Yurtdışı deneyimleri</i>	80
<i>f. Balkan Savaşı ve Teali Nisvan Faaliyetleri</i>	84
<i>g. Evkaf Okulları Müfettişliği</i>	85
<i>h. Türk Ocağı Faaliyetleri, İttihatçılarla İlişkileri ve Milliyetçilik Anlayışı</i>	88
<i>i. Suriye ve Arap Diyarı</i>	93
2. 'TÜRKÜN ATEŞLE İMTİHANI': MİLLİ MÜCADELE VE HALİDE EDİP ADIVAR	96
<i>a. Milli Mücadeleyi Doğuran Koşullar ve Halide Edip'in Faaliyetleri</i>	98
<i>b. Anadolu'ya Geçiş</i>	105
<i>c. Ankara ve Milli Mücadele</i>	107
<i>d. Cephedeki Faaliyetleri</i>	114
3. MİLLİ MÜCADELE SONRASI	120

B. HALİDE EDİP VE KADINLIK MEFKURESİ	125
1. HALİDE EDİP’TE “YENİ KADIN” DÜŞÜNCESİNİ BESLEYEN KAYNAKLAR	125
2. HALİDE EDİP VE “YENİ KADIN” DÜŞÜNCESİNİN UNSURLARI	128
a. <i>Geleneksel Feminitenin Eleştirisi ve Toplumsal Sorumluluk Ekseninde</i> <i>Öznelen Yeni Kadın</i>	128
b. <i>Halide Edip’in Osmanlı-Türk Hareket-i Nisvanı İçindeki Yeri</i>	136
III. HALİDE EDİP ADIVAR’IN ROMANLARINDA KADINLAR	140
A. OSMANLI-TÜRK ROMANINDA BATILILAŞMA, KADINLAR VE KİMLİK SORUNU 140	
B. İLK DÖNEM: BATILILAŞMA VE KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ	147
1. SEVİYYE TALİP	151
2. HANDAN	157
C. MİLLİYETÇİLİK VE HALİDE EDİP’İN ROMANLARINDA DEĞİŞEN KADIN KİMLİKLERİ	167
1. YENİ TURAN	167
2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ: ATEŞTEN GÖMLEK	175
D. KADIN KİMLİĞİNDE YENİ UZLAŞMALAR: SON DÖNEM ROMANLARI	183
1. SİNEKLİ BAKKAL	183
SONUÇ	195
BİBLİYOGRAFYA	201
TEZİN ÖZETİ	210
SUMMARY OF THE THESIS	212

GİRİŞ

Osmanlı tebaalığından Türkiye Cumhuriyetinin vatandaşlığına uzanan süreç, genel olarak toplumda yaşanan kimlik buhranlarının, kimlik konusunda ortaya atılan çeşitli tezler ile aralarındaki hesaplaşmaların izlenmesi bakımından hayli zengin bir malzeme sunmaktadır. Osmanlı toplumsal formasyonu ve bu formasyona damgasını vuran egemen ideolojinin çözülme süreci içine girmesi, aydınları yeni çözüm yolları arayışına itmiştir. Batı, her zamankinden farklı bir biçimde Osmanlı'nın yüzünü çevirme ihtiyacı duyduğu bir odak haline gelmiş, Osmanlı, uluslararası platformda merkezi üstünlük iddiasından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde "batılılaşma" adı verilen gelişmelerin, bir yarı-sömürgeleşme süreci içinde yaşanmış olması bu buhranı derinleştirmiş, Osmanlı aydını Batı ile kendisi arasındaki ilişkinin rotasını tutturmaya çabalarken, kimlik sorunu da bu savruluşlar doğrultusunda şekillenmiştir.

Toplumdaki değişime sözcülük eden kesimlerin sınıfsal yapısı, içinde bulunulan tarihsel koşullar, içerideki eski ve dışarıdaki-yeni ideolojiler kimlik ile ilgili referansların saptanmasında önemli bir yere sahiptir. Egemen dünya görüşünün değişmeye başladığı bu türden kriz ortamlarında, yeni arayışlar ve toplumsal güç dengelerinin değişmesi sonucunda yeni bir kimliği yaratacak unsurlar gerilimli bir mücadeleye konu olurlar. Bu mücadelenin sonucunda ise alternatif diğer unsurlar elenerek, kimlik ile ilgili referanslar saptanır. Bu nedenle de ulusal bir kimliğin oluşumu sürecinde referans olarak alınan unsurlar kadar, çatışma konusu olan ama dışarıda bırakılan unsurların incelenmesi de önemlidir. Kadın kimliğinin kurgulanması, bu sürecin can alıcı noktalarından biridir. Geleneksel Osmanlı düzeninde İslami referanslarla yaşanan kimlikten ulusal bir kimliğe geçiş ile ilgili temel sorunlar, Osmanlı kadınından Cumhuriyet'in kadınlarına ulaşan değişimlerle doğrudan ilintilidir. Osmanlı'nın son dönemlerinde kadınlar konusunda aydınlar arasında yükselen eleştirilerden başlayarak kadın sorunu, Cumhuriyetin devrimlerine uzanan uzun bir dönemde kimlik ile ilgili tartışmalarda merkezi bir yer tutmuştur. "Asri kadın"dan "çağdaş Türk kadını"na uzanan süreçte, "yeni kadın" tanımlamaları da ciddi tartışmalar sonrasında belirlenen referanslarla kurulmuştur.

Bu çalışma Halide Edip Adıvar örneğinden hareketle Türkiye'nin yakın tarihindeki kimlik tartışmaları çerçevesinde, kadınlar için kurgulanan yeni kimlik referanslarını konu edinmektedir. Yarı sömürgeleşme, batılılaşma ve modern ulusal

referanslarını konu edinmektedir. Yarı sömürgeleşme, batılılaşma ve modern ulusal bir devletin kurulması süreçlerinde kadın sorunun hangi bağlamlarda ele alındığı ve çözümlendiği, bu sürece kadınların nasıl katıldığı ve değişimlerin kadınların gerçeğini nasıl etkilediği çalışmamız bakımından açıklanmaya muhtaç konulardır. Halide Edip Adıvar tüm bu müzakere sürecini yaşamış, gelişmelere fiilen katılmış, dahası edebiyatçı kimliği ile de pek çok eser kaleme almıştır. Cumhuriyet döneminin önde gelen kişiliklerinden olan Halide Edip'in, hararetli mücadelelere konu olan kadın kimliğini temsil etmesi bakımından önemli olduğunu düşünüyorum. Aydın kimliği ile Adıvar, bir yazar ve aynı zamanda siyaset sahnesinde bir aktör olarak dönemin müzakerelerinde bizzat yer almış, tartışmalı sürece doğrudan katılmış ve bu süreçten etkilenmiştir.

Tanzimat maarifçiliği ile başlayıp sonraki dönemlerde de sürdürülen eğitim reformları sayesinde sınırlı bir kesim için de olsa Osmanlı toplumunda eğitilmiş yeni bir kadın tipinin ortaya çıktığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu yeni kadınlar da değişim sürecine doğrudan katılmış, kadınlar için açılan yolda belli bir mücadele yürütmüşlerdir. Osmanlı kadınlarınca yürütülen bu mücadele çeşitli yönleriyle özellikle feminist tarihçiler tarafından tartışılmış ve yakın tarihimizin Batılılaşma serüveni kadınlar açısından da tanımlanmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet dönemi ile kadınlara açılan yolun, Türkiye'deki kadın hareketi ile ilişkisi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan birçoğu resmi Cumhuriyetçi söylemi tekrar etmekte ve kadın hareketini, kadınların herhangi bir mücadele vermeksizin cumhuriyetin bir armağanı olarak edindikleri yeni ve batılı standartlardaki hakların pasif kullanıcıları olarak kurgulandığı bir sürece indirgemektedir. Ancak genç kuşaktan feminist sosyal bilimciler tarafından Batı'da ulus ve kadın ilişkisi üzerine geliştirilen eleştirel çalışmalardan ve kadın tarihi ile ilgili çabalardan hareketle Türkiye'deki uluslaşma ve modernleşme sürecini kadınlar açısından eleştirel bir gözle değerlendiren akademik çalışmalar yapılmıştır.¹ Bu amaçla da kadınlarla ilgili anılar, otobiyografiler ve mektuplar da dahil her tarihi malzeme derlenmeye, kadınların tarihimizdeki atlanan yerleri doldurulmaya çalışılmıştır. Tüm bu çabalar elinizdeki çalışmanın yaklaşımının belirlenmesi bakımından yol açıcı olmuş, ulus-kadın ilişkisinin Cumhuriyet dönemi yeni kadın kimliği özelinde değerlendirilmesinde dikkate alınmıştır. Çalışmada toplumsal cinsiyet -gender- kavramından hareket edilerek kadın kimliği ile bilginin oluşum süreci, toplumsal örgütlenmeye ilişkin egemenlik ilişkileri ve bu ilişkilerdeki değişimler ile bağlantılı olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle

de tezin ilk bölümü kadın-kimlik-modernleşme ve ulus arasındaki bağlantılarla ilgili kuramsal tartışmalara ve Osmanlı toplumunda batılılaşma ve kadınlarla ilgili söylemlerdeki değişim sürecine ayrılmıştır. Modernleşme ve kadın kimlikleri arasındaki ilişkiler oldukça zengin bir literatüre sahiptir. Özellikle kadın hareketinin modern kurumlara yönelik eleştirel bir dinamik kazanması beraberinde kuramsal düzeyde gerek aydınlanma düşüncesi gerekse onun ürünü kurum ve kavramlara ilişkin bir dizi çalışma ortaya çıkmıştır.

Tezin ilk bölümünde bu eleştirel dinamik beraberinde toplumsal cinsiyet kavramsallaştırması ile toplumsal cinsiyetin tarih ve tarihin evrenselleştirici iddialarına ilişkin temel eleştirilerine, modernleşme ile kadın kimlikleri arasındaki ilişkilere değinilmiştir. Bu bölümde modernleşme ve geleneksel kimliklerden ulusal kimliklere geçiş sürecinde kadın kimliklerinin bu sürece entegre olma biçimi ile ulusal kimlikler, milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkileri konu alan temel tartışmalara yer verilmeye çalışılmıştır. Özellikle sömürgeleşme ya da yarı sömürgeleşme deneyimini yaşayan üçüncü dünyada, modernleşme ve milliyetçi hareketin kadın sorununa bakışı ile kimlik sorunları bu çerçevede değerlendirilmiştir. Bu teorik tartışmaların ardından Osmanlı-Türk modernleşme süreci ile kadın kimliklerindeki dönüşümler, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sürecin "yeni kadın" söylemi ve politikalarına yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte öncü kadınlardan biri olan Halide Edip'in otobiyografisinden hareketle, yazarın kendi kimliğini oluşturma sürecine yer verilmiştir. Yazarın anıları kişisel bir anlatının ötesinde, toplumsal değişimler paralelinde, kadın kimliklerinin nasıl farklı dinamiklerle şekillendiği, kadınların bu sürece dahil olma yolunda ne gibi sorunlar yaşadığı konusunda aydınlatıcıdır. Anılarının birinci ve ikinci cildinde, öncü aydın bir kadın olarak her kesimden insanlarla ilişki kurma olanağı sayesinde, toplumsal değişimin ve milli mücadele sürecinde yaşananların ev içine yansıyan etkilerini, çeşitli kadın kimliklerinin konumunu aktarabilmiştir. Halide Edip anılarında, Ayşe Durakbaşa'nın belirttiği gibi, giderek kendini ulusunun anlatısı ile bütünleştirmiş, otobiyografisini bir noktadan itibaren ülkesinin tarihi ile eşleştirmiştir.²

Tezin üçüncü bölümünü ise Adıvar'ın romanları ile ilgili değerlendirmeler oluşturmaktadır. Halide Edip, önemli bir döneme tanıklık eden bir yazar olarak gözlemlerini, düşüncelerini romanlar yoluyla da ifade etmeye, öncülüğünü ve savunuculuğunu yaptığı kadın kimliklerini romanlarına da yansıtmaya çalışmıştır.

¹ Bu çalışmada da yeri geldikçe değineceğim, Deniz Kandiyoti, Ayşe Durakbaşa, Nilüfer Göle, Serpil Çakır, Yaprak Zihnioglu gibi yazarların çalışmaları ilk akla gelenlerdir.

Osmanlı toplumunda yeni –modern – bir tür olarak belirmeye başlayan roman, ilk örneklerinden itibaren yazıldığı dönemin sorunsallarını içerip yansıtmakta, Tanzimat’tan itibaren yaşanan kimlik buhranlarını değerlendirmede önemli malzemeler sağlamaktadır. Berna Moran, 1950’lere kadar Türk romanının ana sorunsalının Batılılaşma olduğunu belirtmektedir.³ Tanzimat yazarlarından itibaren batılılaşma yönündeki eğilimler ile ortaya çıkan roman, Batılılaşmayı sağlayacak araçlardan biri haline de gelmiştir. Bu ilk dönem romanları, kahramanları ve olay örgüleri bakımından bir *uygarlık alıştırması* gibidir. Yazarlar bir yandan Doğululuk- Batılılık gibi odaklar arasında yön bulmaya çalışırken, bir taraftan da okuyucuyu yeni kavram ve tarzlara alıştırmak ister gibidir. Yaşadığı dönemin gelgitlerinden büyük ölçüde etkilenen yazar, bu gerilimleri, kimlik ve toplum üzerine fikirlerini romanlarında sıkça işlemiş, hatta denilebilir ki, romanları bizzat bu gerilimi konu almıştır.

Bu nedenle 2. Meşrutiyet döneminden itibaren kamusal yaşam içinde öncü bir kadın olan Halide Edip’in yaşamöyküsü dışında romanlarında da peşine düştüğü, anlamaya, yeniden inşaa etmeye çalıştığı kadın kimlikleri, Osmanlı Türk toplumunda batılılaşma, milliyetçilik ve kimlik ile ilgili müzakerelerin izlenmesi bakımından önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada, Halide Edip’in kadın kimliği konusundaki düşüncelerinin seyrini izleyebileceğimiz romanlar seçilmiştir. Ele aldığı temalar ve kurguladığı kadın kimlikleri bakımından romanlar üç döneme ayrılmış, her dönemde temsil edici olduğu düşünülen romanları incelenmiştir.

² Ayşe Durakbaşı, *Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.175.

³ Berna Moran, *Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s:19.

I.BÖLÜM: TOPLUMSAL DÖNÜŞÜMLER VE KADINLAR: OSMANLI'DAN CUMHURİYETE DEĞİŞEN KADIN KİMLİKLERİ

A. 'GELENEKSEL'DEN 'MODERN'E KİMLİK VE CİNSİYET

1) KADIN HAREKETİNİN GELİŞİMİ VE TEORİK ÇERÇEVESİ

a. Batıda Birinci ve İkinci Dalga Kadın Hareketi

Batı'da kadın hareketinin başlangıcı, burjuvazinin kurum ve kurallarıyla kendini ifade etmeye başladığı modern dönemlere rastlar. Bu dönem geleneksel tarım toplumlarının aksine, Gellner'in deyimiyle siyasal iktidarın giderek kendini kültür ile birleştirme ihtiyacı içinde olduğu, meşruiyetin bu ortak kimlik aracılığı ile kurgulandığı modern ulus-devletler dönemidir. 19. yüzyılın toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşümleri kadınların da kendi adlarına konuşabilecekleri modern bir kamusal alanın doğmasına yol açmıştır. Bir egemen ulusun eşit hak ve özgürlüklere sahip yurttaşları, bu kamusal alanın başat aktörleri olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Fransa ve İngiltere'de anayasal yurttaşlığı belgeleyen bildirilerin ardından kadın haklarına yönelik bildirilerin yayınlanması bir tesadüf değil di kuşkusuz. Bu anlamda feminizm, bir eşitlik ve özgürlük hareketi olması nedeniyle, Batı modernitesinin 19. ve 20. yüzyıllarda ulaştığı aşamanın ürünüdür. Batı'da sanayi devrimi ve yarattığı toplumsal dönüşümler, bu dönüşümlerin ürünü modern ulus-devlet ve bu ulus devletin yeni insan anlayışı temelinde, kadınlar da yurttaşlık bağlarıyla devlete bağlanmaya ve bu yurttaşlığa pratik düzeyde de işlerlik kazandıracak yasal hakları için mücadele etmeye başladılar. 19. yüzyılda varılan noktaya, bilimsel devrimler ve keşiflerin ardından feodal toplumları bir dizi değişime iten merkezileşme ve gelişen yeni sınıfların, felsefi düzlemde insan aklını ön plana çıkararak modern bireyi düşünülebilir kılan aydınlanma düşüncesinin, siyasal alanda ortaçağın egemenlik anlayışının kırılarak meşruiyetin bu dünyaya indirilmesi ile sonuçlanan laik bir egemenlik kavrayışının açtığı yoldan ulaşılmıştır. Kadın hareketi, sanayi toplumu ile varılan bu noktada da, kadınların toplumsal değişimlerin yarattığı toplumsal ortama katılımı talebini dillendirerek, liberal düşüncenin izinde erkekler ile eşit hak ve konumları hedeflemiştir.

Kuramsal düzeyde ne aydınlanma düşüncesi ne de liberal siyasal kuram kadınları da kapsayan bütünsel bir özgürleşme adına konuşmamakla birlikte, kadınların bu özgürleşmeden pay alabilmek amacıyla kendi adlarına konuşabilmelerini sağlayacak bir zemini yaratma potansiyeline sahiptir. Eşitlikçi feminizm bu zeminde yükselerek, devrimlerin kadınlar açısından yarattığı coşkuyu somut kazanımlara dönüştürebilmiştir.

18. ve 19. yüzyılda sosyo ekonomik planda, sanayi devrimi sonrasında hane-içi ve küçük çaplı üretimin yerini makineleşmiş büyük fabrikaların alması, kamusal olan ile özel olan arasında daha önce olmadığı ölçüde geniş bir meşafe yaratmıştır. Kadınların annelik ve eşlik rolleri nedeni ile temel yerinin evleri olduğu zaten evrensel bir inançtı.⁴ Sanayi devrimi ve fabrikalaşma erkekleri-ve tabii işçi sınıfından kadınları- evden tümüyle ayırışmış olan bu kamusal alana dahil etti. Orta sınıftan kadınların kamusal yaşama katılır hale gelmeleri kadın hareketinin kazanımlarıyla gerçekleşti. Böylece kadınlar bir yandan özel alanın mahrem dünyasında yer alırken bir yandan da gelişen işgücü piyasası ile bütünleşmeye ve erkeklerle eşit haklar talep ederek kamusal alanda var olmaya başladı. Modern dünyanın kamusal/özel ayrımı, aydınlanma düşüncesinin akıl/beden dikotomisi ile düşünsel planda da desteklenmekteydi. 19. yüzyılın eşitlikçi feminizmleri açısından bu özel alan aşılması gereken bir alan niteliğindedir. Onların biricik hedefleri kamusal yaşamda erkeklerle bir arada ve eşit haklarla eyleyebilmektir. Kadınlar; eğitim, seçme ve seçilme, siyaset yapabilmek hakkı talep ediyorlardı. Liberalizm hareketin yönünü belirleyen teorik bir dayanak olarak kabul edildi. Kadın hareketinin bu eşitlikçi dinamizmi içinde özgürleşmenin yolu, kadınların özel/duygusal dünyasından, erkeklerin-kamusal/akılcı dünyasına adım atmaktan geçiyordu. Eşitlikçi feminizmin en tanınmış temsilcilerinden Mary Wallstonecraft, *Windication of the Rights of Women* adlı eserinde aydınlanmanın akıl idealine kadınlar açısından da sahip çıkarak, kadın doğasının aydınlanma düşünürlerinin iddia ettiğinin aksine, erkek ile aynı olduğunu ve eşit haklar sağlandığı takdirde kadının bu rasyoneliteyi ortaya koyabileceğini savunmaktaydı.⁵ Bir başka deyişle aydınlanma herşeyi doğru söylemiş, ancak eksik söylemişti. 1791-1792 yılları arasında hem Fransa hem de İngiltere’de ‘erkek’ haklarının hemen ardından kadın hakları ile ilgili bildirimler yayınlanıyordu. Conell’in ifadesiyle bu gelişim, eşitlikten yana mantıksal sonuçlara ulaşılması anlamına gelmektedir. Mülk sahibi olmayan erkekleri de içerecek bir eşitlik ve kadınları da

⁴ Jale Parla, 18. ve 19. yüzyıl İngiliz romanlarında bu mekan ayrışmasının çok önemli olduğunu ve kadınların ev dışına çıkmalarının yaratacağı trajik sonuçların defalarca işlenen bir tema olduğunu belirtmektedir. Jale Parla, “Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?”, *Defter Dergisi*, Sayı 21, 1994, s.105.

kapsayan bir eşitlik... Conell'in ifadesi ile devam edecek olursak yüzyılın dönümünde kapitalist dünyanın dışında da seçme ve seçilme hakları ile ilgili kazanımlar Fransız devriminin temel ilkelerinden biri olan eşitliğin mantıksal sonuçlarından biriydi.⁶ Feminizm, bu dönemde ulus-devletin bütün kazanımları ve özgürleştirici söylemleri ile ortaklık kuruyor, ulusun eşit bireyleri olan kadınlar adına söz istiyordu.⁷

19. yüzyılın kadın hareketinde ana hatlarıyla ortaya konan bu eşitlikçi paradigma, hareketin ilk dinamiğini oluşturuyordu. Göle, kadın hareketinin bu birinci eylem ve dinamiğinin, kadınların sanayi toplumuna katılımını gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Ancak 20. yüzyılda kadın hareketi buna ek olarak ikinci bir dinamik kazanmıştır. Bu da, katılımını gerçekleştirdiği sanayi toplumunun tüm kültür ve kurumlarına yönelik eleştirel bir dinamiktir.⁸ Kadın hareketindeki bu kırılma, ana hatlarıyla eşitlikçi ve farklılıkçı feminizmler başlığı ile sınıflandırılan farklı kuramsal ve eylemsel yaklaşımlara denk düşmektedir. Bu yaklaşımların çok çeşitli olduğunu kabul etmekle birlikte, hareketin genel seyrini bu iki eksen etrafında değerlendirmek mümkündür.

Kadın hareketinde bu kırılmayı sağlayan, eşitlikçi feminizmin elde ettiği kazanımlar ile beklentilerini gerçekleştirme arasındaki orantısızlık olmuştur. Kadınlar mücadele konusu ettikleri yasal hakları elde etmelerine rağmen, politikadan ekonomiye, eğitime kadar kamusal dünyanın pek çok alanının hala ezici bir biçimde erkek olması sorunu üzerine kafa yormaya başladılar. Eşitlikçi feminizm, ayrıcalıklı dar bir kadın kesimi için katılım yaratmasına rağmen, pratikte genel olarak kadınların yaşamlarında beklenen değişimi yaratmamıştı. Eşitlik idealinin yarattığı heyecan, 20. yüzyılda büyük bir hayal kırıklığına dönüşmüştü. Ya kadınların haklarını kullanmayı beceremeyen, 'eksik erkekler' olduğu kabul edilecek, ya da kadınların mücadele verdikleri zemin tartışma konusu yapılacaktı.

⁵ Ömer Çaha, *Sivil Kadın*, Ankara: Vadi Yayınları, 1996, s. 46-47.

⁶ R. W. Connell, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, 48-50.

⁷ Yurttaşlık haklarının kazanılmasında Batı'da örnek teşkil eden ilk ülke ABD'dir. Bağımsızlık Savaşının hemen ertesinde oy hakkı için mücadeleye başlayan kadınların talepleri başlangıçta federe devletlerce kabul görmese de 1840'da köleliğe son vermeyi amaçlayan hareketle birlikte kadınlar oy hakkı kavgasını yeniden başlatmışlardır. Köleliğin kaldırılmasından üç yıl sonra (1866) sadece bir federe devlette (Wyoming) kadınlara oy hakkı tanınmıştır. Bu sayı giderek artmıştır. 1914'e gelindiğinde bir eyalet dışında bütün eyaletlerde kadınlara oy hakkı tanınmıştı. Bütün kadınlara oy hakkı tanıyan anayasal değişiklik içinse 1920 yılını beklemek gerekecekti. Aynı dönemde İngiltere ve Almanya'da da benzer mücadeleler yaşanıyordu. İngiltere'de 1918'de 30 yaşından büyük kadınlar oy hakkı kazandı. Bu yaş sınırı 1928'de erkeklerle eşit sınıra çekildi. Almanya'da 1918 Weimar Anayasası ile kadınlar oy hakkına sahip oldular. Fransa kadınlara bu hakkın tanındığı en son devletlerden biriydi. Bunun için 1945'i beklemek gerekecektir. Bkz. Elisabeth Badinter, *Biri Ötekidir*, İstanbul: Afa Yayınları, 1992, s. 164-173.

⁸ Nilüfer Göle, "Batı Modernizmi ve Post-Feminizm", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Say 53, Bahar 1991, s.64.

Bu dönüşüm ile birlikte, kadınlar modern dünyanın bütün kurum, kural ve kuramlarına eleştirel bir perspektiften bakmaya başladılar. Eylem düzeyinde de 'fark'ı ön plana çıkaran yeni yaklaşımlar gündeme geldi. Böylece kadın hareketi, soyut haklar kazanma hedefinin dışında kimlik, toplumsal cinsiyet ve cinsiyet sistemlerinin tartışıldığı yeni bir kıtaya ayak basmış oluyordu. Toplumsal örgütlenme ve bu örgütlenmeyi yeniden üretmeye yarayan her şey feminist hareketin gündemi olmaya başlamıştır. 1960'lar ve sonrasında eğilim, 'kişisel olan politiktir' sloganı ile kadınların, bir kuşak öncesi feminist geleneğin aşmaya çalıştığı, özel alanlarını ve bu alanlarda kadınların varoluş şekillerini politik mücadele konusu yapmışlardır. Bu dönem akademik anlamda da modern toplumun kamusal-özel ayrışmasının, bu ayrışmayı besleyen felsefi geleneğin, modern siyaset teorisinin ve bütün bir tarihin eleştirel bir bakışla gözden geçirildiği yeni ve geniş bir tartışma zemini yaratmıştır.

Tarihe ve tarihin tüm evrenselleştirici soyutlamalarına cinsiyet ilişkileri ve cinsel kimlikler cephesinden bakılması, toplumsal cinsiyet kavramsallaştırmasının açtığı yoldan gerçekleşebilmiştir. Böylece "akıl", "ulus", "yurttaş", "eşitlik", "insanlık" gibi büyük harfli kavramlar deşifre edilmeye, kadınların tüm bu soyutlamalar içindeki rolleri tartışma konusu edilmeye başlanmıştır. Kısaca, egemen bir ulus devletin eşit yurttaşları olma yolunda ulusçuluk ve liberalizm ile elele giden kadın hareketi, artık eski dostlarına kuşku ile yaklaşmaya başlamıştır.

Toplumsal cinsiyet perspektifi, modernleşmenin milliyetçi hareketlerin kadınlar açısından tarihinin araştırılmasına yol açarak, bugün kadınların ulusun eşit yurttaşları olarak yaşadıkları sorunların nedenlerinin ortaya çıkarılması açısından önemlidir. Tüm dünyada 19. ve 20. yüzyıllar kadınlar açısından vaadler dönemiymiş. Aydınlanma- başlangıçta olmasa da- kadınlara da ulaşmış, uzun bir tarihsel süreç sonunda onlara, ulusun eşit yurttaşları olarak yeni mevziiler vaad etmişti. Batıda kadın hareketi, eşitlik mücadelesini kazanmasının ardından yeni bir hesaplaşma içine girdi.

b. Feminizmin Modern Toplum Eleştirisi ve Toplumsal Cinsiyet Kavramı

Feminizmin toplumsal cinsiyet ve bununla ilgili bir dizi kavramsallaştırmayı sosyal bilimlere alanına sunuşundan bu yana, cinsiyet kadın-erkek arasındaki doğal-biyolojik ayrımı ifade eden basit bir olgu olarak değerlendirilememektedir.

Feminist teori cinsiyet perspektifinden hareketle sosyal teori alanında bedenine öne çıkmasına katkıda bulunarak bir dizi disiplinlerarası tartışma alanı açmıştır.

Toplumsal cinsiyet, feminist teori alanında topluma ve toplumdaki cinsiyet ilişkilerine dair yeni bir bakış açısını temsil etmektedir. Bu yeni yaklaşımların teori alanında belirmeye başlaması Batı'da ikinci dalga olarak adlandırılan feminist hareketin yükselişe geçtiği dönemlere rastlamaktadır. Kandiyoti, özellikle 1960'lardan bu yana ikinci dalga feminist hareketle bağlantılı olarak feminist teoride yaşanan gelişmelerle ilgili kronolojik olmayan, üç temel safhayı kapsayan bir dönemleştirme önermektedir. Buna göre ilk safhada, kadın çalışmaları alanının kurulması ve sosyal bilimlerin erkek merkezli bakışının eleştirilerek, sosyal bilimlerin hakim teorilerine ve tarihe kadın perspektifinden bakılmasını içeren *erkek merkezli yönelimle Mücadele safhası*. İkinci safha, liberal feminizmin en temel eksiği kabul edilen, cinsiyete dayalı ezilmenin bütün bir toplumsal sistemi etkileyen köklü yapısının araştırılması anlamında *kadınların ezilmesinin açıklanması*. Üçüncü olarak da 1980'lerden itibaren bu alanda, kadın araştırmaları yaklaşımından insan toplumunun tüm yönleri, kültür ve ilişkilerin analizine cinsiyet ögesinin dahil edilmesi anlamında *Kadından Toplumsal Cinsiyete safhası*.⁹ Kuramsal alanda, çeşitli yaklaşımlar arasında yapılan bu ayrışma, birbiri ardına gelen ve birbirinin yerine geçen yaklaşımlar olmaktan çok birarada yürütülen ve birbirini besleyen süreçler olarak düşünülmelidir.

Toplumsal Cinsiyet-gender¹⁰, ilk olarak cinsiyetten-sex- kaynaklanan ayrımların kökenindeki toplumsal yöne işaret eden bir kavram olarak Amerikalı feminist akademisyenler tarafından kullanılmaya başlandı. Çıkış noktası da gender kavramının dilbilim alanındaki kullanımıydı. Pek çok Avrupa dilinde gender, ismin cinsleri olarak kadınsı-erkeksi ve nötr şeklinde üçlü bir kategorileştirme yoluyla gramatik bir sınıflandırma aracı olarak kullanılıyordu. Scott, basit ve masum bir kategorileştirmeden daha fazlasını ifade eden 'gender'in gramer açısından "objektif/doğal niteliklerin tanımlanmasından çok ayrımlar sistemi üzerinde toplumsal anlaşmalara yaslanan bir sınıflandırma aracı" olduğunu belirtmektedir.¹¹

⁹ Deniz Kandiyoti, "Çağdaş Feminist Çalışmalar ve Ortadoğu Araştırmaları", *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Der. S.Çakır, N. Akgökçe, İstanbul: Sel Yayıncılık:34, 1995, s.124-127.

¹⁰ Kavramın Türkçedeki karşılıkları ile ilgili olarak Kandiyoti'nin dikkat çektiği bir ayrıntıya değinmek yararlı olabilir. Türkçe'de 'gender' kavramı, toplumsal cinsiyet, 'sex' kavramı ise biyolojik cinsiyet kavramı ile karşılanmaktadır. Bazı çevirmenler ise 'gender kavramı için cins, sex kavramı için cinsiyet terimlerini kullanmaktadır. Kandiyoti, toplumsal cinsiyet teorilerindeki gelişmeleri gözönüne alarak, bu iki kavramın bir karşıtlık dizgesi içinde anlaşılmasını için, yerine göre birbirleriyle değişimli olarak kullanılmalarının daha doğru olacağını belirtmektedir. Bkz. Deniz Kandiyoti, a.g.e., 1995, s.127.

¹¹ J.W. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *Coming Terms*, Der. E. Weed, New York: Routledge, 1989, s.28.

Bu ilk kullanımıyla toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsiyetin -sex- karşısında, kadın/erkek arasındaki ayrımlarda biyolojik belirlenimciliğin terk edilmesi anlamına gelmekteydi. Conell, özel bir tür üreme sistemi içinde ortaya çıkan biyolojik kategoriler olan cinsiyetler arasında doğuştan gelen kimi farklılıkların bulunduğu kabul edilmekle birlikte, bu farklılıkların büyük toplumsal kurumları belirlemesinin sözkonusu olamayacağını, ayrıca insanın evrimi açısından bakıldığında kadın ve erkek arasındaki farklılıkların, ortak özellikleri yanında gölgede kaldığının kabulünün, toplumsal cinsiyeti kolektivitelerin, kurumların ve tarihsel süreçlerin özelliği olarak düşünülmesi anlamına gelen büyük bir sıçrama olduğunu belirtmektedir.¹²

Toplumsal cinsiyet ile ilgili bunu takip eden ikinci bir kavramsallaştırma, toplumsal cinsiyetin, biyolojik olanın karşısında konumlandırılarak, egemen dikotomik düşünce tarzı içinde kalmayı reddetmesi olmuştur. İlk kavramsallaştırmanın, cinsiyetin toplumsallığı ve dolayısıyla kurumsallığı üzerine önemli bir sıçramayı temsil etmesince rağmen sorunları bulunduğu düşünülmekteydi. Nicholson, toplumsal cinsiyet kavramının bu iki kullanımının birbiriyle çelişen yönleri olduğuna işaret ederek, ikinci kullanımı ile toplumsal cinsiyetin, biyolojik cinsiyet ile birlikte cinsiyetin altında sınıflandırılarak, beden ve dolayısıyla biyolojinin de toplumsal anlamlandırma ve yapılanmanın konusu olduğunun kabul edildiğini belirtmektedir.¹³ Böylece toplumsal cinsiyet biyolojik olan ile karşıt değil beraber düşünülmektedir. Bu doğrultuda Conell'e göre toplumsal cinsiyet; "insanların eril ve dişil olarak, üremeye dayalı bölünmesi kapsamında veya bu bölünmeyle bağlantılı olarak örgütlenmiş pratik"dir.¹⁴ Veya Scott'un söylediği gibi "toplumsal cinsiyet, cinsler arası farklara dayanan toplumsal ilişkilerin kurucu bir unsurudur ve güç ilişkilerinin belirtilmesinin temel yoludur".¹⁵ Kısaca toplumsal cinsiyet cinsiyete dayalı farklılıklara ilişkin bilginin kendisidir. Scott, Michel Foucault'u izleyerek bilginin anlam ve kullanım içinde güç ilişkileri ve dolayısıyla toplumsal örgütlenmeden ayrı düşünülemeyeceğini vurgulamaktadır.¹⁶ Lorber da toplumsal cinsiyeti; "ekonomi, ideoloji, aile, politika gibi başlıca toplumsal kurumların parçası haline getirilmiş, bireylerin beklenti

¹² R.W. Connell, age,1998, s. 107,190-192.

¹³ Linda Nicholson, "Interpreting Gender", Signs, Cilt:13, 1988, 405-30.

¹⁴ Connell, age,1988, s:190.

¹⁵ J.W. Scott, age,1989, s.42.

¹⁶ J.W. Scott, Gender and Politics of History, Columbia University Press, NY, 1988 s. 10,16 'dan aktaran: Yaprak Zihnioğlu, Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı-Türk Kadın Hakları Savunucusu, İstanbul: B.Ü. Siyaset Bilimi ve Uluslar arası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 1998, s.5.

biçimlerini kuran, günlük hayatın işleyişini düzenleyen çok kapsamlı bir toplumsal kurum ve aynı zamanda kendi başına bir varlık” olarak tanımlamaktadır.¹⁷

Yukarıda genel hatlarıyla aktarmaya çalıştığımız toplumsal cinsiyetin biyolojik cinsiyeti de kapsayan geniş bir toplumsal kurum olarak kavrayan yaklaşımların ortak özelliği, cinsiyetin bir ilişkisellik içinde algılanmasıdır. Kandiyoti, toplumsal cinsiyetin ilişkiselliğe yaptığı vurgunun başlangıçta kadınları bir özgürleşme projesinin ifade edilebileceği birleşik bir kategori oluşturduklarını düşünenlerce belli bir kuşkuyla karşılandığını belirtmektedir.¹⁸ İlişkisellik, kadın/erkek kategorilerinin toplumsal cinsiyet süreçlerinde birarada ve birbirleri ile bağlantılı olarak ele alınması sonucunu doğurmuştur. Connell, bu kavrayışta toplumsal cinsiyetin bir nesne olmaktan çok bir süreç ve bu sürecin de toplumsal yaşamın örgütlenmesine ilişkin olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, Connell’e göre toplumsal cinsiyet teriminin bir fiil olarak kullanılabilmesi mümkün olsa, daha doğru ve anlaşılabilir bir ifade tarzına ulaşmak mümkün olacaktır.¹⁹

Özetle, toplumsal cinsiyet kavramsallaştırması ile kadın-erkek arasındaki farklılıkları, biyolojinin ötesinde toplumsal süreçlerle açıklama olanağı doğmuştur. Ancak bu noktada kavram, Scott’un işaret ettiği gibi betimleyici safhanın ötesine geçmez. Kadın/erkek ilişkilerinde toplumsala yapılan vurgu önemli bir sıçrama olmasına rağmen, bu haliyle tarihsel değişimi açıklama konusunda yetersizdir. Toplumsal cinsiyet kavramsallaştırmasında ikinci katkı biyolojik cinsiyetin toplumsal süreçlerle ilişkilendirilerek beden de kurama dahil edilmesi olmuştur. Böylece, toplumsal cinsiyet doğa-kültür, biyolojik-toplumsal dikotomisinin dışına çıkarılarak, bedenin iktidar ilişkileri dışında yer almadığı vurgulanmıştır. Üçüncü olarak, geniş bir toplumsal kurum olarak toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek kategorilerini birbirleri ve toplumsal örgütlenmenin bütünü ile ilişkili olarak ele aldığından, sadece kadınlarla ilgili bir alanda gezinerek, ‘gender’ kavramına bu çerçevede bakan kadın araştırmaları alanına ilişkisellik nosyonu ile analitik bir araç sağlayarak araştırma sahasını genişletmiş ve çeşitli disiplinlerle ortak çalışma alanlarını arttırmıştır. Tüm bunlarla bağlantılı olarak da Scott’un tezinde vurgulandığı gibi; “toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin nasıl yapılandığı, meşrulaştırıldığını, varlığını nasıl sürdürdüğünü ve bu hiyerarşilere karşı duruşların nasıl gerçekleştiğini” çözümlmek için tarihe ve tarihsel süreçte “apaçık/aşıkardı” olduğu kabul edilen terimlere” eleştirel bir bakış ile çözümlmeler getirilmeye

¹⁷ Judith Lorber, “*Paradoxes of Gender*”, New Haven ve Londra: Yale Univ. Press, 1994, s.1’den aktaran, D. Kandiyoti, *age*, 1995, s. 127.

¹⁸ Kandiyoti, *age*, 1995, s.127.

¹⁹ R. W. Connell, *age*, 1998, s. 191.

başlanmıştır.²⁰ Böylece yukarıda sözü edilen betimleyici çerçevenin dışında, iktidar ilişkilerindeki tarihsel değişimi Conell'in adlandırmasıyla cinsiyet rejimlerindeki değişimlerle bağlantılı olarak incelemek mümkün olacaktır. Çünkü "sosyal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişiklikler daima iktidarın temsil edilmişindeki değişiklikler ile ilgilidir ve değişim asla tek yönlü değildir."²¹

Walby, farklı toplumsal cinsiyet ilişkilerinin karşılaştırılması ve bu ilişkilerdeki değişimlerin çözümlenebilmesi amacıyla bir toplumsal cinsiyet teorisinin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.²² Walby tek bir ataerki tanımından yola çıkarak, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin tek bir temel cinsiyet ilişkisi biçimine indirgeyen yaklaşımların ve çeşitli toplumsal formasyon ve tarihsel süreçlerde herbiri birbirinden farklı toplumsal cinsiyet ilişkileri bulunduğunu kabul ederek bu alanda herhangi bir teorinin yapılamayacağını kabul eden postmodern yaklaşımları da eleştirerek üçüncü bir yol sunar. Birinci türden yaklaşımlar çok basit ama ampirik olarak yanlış, ikinciler ise sosyal bilimler alanında herhangi bir teoriyi reddederek bozguncudur. Walby toplumsal cinsiyet ilişkileri arasında temel kimi farklılıklar olmasına karşın, bu farklılıkların majör kimi biçimler içinde gruplandırılabilceğini savunmaktadır.²³

Toplumsal cinsiyetin kapsamlı kavramsallaştırması, belirli bir tarihsel dönem ve mekanda egemen cinsiyet rejimlerinin, bütün bir toplumsal örgütlenmeye içkin kadın ve erkek kimlikleri kurguladığını kabul eder. Bu kimlik tanımlamaları, referanslarını dönemin ideolojik gerilim ve müzakerelerinden alır. Kuşkusuz, bu sil-baştañcı bir süreç olarak işlemez. Scott, iktidarın ve toplumsal cinsiyetin anlamı her defasında yeniden kurulmaktaysa, bu değişimin nasıl gerçekleştiğini sormaktadır.

"Eski düzeni yıkarak yerine yenisini amaçlayan kitlesele siyasi ayaklanmalar, yeni düzeni meşrulaştırmak amacıyla, toplumsal cinsiyet kavramını ve örgütlenişini gözden geçirirler. Eski cinsiyet nosyonu da yeni rejime büyük ölçüde hizmet eder... Yeni kültürel sembollerin devreye girmesi oedipal öykünün yeniden yorumlanmasını ya da yeniden yazılmasını olanaklı kılar ancak, aynı zamanda

²⁰ J.W.Scott, *age*, 1988, s.3. 'den aktaran Y. Zihnioğlu, *age*, 1998, s.5-6.

²¹ J.W.Scott, *age*, 1989, s 42-43.

²² S. Walby, "Women and Nation", *Mapping the Nation*, Der. G.Balakrishnan, Londra: Verso, 1996, s. 243-244.

²³ Walby, temelde kamusal ataerki ve özel ataerki arasında bir ayrım yapmaktadır. Bu temel ayırmadan yola çıkarak çeşitli alt gruplar oluşturmaktadır. Özel ataerki Kandiyoti'nin klasik ataerki dediği ve temel stratejisi kadınların kamu alanındaki faaliyetlerin tümüyle dışında bırakılmaları olan geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkileri pratiğidir. Kamusal ataerki ise soyo-ekonomik bir dizi değişim ile birlikte ataerkinin modernleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan ve egemen stratejisi kadınların kamusal alandan dışlanmamakla birlikte bu alanda baskı altına alınmaları olan ayrımcı ataerkidir. Kamusal ataerki bu

etkileyici ifadelerle korkunç dram da yeniden yazılır... Politik süreç hangi çıktıların baskın geleceğine karar verecektir. Bu süreç farklı aktör ve anlamların çekişme içinde olduğu, ve birinin diğerlerini kontrol altına bir süreçtir. Aktörler ve faaliyetlerin neler olduğu, zaman ve yere göre değişecektir. Bu sürecin tarihi ancak, içi boşaltılan ve yeniden doldurulan erkek ve kadın kategorilerinin farkına varılması ile yazılabilir. İçi boşalan çünkü, tam ve mükemmel değildir, içi yeniden doldurulan çünkü; değişmez ve kararlı bir izlenim verse de çeşitli alternatifleri, yalanlanan ya da saklı tutulan kimi anlamları içerir.”²⁴

Toplumsal cinsiyet tarihsel bir kategori olarak ele alınması sonucu son yıllarda batıda Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları(Gender Studies) başlığı altında toplanabilecek bir dizi yeni araştırmayı doğurmuştur. Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları “kadınlık ve erkeklik kalıplarını ve bunların toplumun her alanındaki etkilerini araştırmaya yönelik karşılaştırmalı bir sosyal bilim metodolojisi” olarak tanımlanmakta ve son yıllarda başta tarihçilik olmak üzere toplumsal bilimlerde yeni ufuklar açan yöntem olarak değerlendirilmektedir.²⁵ Bu yeni yaklaşım sayesinde, modernleşme, milliyetçilik, liberalizm, demokrasi, devlet, yurttaşlık, sivil toplum, politika ve aydınlanma sonrası tüm kurum ve kurallar toplumsal cinsiyet perspektifi ile eleştiri süzgecinden geçirilmektedir.

Toplumdan topluma ve tarihsel olarak çeşitlilik gösteren cinsiyet rejimleri yaklaşımı, Batı dışındaki dünyada yer alan kadınların cinsiyet kimlikleri ve buradaki cinsiyet rejimleri üzerine de bir ilgi uyandırmıştır. Doğu’ya yönelik, oryantalist tezlerin dışında pek çok yeni çalışma yapılmıştır. “Ortadoğu araştırmaları” kapsamında, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde sömürgecilik sonrası kadınların konumu ile ilgili gelişmeleri ve bu ülkelerde cinsiyet rejimleri üzerindeki değişimleri inceleyen çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Farklı cinsiyet rejimleri tartışma konusu edilmeye başlandıkça, kimlik, farklı toplumsal cinsiyet rejimlerini ayırtetmede önemli bir kavram olarak kullanılmaya başlamıştır.

ayrımcılığın derece ve çeşitli yönleri temelinde alt gruplara ayrılabilir. Örneğin Pazar merkezli ve devlet merkezli ataerki kamusal ataerkinin iki farklı biçimidir. Bkz. Sylvia Wallby, *age*, 1996, s.243-244.

²⁴ J.W.Scott, *age*, 1989, s:49.

²⁵ Berktaş, bu yöntemle ilgili olarak George DUBY’nin son yıllarda Türkiye’de de yayınlanan yapıtlarının, özellikle tarih alanında toplumsal cinsiyet kategorisinin uygulanışının getirdiği somut açılımlara yetkin birer örnek olduğunu belirtmektedir. Bkz. Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s.16 .

2) MODERNLEŞME VE GELENEKSEL KİMLİKLERDEN ULUSAL KİMLİĞE GEÇİŞTE KADINLAR

a. Kimlik Kavramı

Kimlik, modern ulus-devletler döneminde popülerlik kazanmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bilimler alanında kimlik üzerine yürütülen tartışmalarda, 1960'larda sosyal psikoloji alanında başlamış 1980'lere gelindiğinde kimlik sosyal bilimlerin popüler tartışma konularından biri haline gelmiştir. Suavi Aydın bunda, "eritici kimliği parçalamaya ve başka kimliklere yer açmaya yönelik eğilimlerin ağırlık kazanması ile -kimliğin- sorunsallaşmaya başlayarak, siyaset programının bir parçası olmaktan çıkıp, bir -siyasi- programın öznesi haline gelmeye başlaması"nın etkili olduğunu belirtmektedir.²⁶

Kimlik, temelde bir aidiyete gönderme yapmaktadır. Bu aidiyet türlü şekillerde tanımlanabilmektedir. Önemli olan tanımlamanın "biz"i "diğerleri"nden ayırdetmesi, hem diğerlerinin "biz"i bu farka göre, hem de bizim kendimizi bu fark veya farklılara göre tanımamızı olanaklı kılar. Tanıma-tanınma bir onay mekanizması ile işlemektedir. Kimlik tek başına var olan ebedi bir öz değil, sürekli yeniden üretilen, değişen bir sürece işaret etmektedir. Bu nedenle kimlik modern dönemlere damgasını vuran kavramlardan biridir. Geleneksel toplumlarda da insan topluluklarını birbirine yaklaştıran kimi ortak duygu ve pratikler anlamında kültürden ve buna yaslanan tutunum biçimlerinden bahsetmek olanaklıdır. Ancak, geleneksel toplum hiç tanımadığımız "başkaları" ile ilişki ve iletişimin hemen hemen yok olduğu durağan bir görünüm arz etmektedir. Geleneksel toplum, küçük ve yalıtılmış cemaatlerden oluşmaktadır. Bu küçük ve Gellner'in deyimiyle "birbirinden dikey olarak yalıtılmış cemaatler"nin²⁷ kendi içinde ortak duygu ve pratikleri vardır kuşkusuz. Ancak, bu cemaatlerin kendilerini diğer cemaatlerle karşılaştırma ve onlara göre -karşıt veya ortak- tanımlama gibi bir olanağı yoktur. Siyasi iktidarın da ne kendisini bu cemaatler ile birlikte ortak bir aidiyet içinde tanımlama ne de meşruiyetini bu yolla sağlama gibi bir sorunu bulunmamaktadır. Aksine olabildiğince kendisini büyük çoğunluktan ayırır. Geleneksel toplumlarda

²⁶ Suavi Aydın, *Kimlik Sorunu Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara: Öteki Yayınları, 1998, s. 17.

²⁷ Ernest Gellner, *Ulus ve Ulusçuluk*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.

meşruiyetin ve toplumun devamın sağlanması, modern toplumdaki tümüyle farklı bir ilkeye yaslanmaktadır. Geleneksel toplum kendi içinde homojen değildir, zorunlu olarak farklılığı içerir. Ancak bu farklılık, bir ortaklık yaratma yolunda, diğer bir farka karşı tanımlanmayı içeren bir bilinçten yoksundur. Kuşkusuz geleneksel toplumda, bu tip yerel küçük cemaatler dışında, geniş ortak kimlik öbekleri olarak evrensel dini kimlikleri örnek göstermek mümkündür. Hatta denilebilir ki, bu dini kimlikler zaman zaman birbirleri ile çatışma içine de girmişlerdir. Ancak bu çatışmanın modern dönemlerdeki gibi bir kimlik sorunu olarak adlandırılmayacağı kesindir.

Kimlik bir aidiyet, tanıma/tanınma ve onaylanma ilişkisine gönderme yapsa da, bir süreç olarak kendine dönüş, kendini arayış biçiminde gerçekleşmemektedir. Meltem Ahıska, tam tersine kimliğin “modernitenin parçalayıcı ve yeniden hizaya sokucu tarihi içinde bir hiyerarşiye sıkıştırılmış ve kendi olmaktan çıkarılmış bir varoluştan, yine aynı tarih içinde yapılmış bir kültürel silahı omuzlayıp simgeselleğin merkezi olarak örgütlenmiş alanına doğru bir kaçış” olduğunu vurgulamaktadır.²⁸ Bunu çok çeşitli biçimlerde örneklemek mümkündür. Doğulu kimliğin batılılık ile Kürt kimliğinin Türk kimliği ile olan ilişkisi Ahıska'nın vurguladığı türden bir sürece örnek olarak gösterilebilir. Nuri Bilgin de kolektif kimlik tanımı ile, kimliğin ilişkisel bir süreç olarak yaşandığını belirtmektedir. “Kolektif kimlik belirli bir durumu değil, bir süreci yansıtır. Bir komünitenin kimliği, diğer komünitelerle ilişki içerisinde ve zamanla değişir. Hiçbir komünite zaman-mekan dışı tözsel bir kimliğe sahip değildir.”²⁹ Kimliğin ilişkiselliği ya da birbirine karşı oluşturulmuş farklı temsiller aracılığı ile kurgulanması, kimlik kurgusunun ardında yatan, ancak görünmez kılınmış iktidar ilişkilerinden bağımsız değildir.

Kimlik toplumsal olarak üretilmiş bir simgelemeye, “tarihsel olarak oluşturulmuş, inşaa edilmiş bir temsiller sistemine dayanmaktadır.”³⁰ Kimlik, “benliğin(self) sosyal olarak-aynı zamanda da politik olarak- ifade edilmiş veya tipleştirilmiş boyutu”³¹ yani benliğin temsilidir. Önceleri birbirinin yerine kullanılan kavramlar olan benlik ve kimlik, “benliğin kamusal alanda, politikanın kurumsallaşmış alanında temsili ile” farklılaşmıştır.³² Kamusal ile özel arasındaki ayrımın keskinleşmesi ile benlik ve kimlik arasındaki bağlantı mesafesi artmıştır.

²⁸ Meltem Ahıska, “*Kimlik Kavramı Üzerine Fragmanlar*”, *Defter Dergisi*, Sayı 27, 1996, s.18.

²⁹ Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, İstanbul: Sistem Yayınları, 1995, s:59.

³⁰ N.Bilgin, *age*, 1995, s.78.

³¹ A.J.Weigert v.d., *Society and Identity*, Cambridges: 1986, s.40'dan aktaran: Ali Yaşar Sarıbay, “*Cinsellik Kutsallıkve Kimlik: Toplumsal Düzenin Bedensel İnşası*”, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Der. N. Bilgin, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997, s. 239.

Sosyal Psikoloji’de benliğin çatışmalı bir kurgu olduğu kabul edilir. Bu nedenle benliğin temsili, “benliğin içindeki ‘öteki’nin ‘yabancı’nın bastırılıp, kendini başkaları karşısında yekpare bir ‘öteki’ olarak sunmayı gerektirir.”³³

Kısaca kimlik, benliği sosyo-politik alanda temsil eden, aidiyeti daima karşıtı bir ‘ötekilik’ ile birarada kurgulayarak, değişen iktidar ilişkileri ve ötekilik konumlarıyla ilişki içinde toplumsal olarak üretilmiş bir temsiller sistemidir. İnsanlar tarih boyunca çeşitli toplumsallıklar içinde yer aldıklarından, en yalın anlamıyla bir kimlik oluşumu ile karşı karşıya kalmalarına rağmen, kendilerini, modern dönemdeki anlamıyla ilişkisellik içinde inşa edilen varoluş biçimleri çerçevesinde tanımlama ihtiyacını duymamışlardır. Modern dönemlere özgü soyut aidiyet bağları ancak belli bir ekonomik, teknolojik gelişmişlik gibi nesnel kimi koşulları gerekli kılar. Bu anlamda bir tahayyül ulus gibi bir kolektivitelyi kurgulanabilmesini olanaklı kılan toplumsal değişimler sonrasında mümkün olabilmektedir. Böyle ertici-homojenleştirici bir kimlik tahayyülü baskın bir kimlik olarak ulusal-kimlikler biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

b. Ulusal-kimlik ve Milliyetçilik

Ulus-devlet ve milliyetçilik modern dönemlerde karşımıza çıkan Avrupa kaynaklı olgulardır. Milliyetçilik, tarihin belirli bir aşamasında yaşanan toplumsal dönüşümler sonucu ortaya çıkan, zaman içinde farklı coğrafyalarda farklılıklar kazansa da esas itibariyle, Gellner’in deyimiyle, politik birimler ile ulusal birimlerin çakışmalarını öngören siyasi bir ilkedir. Yani, ulusçuluk yönetilenler ile iktidar sahiplerinin birbirinden ayrılmadığını öngören siyasal bir meşruiyet kuramıdır.³⁴ Ulus ve ulusçuluğun ortaya çıkışı ile ilgili olarak çok çeşitli ve zenginleştirici tezler ortaya atılmıştır. Bu tezlerin birbirleriyle ayrıldığı pek çok nokta olmakla birlikte temelde ulus ve milliyetçiliğin kapitalizm, merkezi devletlerin kurulması, sanayileşme, kentleşme, laikleşme gibi toplumsal dönüşümler sonucu tarihsel bir çerçevede ortaya çıkan, bu toplumsal dönüşümlerin yarattığı karmaşıklaşmış toplumsal örgütlenmelerin gerekli kıldığı homojen bir toplum yaratma yolunda modern bir politik-kültürel bir tasavvur biçimi ve projesi olduğu kabul edilmektedir.

Ulusal kimlik, geleneksel aidiyetlerin çözülerek, burjuvazinin yükselen bir sınıf olarak kurum ve kuralları ile iktidara gelişinde önemli bir araç konumundadır.

³² M. Ahıska, *age*, 1996, s. 15.

³³ M. Ahıska, *age*, 1996, s. 15.

Gellner'in genelleştirilmiş milliyetçilik kuramında ortaya koyduğu gibi, en azından ortak bir iletişimi sağlayacak anlam ve değerler birimi olarak ortak bir dil ve standartlaşmış yaygın eğitim, ülke içinde ortak kuralları şart koşan kültürel ve hukuki homojenleşme, sanayi çağının bireylerin kültürel ve ekonomik hareketliliğine dayanan toplumunun asgari gereksinimidir. Geleneksel toplumun aidiyet biçimleri ve kurumsal yapıları ve bilinç formlarının çözülerek ulusal-kimliklerin oluşmasında Suavi Aydın'ın da belirttiği gibi kesin bir burjuva müdahalesi vardır.³⁵ Burjuvazinin bayraktarlığını yaptığı milliyetçiliğin milletleri yaratması ya da Gellner'in kullanımı ile *icat etmesi* ile kastedilen de bu sınıfsal müdahaledir. Böyle bir homojenleştirmenin yani ulusun oluşturulması, farklı toplumlarda farklı dinamiklerle işleyen bir süreç olarak ortaya çıkar.

Milliyetçilik, birbirini tanımayan bir çok insanı 'biz' olarak konuşuran aidiyetliği yaratır. Bu spesifik aidiyet biçiminin neden ortaya çıktığı yolunda Gellner'in açıklaması ideal-tipik bir örnek oluştursa da nasıl ortaya çıktığı konusunda çok fazla şey söylemez. Milliyetçilik bir dizi eski bağlılık ve varoluş biçimleri, yerel lehçeler, farklı toplumsal ilişki ve pratiklerin çözülmesi, dönüştürülmesi anlamına gelmektedir. Bu çözümlenin gerçekleşmesinde kapitalizm, teknolojik gelişme, merkezileşme, kentleşme, Anderson'un vurguladığı matbuat kapitalizmi gibi birbiri ile bağlantılı dinamikler rol oynamıştır. Anderson'a göre ulus "hayal edilmiş siyasi topluluk...kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir."³⁶ Sınırlılık içinde hayal edilmiştir, çünkü ulusun karşısında her zaman sınırı çizen bir öteki(ler) vardır. Egemenlik ile bağlantılı olarak hayal edilmiştir, çünkü tanrısal egemenlik anlayışını çözen bir dizi gelişme sonrasında egemenliğin yeryüzüne indirilerek, yönetilenlerle tanımlanmasını içerir. Egemenliğini tam da bu soyut biraradalıktan alır. Anderson'un ulusu *hayal edilmiş cemaat* olarak adlandırılması, milliyetçiliğin milletleri icat ettiği yolundaki yaygın tezi destekler görünmektedir. Ancak Anderson'un buna bir itirazı vardır. Sadece uluslar değil, sürekli yüzyüze ilişki içinde bulunan ilkel köyler dışında bütün cemaatlerin hayali bir imgelemin ürünüdür, yani icat edilmişlerdir. Bu nedenle de Gellner'in ulusun milliyetçiliğin icadı bir topluluk olduğu tezinin ardında, ulusun dışında hakiki toplulukların bulunduğu ima edilmiş olduğunu belirtmektedir. Anderson'a göre "cemaatler birbirinden hakikilik sahtelik boyutu üzerinde değil, hayal edilme tarzlarına bağlı

³⁴ Ernest Gellner, *age*, 1992.

³⁵ S.Aydın, *age*, 1998, s.30.

³⁶ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, İstanbul: Metis, 1995, s.20.

olarak ayrıştırılmalı.”³⁷ Bu nedenle Anderson, dini cemaatler, hanedanlık sistemleri gibi modern öncesi cemaatlerin de hayali bir imgelem ile işlediğini hatırlatarak, bu yapılardan ulus imgelemine geçiş arasında bir süreklilik öngörür. Kuşkusuz ulusların ortaya çıkışı modern olarak adlandırılan pek çok yapısal ögenin ulus tasavvurunu mümkün kılacak nesnel koşulları oluşturmak üzere örgütlenmesi gerekmektedir. Anderson, bu nesnel gerekleri sadece sanayileşme ile değil, kültürel alanda yaşanan gelişmelerle de ilişkilendirir. Bu noktada Anderson’un en çok üzerinde durduğu, dinin ve bununla bağlantılı zaman kavrayışının gerileyişi, hanedanlık sistemlerinin ve bu sistemlerin tanrısal egemenlik anlayışının çözülmesi, matbuat kapitalizminin gelişmesi gibi süreçlerdir. Anderson’a göre ulus bir kez hayal edildikten sonra *modellenme, uyarlanma ve dönüştürülmesi* mümkündür.³⁸ Genel olarak baktığımızda Anderson’un yaklaşımı, geçmişteki akrabalık/hanedanlık sistemleri, dinsel cemaatler gibi modern öncesi hayal edilmiş topluluklarla, modern dönemin ulusal kimlikleri arasında gerilimli ve diyalektik bir ilişki öngerecek, ulusu tarihsel kültürel bir devamlılık ilişkisi içinde ele almaktır. Bu ilişki içinde kültürel gelişmelere ağırlık tanınması ulusal kimliği kuran temsiller sistemini ve bu sistemin yeniden üretimini açıklayıcı argümanlar sağlamaktadır. Anderson’un ulusların kökeni ile ilgili açıklamaları çeşitli yönlerden eleştirilere de konu olmuştur. Eleştiriler özellikle sömürge karşıtı milliyetçilikler ile ilgili çözümlenmeleri, milliyetçiliğin ilk olarak Amerika’daki sömürgelerde doğduğu iddiası, dinin gerileyişine ve kültürel gelişmelere aşırı önem vermesi gibi konularda yapılmıştır.³⁹

Milliyet ve milliyetçiliğin ne olduğu ile ilgili olarak, Anderson’un modern öncesi bilinç formları ile bir süreklilik öngören kuramı ve Gellner’in ideal-tipik bir örnek olarak ortaya koyduğu genellemesi daha çok Batı Avrupa’daki ortaya çıkış sürecindeki öncüllere, gönderme yapmaktadır. Chatterjee’nin de belirttiği gibi bu tanımla milliyetçilik aydınlanma düşüncesi, sanayileşme, özgürlük, demokrasi, liberalizm ile aynı maddi ve düşünsel temelleri paylaşan, belli bir coğrafya ve

³⁷ Benedict Anderson, *age*, 1995, s:21.

³⁸ Benedict Anderson, *age*, 1995, s.159.

³⁹ Özkırımlı, Anderson ile ilgili eleştirilere örnekler vermektedir: J. Breuilly ‘*Reflections on Nationalism*’ *Philosophy of Social Sciences*, 15 (1985) ; J. R. Llobera, *The God Of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford:Berg Publishers, 1994 ; A. Smith, ‘*The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?*’, *Millenium*, 20,1991 ; J.K.. Keallas , *The Politics of Nationalism and Ethnicity* , Londra: Macmillan., 1991 ; G. Balakrishnan, ‘*The National Imagination*’, *Mapping the Nation*, Der. G. Balakrishnan, Londra, Verso 1996 ; A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1997 ; P. Chatterjee, ‘*Whose Imagined Community?*’ *Mapping the Nation*, Der. G. Balakrishnan, Londra : Verso , 1996. Tüm bu eleştirilerin kısa bir değerlendirmesi için bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, İstanbul:Sarmal Yayınevi, 1999, s.177-182.

kronoloji ile tarihsel bir birlik oluşturan ideal bir model olarak anılır.⁴⁰ Konu ile ilgili literatür bu tarihi başlangıç noktası ve ideal-tipik örnekten hareketle milliyetçilikleri Batılı ve Batılı olmayan doğulu milliyetçilik şeklinde ikiye ayırma eğilimindedir. Batılı milliyetçilik kavramı, Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Alman milliyetçiliği gibi Batılı olmakla birlikte ideal-tipin evrensel öncüllerini taşımayan, Batı ve aydınlanma karşıtı romantik vurgular taşıyan milliyetçilik dışında, Batı Avrupa kaynaklı milliyetçiliği işaret eder. Bunun dışında yer alan her örnek bu anlamda Doğulu tip içinde yer almaktadır. Chatterjee'ye göre bu ayırım milliyetçilik ile liberalizm arasındaki denklemi ikileme soğan, savaş döneminin Nazizm ve faşizmlerini meşrulaştıran sömürgelerde ırkçı kinin ideolojisi haline gelen, çağdaş dünyada baskıcı rejimleri ya da en akıldışı köken arayışlarını doğuran milliyetçilikleri bozulmuş milliyetçilikler olarak sunarak liberalizm-milliyetçilik denklemini bu ikilemden kurtarmak amacını taşımaktadır.⁴¹ Batılı-doğulu milliyetçilik ayırımını kullanmak kimi durumlarda açıklayıcı olsa da ayırımın ideal-bozulmuş milliyetçilik esprisi içinde değerlendirilmesi, özcü bir yaklaşıma yol açmaktadır. Bu nedenle de yapılan ayırım, milliyetçiliğin Batı Avrupa'da ortaya çıkan ilk örneklerinden sonra farklı coğrafya ve soyo-ekonomik-kültürel şartlarda ortaya çıkan milliyetçilikleri özgül nitelikleri, taşıdığı özgürleştirici potansiyelleri hesaba katarak incelemenin önünde engel oluşturmamalıdır.

Ulus ve milliyetçiliklerin çeşitliliği düşünüldüğünde milliyetçilik ve ulus-devletin oluşum süreçlerinin kuramsal bir açıklamasını yapmanın çok güç olduğu ortadadır. Sadece Batı dışındaki toplumlarda belirli bir modernleşme projesi ile birlikte yürüyen milliyetçiliklerle Batı milliyetçilikleri arasında değil Batıda ortaya çıkan milliyetçilikler arasında da çeşitli farklılıklar bulunmaktadır.

Ulusal kimlik ve milliyetçilik üzerine 1980'ler sonrasında yapılan ve milliyetçiği modern dönemlere ait bir olgu olarak kavrayan pek çok çalışma bulunmaktadır. Anderson'un biraz olsun üzerinde durulmasının sebebi, sadece bu grupta toplanan diğer çalışmalardan kısmen farklı etmenlere vurgu yaparak, yayımlandığında bilimsel çevrelerde hayli yankı uyandıran bir çalışma olması değildir. Anderson'un modeli milliyetçilik ile kadınlar arasındaki bağlantılar konusunda da feminist araştırmacılar tarafından daha açıklayıcı bulunmuş, eleştirilere rağmen ulus ile akrabalık sistemleri arasında kurduğu ilişkiler kadınların ulusal imgelemdeki yerlerini belirtme konusunda-her ne kadar

⁴⁰ Partha Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s: 17.

⁴¹ P. Chatterjee, *age*, 1996, s: 16-18.

Anderson'un kendisi böyle bir değerlendirmeyi yapmasa da - bir katkı olarak değerlendirilmiştir.

c. Milliyetçilik Kuramlarında Yeni Yaklaşımlar : Batı Dışındaki Dünyada Uluslaşma Süreci

Milliyetçilik üzerine 80'li yıllardan itibaren yaygınlaşan çalışmaların dışında son dönemlerde alternatif yeni yaklaşımlar da gözlemlenmektedir. Bu yaklaşımlar sosyal bilimler özellikle de sosyoloji alanında kimlik, kültür gibi kavramların sorunsallaşan kavramlar olarak giderek güncellik kazanması, modern kimlik ve özne konularının postmodernist olarak adlandırılan eleştiriler dalgasından fazlasıyla nasibini alması ile gündeme gelmiştir. 1990'larda 'kültürel araştırmalar' (cultural studies) adı verilen çalışma alanlarında 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'lardan itibaren kültür, bütünlük sergileyen bir kavram olarak değil de, iktidar ilişkilerinden, cinsel ve etnik ayrımlardan etkilenen, çekişmelere açık, hatta bizzat bu çekişmeler yoluyla yeniden kurulan bir kavram olarak ele alınmaya başlanmıştır.⁴² Bu gelişmeler sosyal bilimler alanında bugüne kadar yapılan tartışmalara, ortaya atılan tezlere alternatif yeni eleştirileri de gündeme getirmiştir.

Milliyetçilik cephesinde akademik dünyada yaşanan değişim, milli kimliğin inşaa sürecine etnik azınlıklar, göçmenler, kadınlar, yabancılar, sömürge milletler açısından bakılması olmuştur. Böylece klasik çalışmalar Batı merkezliliği nedeniyle türlü eleştirilere konu olmuş ve Batı dışındaki dünyada görülen milliyetçilikler kaba bir kopyalama damgasını vurulmadan incelenmeye çalışılmıştır. Üçüncü dünyadaki uluslaşma süreci ve ulusal mücadeleler üzerine odaklanan bu çalışmalar Batı dışında kalan ve Batı'nın askeri, kültürel ekonomik ve/veya siyasi egemenliği ile çeşitli biçimlerde karşılaşan dünyanın kimlik sorunlarını konu edinmeye başlamıştır. Örneğin elinizdeki çalışmada da sıkça atıfta bulunacak olan Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası* adlı kitabında, Anderson ve diğer düşünürlerin üçüncü dünya için kullandıkları kopyalanan milliyetçilik tezine karşı çıkarak, Hindistan örneğinden hareketle yeni bir yaklaşım sunmaktadır.

Chatterjee'nin sömürge yönetimi altında yaşayan ülkelerdeki milliyetçi düşüncenin *Problematik* ve *Tematik* düzeyleri arasında yaptığı ayırım⁴³ Batı

⁴² G.Eley ve R. Grigor Suny(1996) , '*Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation*' *Becoming National: A reader*, der: G.Eley ve R.G.Suny, NY: Oxford University Press, s: 9'dan aktaran Umut Özkırımlı, age, 1999 , s:222.

⁴³ Chatterjee, problematik ve tematik kavramlarını Anouar Abdel-Malek'in Şarkiyatçılık için yaptığı tanımlamadan ödünç aldığını belirtmektedir. Abdel-Malek şarkiyatçılık içindeki sorunsalı, Şark ve Şarklıların "-ister 'özne' ister 'nesne' olsunlar tümüyle farklı olan- bir ötekilikle, fakat kurucu bir

düşünsel, kültürel, ekonomik, siyasi egemenliği ile farklı şekil ve koşullarda karşılaşan pek çok ülke için geçerli değerlendirmelere olanak vermektedir. Chatterjee, üçüncü dünya milliyetçiliklerinin batı düşüncesi ile çakışma ve sapma yönündeki ilişkilerinin, problematik ve tematik düzeyler arasındaki ayırım yoluyla çözümlenebileceğini savunmaktadır. Bu ayırım yoluyla yazar, üçüncü dünya milliyetçiliklerinin gerilimlerini açıklamaya yönelir. Chatterjee'nin değerlendirmelerinde izlediği yol, feminizm ve milliyetçilik arasındaki bağlantıların ve yükselen *yeni kadın* söyleminin geçirdiği değişimlerin açıklanması açısından da önemli görünmektedir.

Milliyetçilik, tematik düzeyde aydınlanma sonrası dönemin düşünsel niteliklerini benimser. Chatterjee'ye göre tematik düzeyde milliyetçi özne şarkiyatçılığın kurduğu özcü karakteri çizmeye devam eder. Batı gerçeği ile karşılaşılması Batı ile Doğu arasında farkın da kabul edilmesine yol açar. Bu fark, Avrupayı kültürel olarak iktidar sahibi yapan, Doğu karşısında ileri'yi temsil etmesini sağlayan donanımlarıdır. Ancak, milliyetçi özne problematik düzeyde artık Şarkiyatçılığın edilgen nesnesi değildir. Çünkü Batı egemenliğine karşı çıkmak gibi bir siyasi yükümlülük altındadır. Bir başka deyişle problematik düzeyde milliyetçi öznenin değişken politik ve tarihsel gereksinimleri vardır. Bu düzeyde belirli iddiaları, bu iddiaları yaratan somut tarihsel koşullar ile karşı karşıyadır. Tematik düzeyde ise bu iddiaları haklılaştıracak kimi ilkeler bütünü oluşturur. Bu ilkeler Batı'nın epistemolojik çerçevesi dışında değildir. Chatterjee tematik düzeyin "unsurlar arasında ilişki kurmak için gerekli bir unsurlar ve kurallar çerçevesi sunan, epistemolojik olduğu kadar ahlaki de olan bir sistem"i ifade ettiğini belirtmektedir.⁴⁴ Milliyetçi özne için batı karşısındaki farklılığı hem

ötekilikle... damgalanmış bir inceleme nesnesi", bir sorunsal olarak tanımlanmaları anlamında kullanılmaktadır. Öte yandan tematik düzeyini ise, "özcü bir (inceleme konusu olarak) Şark ülkeleri, ulusları ve halkları kavramı...kendini karakterize edilmiş bir etnisist tipoloji aracılığıyla ifade eden bir kavramsallaştırma" olarak ele almaktadır. Bkz. A. Abdel-Malek, "Orientalism In Crisis", *Diogenes*, 44 (Winter 1963), s:102-40'dan akt. P. Chatterjee, *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 74.

Chatterjee, Abdel-Malek'in sorunsal ve tematik arasında yaptığı ayırımın kesin anlamı üzerinde fazlaca durmadığını ancak, bilgi kümesi içindeki düzeyler arasında yaptığı ayırımın açtığı imkanları zorlamanın yararlı olabileceğini savunmaktadır. "Çünkü bu bize milliyetçi düşüncenin bir düzeyde Aydınlanma sonrası Avrupa düşüncesinin belirleyici içerimlerine karşı çıkıyor gibi görünürken, aynı zamanda başka bir düzeyde bu belirlemeyi kabul ediyor görüldüğü sorunumuzu formüle etmek için ipucu verebilir." Chatterjee, öncelikle sorunsal ve tematik kavramları arasında yaptığı ayırımı ortaya koymaktadır. "Bir ideolojinin iddialarını, yani gerçekleştirilmesinin tarihsel imkanlarını ve pratik ve problematik biçimlerini tanımlamasını; bu ideolojinin haklılaştırıcı yapılarından, yani o iddiaları desteklemek için ileri sürdüğü kanıtların doğasından,...yani iddiaların tarihsel imkanlar olarak var olduklarını göstermek için kullandığı epistemolojik ilkeler demeti ve nihayet iddiaların ahlaki haklılığını savunmak için başvurduğu etik ilkeler demetinden ayırmak istiyoruz. Bir toplumsal ideolojinin birinci kısmına o ideolojinin *sorunsal*, ikinci kısmına ise *tematiği* diyeceğiz." P. Chatterjee, *age*, 1996, s. 77.

⁴⁴ Chatterjee, *age*, 1996, s.77.

aşılması hem de yeniden üretilmesi gerekmektedir. Bu nedenle milliyetçilik tematik düzeyde zorunlu olarak Batı düşüncesi ile ilişki halindedir. Bu ilişki hem Batı karşısındaki farklılığın aşılması hem de farklılığın yeniden üretilmesi için kaçınılmazdır. Batı karşısındaki farklılığın aşılması Batı'yı Doğu karşısında 'ileri' kılan özelliklerin edinilmesi kısaca modernleşme olarak adlandırılan bir dizi programın belirlenmesi ve uygulanması anlamına gelmektedir. Farklılığın yeniden üretilmesi ise Şarkiyatçılığın Doğu için öngördüğü kurucu bir ötekilikten vazgeçmeksizin bu ötekiliğin sömürge ve/veya yarı sömürge konumun yarattığı tarihsel imkanlar dahilinde kurgulanmasıdır. Farklılığın aşılması da üretilmesi de bu anlamda Batı epistemolojik küresinin içinde yer almayı gerektirir. Kısaca Chatterjee'nin ifadesiyle milliyetçi özne tam da kurtulmaya çalıştığı güç ilişkisinin düşünce çerçevesi içinde akıl yürütmektedir. Batı düşünsel küresi ile olan bu ilişki milliyetçi düşüncenin temel gerilimidir.⁴⁵ Bu nedenle de tematik düzeyde Batı ile girişilen ilişki sıkça değinildiği gibi Batı rasyonel düşüncesinin kopyalanması veya basit bir uyarlama olarak değerlendirilerek çözümlenemez. Milliyetçilik tematik düzeyde aydınlanma sonrası Batı düşüncesinin niteliklerini benimsemekle birlikte, kendini milliyetçi bir söylem olarak kurabilmesi için bu düşünsel nitelikleri kendi bütünlükleri içinde benimsemeyecektir. Chatterjee, milliyetçi düşüncenin herşeyden önce Batı rasyonel düşüncesinden aldıklarında seçici olduğunu belirtmektedir. "Aslında bilerek ve zorunlu olarak seçicidir. Daha önce söylediğimiz gibi siyasi yükümlülüğü sömürgeci yönetime karşı çıkmaktır. Dolayısıyla sömürgeci düşüncenin dolaysız ilk elden siyasi içerimlerini reddetmek ve sömürgeci düşüncenin kabule yanaşmadığı siyasi olasılıkları desteklemek zorundadır. Bunu sadece o olasılıkların imkan dahilinde olduğunu ileri sürerek yapmaz; sömürgeci düşünceyle savaş zorunlu olarak meşrulaştırma alanında verilecektir."⁴⁶ Chatterjee, tematik ve sorunsal'ın diyalektik birlikleri içinde milliyetçiliğin *farklı* bir söylem oluşturmasını sağladığını belirtmektedir. Tematik ve problematik arasında tarihsel süreç içinde şekillenen, sürekli ayrılmalar ve biraraya gelmelerle oluşan, bu nedenle de yeni gerginlikler ve çatlaklar üretme potansiyelini taşıyan karşılıklı bir ilişki vardır. Problematik düzeyde Batı'ya karşı yürütülen mücadele çeşitli evrelerden geçer. Bu nedenle problematik düzeyde

⁴⁵ Lydia Liu Çin'de milliyetçi düşüncenin gelişimini tartıştığı makalesinde Chatterjee'ye atıfta bulunarak milliyetçiliğin politik içerik ve iktidar mücadelesi alanlarında farklı söylemler üretmesinin teori alanında ciddi güçlükler yarattığını vurgulamaktadır Liu, Çin'de ulusal kriz döneminde Çin edebiyatının temsil edici örnekleri üzerinden kadın bedeni ve milliyetçilik ile ilgili söylemlerin taşıdığı gerilimlere dikkat çekerek, teori alanında yaşanan savrulmaların kadınlar ile ilgili tanımlamaları da doğrudan etkilediğini belirtmektedir. Bkz: Lydia Liu, "The Female Body and the Nationalist Discourse", *Scattered Hegemonies*, Der. I. Grewal ve C. Kaplan, London: University of Minnesota Press, 1994, s.37-41.

⁴⁶ P. Chatterjee, *age*, 1996, s. 83.

yaşanan değişiklikler ideolojinin kimi ilkelerinin, epistemolojik temellerinin yeniden gözden geçirilmesine neden olabilir. Kısaca Batı küresinden alınıp bırakılanlar ve biraraya getirilenler değişebilir. Bu arada Batı düşünsel küresinde yaşanan değişimler de, milliyetçi mücadeleye destek olacak yeni düşünsel kaynaklar yaratabilir.

Chatterjee'nin sömürge ülkelerinde milliyetçi ideolojinin oluşumu ile ilgili değerlendirmeleri gözönüne alındığında, bu toplumlarda geleneksel'den modern'e ve ulusal'a doğru geçişte ideolojik yalpalamaları da açıklık kazanabilmektedir. Sömürge veya yarı sömürge koşullarında benzer deneyimleri yaşamış ülkelerde hangi cepheden gelirse gelsin belirli referanslara yaslanarak kimlik ile ilgili belirli bir tanım oluşturma yönündeki bir girişim kaçınılmaz olarak Batı ile ilişkili bir alanda gezinmek anlamına gelmektedir.

Ulusal bir kimliğin inşası süreci, ulusu oluşturacak insanların kendi aidiyetlerine dair belirli bir bilinç formunun inşası anlamına gelmektedir. Bu nedenle kimlik ile ilgili tartışmalar gündelik yaşama, ev-içi ve dışının örgütlenmesine, kadın-erkek ilişkilerine doğrudan gönderme yapmaktadır. 19. yy sonu ve 20. yy başı milliyetçi canlanma döneminde kadın sorununun bu müzakerelerin merkezinde yer alan konulardan biri olması kuşkusuz bir tesadüf değildir. Chatterjee'nin sömürge ülkelerinde milliyetçi düşüncenin içerdiği gerilim ve çekişmeleri açıklamak amacıyla öne sürdüğü yaklaşım kadınlar, modernlik, ulus ve gelenek arasındaki bağlantıların ve yeni kadın söyleminin geçirdiği değişimlerin anlaşılması açısından da önemlidir.

d. Ulusal-Kimlikler, Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet : Teorik Yaklaşımlar

Geleneksel kimliklerin çözülüp yerine ulusal kimliklere bıraktığı, ulusal egemenlik söylemi ve milliyetçiliğin özgürlük ve eşitlik temelli özelemlerin bayraktarlığını yaptığı dönemlerde, Batı'da kadınlar bu özelemlerden kendileri adına da sonuçlar çıkarıyorlardı. Bir ulusun eşit yurttaşları olarak kamusal alanda yer almak, oy vermek, eğitim görmek, çalışmak, geleneksel kimliklerinin sınırlılıklarından, geleneklerin baskısından, eve hapsedilmiş yaşamdan kurtulmak, kısaca özgürleşmek demektir. Kuşkusuz kadınlar bu süreçte çok önemli mevziler elde etmişlerdir. Yurttaşlık kadınlar için, kendi adlarına konuşabilecekleri bir zemin yaratmıştı. Batı dışındaki dünyada ise kadın sorunu modernleşme ve Batı egemenliği karşısında yükselen milliyetçi akımlarca dile getirilen başat bir konu teşkil etmiş, kadınların özgürleşmesi sorunu milliyetçi projelerin temel hedefi

haline gelmiştir. Batı'dan farklı olarak bu ülkelerde kadın hakları ile ilgili söylem üzerinde egemenlik kuran ilerici erkekler/milliyetçi aydınlar olmuştur. Kuşkusuz bu Batı dışı toplumlarda ilerici kadınların mücadelelerdeki payını azaltmaz. Bu noktada Batı'da olduğu gibi kadınlar milliyetçi ideallerin kendileri için açtığı alanda seslerini yükseltmişler, ancak bu ses modernleşme ve milliyetçilik projelerine eklenemediği ölçüde desteklenmiş ve tarihe geçmiştir.

Birinci bölümde değinildiği gibi toplumsal cinsiyet ile ilgili kavramsallaştırmalar ve tarihe bu perspektiften bakma yolundaki girişimler sonucunda, kadınlar için 'özgürleşmek' anlamına gelen proje ve süreçler de bu eleştiri dalgasından nasibini almıştır. Yurttaşlık gibi kadınların uğrunda mücadele verdikleri konular bile toplumsal cinsiyet perspektifinden daha önce hiç rastlanmadık türden eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştiriler modern toplumları oluşturan süreçlere, bu süreçten kadınlar için kurgulanan modern kimliklere, modern politikalara kısaca feminizmin modern toplum eleştirisine varmıştır.

Bu doğrultuda da son dönemlerde milliyetçilik ile ilgili kuramsal çalışmalarda, toplumsal cinsiyet ilişkileri ile milliyetçilik ve ulusal kimlikler arasındaki bağlantıları konu edinmeye başlamıştır. Milliyetçi projelerin çeşitli yönleri, etnik azınlıklarla ilişkisi, kimlik kavramının artan popüleritesi beraberinde pek çok yeni çalışmaya kaynaklık etse de, bu konudaki literatür, kadın kimliği ve ulusal kimlikler arasındaki bağlantılar konusunda şaşırtıcı bir biçimde sessiz kalmıştır. Bu arada feminist teori alanında toplumsal cinsiyet kavramı etrafında şekillenen tartışmalar beraberinde tarihe yeni bir bakışı gündeme getirmiştir. Toplumsal cinsiyet yaklaşımı önceki bölümlerde sözü edildiği üzere sosyal bilimler alanına, iktidar ilişkilerindeki değişimi cinsiyet rejimlerindeki değişimlerle bağlantılı olarak çözümlenme iddiasını taşımıştır. Ulusal kimliklerin toplumsal cinsiyet boyutunun araştırılması böyle bir çabanın sonucu ortaya çıkmıştır.

Ulusal Kimlikler ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiyi sorgulayan çalışmalar, Batılı olmayan toplumlar açısından ulusal kimliğin oluşturulması süreci ve bu sürecin gerilimlerine vurgu yapan sömürge sonrası milliyetçilikleri konu edinen çalışmalardan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bu milliyetçilikler, Batı'nın kozmopolit değerlerini modernleşme süreci içinde sahiplenmek ve dolayısıyla geleneksel geçmişinden kopmak hem de Batı egemenliğine karşı kendisinin olan bir geçmişi, savunmak, bir kültürü kurmak zorundaydı. Batı dışındaki toplumlarda modernleşmenin bu açmazı, ulusal kimlik kurgusunun travmatik bir sürece dönüştürme potansiyelini taşıyordu. Bu noktada da kadın kimliği, ulusal kimlik kurgusundaki kilit konumu ile modernite ile kadınlar arasındaki sorunların ipuçlarını veriyordu. Batının kimlik kurgusunu kozmopolit kavramlara, sömürge

sonrası milliyetçiliklerin travmatik bir Batı-doğu eklemlemesine yaslanarak kurmaları da kadınlar açısından sorunlu nitelikteydi. Bu bağlamda Batılı ulusal kimliklerle ilgilenen çalışmalar büyük ölçüde aydınlanma düşünürlerinin ortaya koyduğu tezlerden, modern siyaset kuramının klasik düşünürlerine, yurttaşlık teorilerinden, oryantalist söyleme kadar batı kimliğini kuran yapı taşlarına toplumsal cinsiyet perspektifinden ciddi eleştiriler getirdiler.⁴⁷ Batı egemenliği, modernleşme ve ulusal kimlik problemi karşısında kalan 'öteki dünya'yı konu alan çalışmalar, somut örneklerden hareket ederek ulusal kimliğin kurulmasındaki başat öğeleri toplumsal cinsiyet kimlikleri ile ilişkili olarak değerlendirmeye yöneldi.

Batı egemenliği karşısında modernleşme, uluslaşma ve bağımsızlık savaşı veren Üçüncü dünyada kadın sorununun da güncellik kazanmasının nedenleri vardır. Herşeyden önce kadınlar Batı ile üçüncü dünya arasındaki farkları doğrudan temsil eden aktörler olarak belirmişlerdir. Modernleşmeciler açısından kadınlar toplumdaki geriliğin sembolleri haline gelmiş, kadınlar ile ilgili yeni bir söylem alanı açılmaya başlamıştır. Jayawedena feminizm ve milliyetçilik arasındaki ilişkileri konu alan çalışmasında, milliyetçi hareketlerin yükselişi paralelinde üçüncü dünyada kadınlar açısından açılan bu yeni söylem alanının yarattığı dönüşümleri incelemektedir.⁴⁸ Özellikle üçüncü dünyada 19. ve 20. yüzyıllarda milliyetçi ve feminist talepler arasındaki ilişkilere dikkat çeken Jayawedena, İran, Türkiye, Çin, Kore, Endonezya, Afganistan gibi ülkelerden hareketle toplumsal cinsiyet ilişkilerinde yaşanan değişimleri sorgulamaktadır. Bu doğrultuda da sorgulamasını uluslararası ilişkiler bağlamında emperyalizm-milliyetçilik ve feminizm çerçevesine yerleştirmektedir.

Jayawedena bu ülkelerde kadınların özgürleşmesi yolundaki hareketi, ulusal bağımsızlık ve kimlik mücadelesi ve de modernleşme zemininde dillenen bir hareket olarak analiz etmektedir. Ele aldığı ülkelerin ortak özelliklerinin Batı

⁴⁷ Toplumsal cinsiyet perspektifi bağlamında, yurttaşlık teorileri, aydınlanma düşünürleri, klasik siyaset kuramlarına yönelik eleştiriler içeren pek çok çalışma bulunmaktadır. Batı felsefesinde kadın-erkek konumlanışını inceleyen Lloyd'un çalışması Türkçe'ye de çevrilmiştir. Yazar, Kartezyen iliciliğinin Batı düşüncesinin her alanına yansıyan örneklerini sunmaktadır. Bkz. G. Lloyd, *Erkek Akıl (The Man of Reason)*, İstanbul: Ayrıntı, 1996. Feminizmin modernite eleştirisi için : A.Jardine, *Gynesis: Configurations of Woman and Modernity*, London: Cornell University Press, 1991. Ayrıca Batı klasik siyaset teorilerine yönelik eleştiriler için: J. Stiehm, *Women's View of the Political World of Men*, NY, 1984. ; S. Eenn ve G Gaus, *Private and Public in Social Life*, Londra ve NY.: 1983. ; C. Pateman, *The Disorder of Women : Democracy, Feminism and Political Theory*, Standford University Press., 1989. ; A. Phillips, *Demokrasinin Cinsiyeti (Engendering Democracy)*, İstanbul, Metis, 1995. ; J:J. Pettman, *'Women, Gender and the State', Worlding Women*, NY: Routledge, 1996 ; N. Yuval Davis, *'Women Citizenship and Difference', Feminist Review*, no: 57, 1997, s: 4-27 ; M. G. Dietz , *"Context Is All: Feminism and Theories of Citizenship"*, *Learning About Women: Gender, Politics, Power*, der: J.W.Scott, C. Bourque, The University of Michigan Pres, 1991.

⁴⁸ Kumari Jayawedena, *Feminism and Nationalism in the Third World*, London ve New Jersey: Zed Books Ltd, 1986.

tahakkümüne bir şekilde karşı koymak olduğunu ve bu direnişlerin üç ortak noktası olduğunu belirtmektedir. “Birincisi toplumu modernleştirmek amacıyla ülke içinde reformlar yapılması yönündeki istek- ki bu aynı zamanda da emperyalizmle savaşta başarılı olabilmek için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır- ikincisi; özellikle hanedanlık yönetimleri, dinsel ortodoksi gibi pre-kapitalist yapıların hedeflenen iç reformlar açısından bir gereklilik olarak köklerinin kazınması ve üçüncüsü ise emperyalizme kafa tutabilecek insan kaynağı üzerinde ulusal bir kimliğin inşasıdır.”⁴⁹ Bir yandan Batılılara karşı savaş verilirken, toplumun Batılı modeller çerçevesinde dönüştürülmesi yönündeki stratejinin paradoksal yönleri, ulusal kimliğin inşası yoluyla bertaraf edilebilirdi. Batı egemenliği karşısındaki ülkeler bir yandan eski düzene meydan okuyarak eski düzeni değiştirmek, bir yandan da onları Batı karşısında birleştiren, farklı kılan bir geçmişe ve değerlere tutunmak zorundaydılar. Jayawedena, kadınların konumunun bu noktada önemli hale geldiğini belirtmektedir. Giderek Batılı kurumlarla tanışma fırsatı bulmuş hatta batı eğitimi alarak Batı ile temaslar kurma fırsatını yakalamış üçüncü Dünya aydınları açısından kendi ülkelerinde kadınlar, doğu ile batı arasındaki farkları en dolaysız biçimiyle temsil eden semboller haline gelmiştir. Jayawerena çeşitli ülkelerden örnekler vererek modernleşmeci aydınlar açısından kendi ülkelerindeki kadınların örtünmesi, tecrit edilmişlikleri, çok eşlilik gibi konuların eleştiri odağı haline geldiğini vurgulamaktadır. “Batı eğitimi ürünü bu yeni burjuva erkeği eş olarak karşısında batılı alışkanlık ve zevklere sahip, iyi bir eğitim almış ve yabancı dil bilgisi olan *yeni kadını* görmek istiyordu. Bu *yeni kadın*, eski'nin geriliğini olumsuzlayacak herşeyi temsil etmeliydi.”⁵⁰ Bu dönemde toplumun modernleştirilmesi amacıyla girişilen reformlar Batı ile mücadele edebilmenin bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, kadınların sosyal-ekonomik ve siyasal düzen ile bütünleşmeleri, ulusal projeye destek vermeleri için de geleneklerin baskısından kurtularak sosyal yaşama katılmaları gerekmektedir. Batı egemenliğine karşı mücadele veren Üçüncü Dünya ülkeleri açısından toplumun geniş kesimlerinin ekonomik ve siyasal anlamda harekete geçirilerek, ulusal projeyi desteklemeleri önemlidir. Nira Yuval Davis de ulusal/etnik projelerle kadınlar arasındaki ilişkileri kategorileştirdiği çalışmasında, kadınların bu projelerde askeri, ekonomik, siyasal mücadelelere fiilen katılımlarının önemli olduğuna işaret etmektedir.⁵¹ Ulusal mücadelelerde kadın desteği, kadınların siyasal, ekonomik sistemle entegrasyonları için olduğu kadar, savaş koşullarında

⁴⁹ Kumari Jayawedena, age, 1986, s. 3.

⁵⁰ Kumari Jayawedena, age, 1986, s. 12.

⁵¹ Nira Yuval Davis, *Gender&Nation*, London: Sage Publications, 1997, s.97-103

kadın emeğine duyulan ihtiyaç açısından da önemlidir. Kadınların bu mücadele içinde fiilen yer almaları ise evin dışına çıkmalarını gerekli kılar. Bu noktada Jayawedena'nın vurguladığı gibi feminist talepler ile milliyetçi talepler arasında paralellik kurulmaktadır. Şu veya bu biçimde girilen reformlar eğitim alanındaki yenilikler, sınırlı bir kesim için de olsa Batılı kurumlarla tanışmış aydın bir kadın tipi yaratmıştır. Bu kadınlar cılız bir ses olarak varolsalar bile Batılı hemcinslerin standartlarında bir yaşam için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlar, modernleşme yönünde atılan adımları desteklemişlerdir.

Ancak milliyetçi projelerin kadınların geleneksel yaşamın sınırları dışına çıkarak özgürleşmeleri için imkan sağlaması madalyonun bir yüzünü oluşturmaktadır. Çünkü ulusal bir kimliğin inşaa edilmesi için de geçmişin derinliklerine uzanarak, 'ulus'u düşünülebilir kılacak değerleri, anlamları 'keşfetmek' ve yeni bir ortaklık yaratmak gerekmektedir. Modernleşme, uluslaşma, bağımsızlaşma denkleminde modernleşme ve geleneksel kimliklerden kopma anlamında milliyetçilik her ne kadar 'yeni kadın'ı geleneklerden uzaklaştırıyorsa da, batılı olandan ayrılma anlamında milliyetçilik kadınları başka açılardan ulus'a, geleneğe, geçmişe bağlıyordu. Kısaca milliyetçilik, geleneksel aidiyet ve bununla ilişkili kültür ile arasına mesafe koymanın yanı sıra Batı ile de arasına mesafe koymak zorunda olduğundan, geleneksel'in içinden ulusal olana eklemleyebileceği malzemeler çıkarmak zorundadır. Bu nedenle *yeni kadın* söylemi kadınlar açısından modernleşmenin tehlikeli yanlarına işaret eden söylemlerle birarada varolmuş, siyasi aktörlerin müzakereleri paralelinde kimi söylemler zaman zaman baskın hale gelmiş yeni ayrılmalar ve birleşmeler yaşanmıştır.⁵² Kuşkusuz bu süreç ülke içindeki egemen cinsiyet rejimleri, Batı ile girilen ilişkinin düzeyi ile yakından ilgilidir.

Chatterjee sömürge konumundaki Hindistan örneğinden hareketle Hindistan'da milliyetçi ideolojinin şekillenmesi sürecine kadın sorununun değişen içeriğine vurgu yapmaktadır. Yazar, kadınlar üzerindeki vurguların değişimini sömürge milliyetçiliklerinin dış ve iç bir başka deyişle maddi ve manevi dikotomisi yoluyla açıklamaktadır. Dış dünya denilen alan Batının, Batılı olmayanları egemenliği altına aldığı alandır. Bu alan Doğunun dışında uzanan, Doğuyu Batıya uymaya zorlayan alandır. İç alan ise Batı karşısında sömürge konumunda bulunan toplumun

⁵² Chatterjee, 19. yüzyılda Hint modernleşmesinin kadınlar açısından tehlikelerine işaret eden literatürün hayli çeşitli olduğunu, hemen hemen her yazıda, konuşmada, 19. yy'ın ahlakçılarınun ağdalı eserlerinden, sulu komedilere, resimlerden skeçlerden, en basit şiirlere kadar Hindistan'da modernleşen kadının düştüğü trajedinin resmedildiğini belirtmektedir. Partha Chatterjee, "Nationalist Resolutions for the Women's Question", *Recasting Women: Essays in Colonial History*, Der. K. Sangari ve S. Vaid, New Brunswick, NJ: Rutgers Univ. Press, 1989, s.240-241.

kendi kaderine hakim olduğu alan olarak onun *hakiki* özünü oluşturan maneviyatı, Batı ile arasındaki farklılığıdır. Batı maddi kültürü ile dış/maddi alanda Doğuyu boyunduruk altına almaya devam etmektedir. Bu duruma son vermek için yapılması gereken, bu maddi üstünlüklerin edinilmesi, bu alanın gurur kırıcı bir alan olarak var olmasına son verilmesidir. Chatterjee dış/iç dikotomisinin toplumsal cinsiyet temelli sosyal rol tanımlamaları ile eşleştirdiğini ve bu eşleşmeden yola çıkarak milliyetçiliğin kadın sorununa verdiği yanıtların ortaya konabileceğini savunmaktadır. “Harici ve dahili ayrımının gündelik yaşamın pratiklerine uygulanması, sosyal yaşamın eviçi ve evdışı dünya olarak ayrılmasını getirir. Dışta yeralan dünya maddi alanı, ev ise içteki manevi benimizi, bizim gerçek kimliğimizi temsil eder. Pratik düşüncenin hüküm sürdüğü dış dünya maddi çıkarların peşinde koşulduğu tehlikeli bir alandır. Tipik bir erkek alanıdır. Ev ise maddi dünyanın bu tehlikeli faaliyetlerinden korunması, aslı gibi kalması gereken ve kadınlarca temsil edilen alandır.”⁵³ Chatterjee’ye göre milliyetçiliğin kadınlarla ilgili söylemi bu noktada belirginlik kazanmaktadır. Batı egemenliği karşısında ev alanı da tehlike altındadır. Bütün bir yaşam Batılı tarzların istilasına sahne olmaktadır. Bu değişimleri tersine çevirmek mümkün olmadığı gibi gerekli de değildir. Ancak ev içi yaşamın, yani iç alanın bu değişime tümüyle açık olması tehlikelidir. Bu, batı egemenliğine tümüyle teslim olmak anlamına gelir. Bu noktada milliyetçi ideoloji Batılılaşmak ve Batıya karşı mücadele vermek arasındaki gerilimi kendi ideolojik eleğini oluşturarak aşmaya çalışır. Milliyetçilik geleneği olduğu kadar Batılı yaşam tarzını da *yerliye* dönüştürmek zorunda olduğundan her iki yönde de -Batıdan ve gelenekselden alınanlar- eleyici ve seçici davranmak zorundadır. Bu anlamda ev içi yaşam, dış dünyadaki değişime ayak uydurmalı, aile -ve kadınlar- değişen sosyal ilişkiler içine dahil edilmeli, ancak milli kültürün maneviyatını taşımak zorunda olan temel mekan ve bu mekanın aktörleri kadınlar, biz’e ait olanı korumalı ve yeniden üretmelidirler. Jayawedena da milliyetçi ideolojilerin şekillenmesi sürecinde, yeni kadın terminolojisinin ulaştığı sonuçları benzer bir şekilde dile getirmektedir. “Kuşkusuz kadınlar açısından haksızlıklar ortadan kaldırılmalı, kadınlar evin dışında da görünür kılınmalıydı ancak, ulusal kültürün, yerel din ve aile geleneklerinin de bekçisi olma rolünü de üstlenmeliydi aynı zamanda. Kısaca hem modern hem geleneksel olmalıydı.” Jayawedena bu doğrultuda kimi milliyetçi aydınların kadınların özgürleşmesi sorununu, uzak geçmişte varolan özgürlüklerinin yeniden kazanılması şeklinde formüle ederek ‘gelenek’ ve ‘Batı’

⁵³ Partha Chatterjee, age, 1989, s.238.

açmazından sıyrılmaya çalıştıklarını eklemektedir.⁵⁴ Yeni kadın, kurulan bu hasas dengede toplumda çoğunluğu oluşturan kadınların içinde bulunduğu koşullardan da batılı kadınlardan da ayrılmaktadır.

19. ve 20. yüzyıllarda kadınlar ile ilgili girişilen reformlara da bu hassas denge çerçevesinden bakılması gerekmektedir. Örneğin eğitim konusunu ele alacak olursak; eğitim alanında yapılacak yenilikler her zaman için milliyetçi aydınların en çok üzerinde durduğu alanlardan biri olmuştur. Çünkü ulusal bir kimliğin inşası, bu kimlikle kendini tanımlayacak insan gücünün yaratılmasını ve ulusal amaçlara seferber edilmesini gerekli kılar. Kadınlar için öngörülen eğitimler, geleneksel bağımlılıklar içindeki sıradan kadınları evin sınırları dışına çıkararak toplumsal yaşama katılmalarını sağlamanın aracı olsa da, toplumsal rollerini yeniden üretecek biçimde örgütlenmiştir.⁵⁵ Çünkü kadınlar ile ilgili toplumsal rol tanımları ulusal projeler açısından hayati bir öneme sahiptir. Anthias ve Davis, ulusal projeler ile kadınlar arasındaki ilişkileri konu alan çalışmalarında kadınlar için tanımlanan rollerin ulusal/etnik süreçler içinde nasıl merkezi bir yeri olduğunu açıklamaktadır. Anthias ve Davis toplumsal cinsiyetin modern devletin meşruiyet kaynağını oluşturan etnik ve ulusal süreçlerde merkezi bir rolü olduğunu savunarak modern ulusal devletin öngördüğü toplumsal cinsiyet rejiminin ulusal süreçlerin kurucu bir unsuru olduğunu belirtmektedir. Anthias ve Davis bu doğrultuda ulusal/etnik süreçler ile kadınlar arasındaki ilişkileri sistematik bir biçimde saptamaya yönelir.

⁵⁴ Kumari Jayawedena, *age*, 1986, s. 14.

⁵⁵ Chatterjee, Hindistan'da 19 yy'ın ikinci yarısında girişilen reformlar beraberinde romanlarda, toplumun çoğunluğunu oluşturan cahil, eğitimsiz, erkeklerin fiziksel baskılarına maruz kalan, aydınlanmamış sıradan kadın tipi karşısına erdemli, eğitilmiş bilinçli yeni kadın'ın çıkarıldığını örneklemektedir. Bkz. Partha Chatterjee, *age*, 1989, s.244. Kadınların eğitimi meselesi Hindistan'da yerel entelijansiya ve sömürgeci yönetim arasında önemli bir müzakere konusu olmuştur. Hindistan örneğinde kadınların eğitimi meselesine doğrudan yerel aydınların el atmasının ardında sömürgeci yönetime karşı çıkmak gibi bir amaç vardı. Ülkede misyonerler eliyle yürütülmeye başlanan reformlar sonucunda, okullaşma oranında ciddi bir artış görülmüştür. Bu okullarda eğitim dili İngilizce kabul ediliyor, derslerin içeriğinden okulların esaslarına kadar herşey sömürge yönetimince saptanıyordu. Hindistan'da milli bir dilin geliştirilmesi ve bu dilde eğitim veren okulların açılması yönündeki eğilim bu süreci takiben gerçekleşmiştir. Chatterjee bu nedenle Hindistan'da kadınları da kapsayan resmi zorunlu –ve milli dilde- eğitimin, kadınların toplumsal rollerini tehlikeye atmaksızın kültürel arınma anlamına gelmeye başlayarak sadece kabuledilebilir değil, sömürgeci yönetim karşısında mücadele edebilmek için zorunlu hale geldiğini belirtmektedir. (Partha Chatterjee, *age*, 1989, s.245-247.) Yeni kadın terminolojisi çeşitli ülkelerde farklılıklar arz eden bir terminoloji olmanın yanı sıra, toplumun çeşitli kesimlerinden kadınlar için de farklı içerikler taşımaktadır. Bir yandan batılı eğitim almış, bir kaç dil bilen entellektüel kadın tipi yeni kadın'ı temsil eden bir model olarak karşımıza çıkmakta, bir yandan da geleneksel rollerini sürdürmesine rağmen, bu rollerin uzantısı sayılabilecek alanlarda belirli bir eğitim görmüş, ev yaşamının sınırları dışına adım atabilen, ev ekonomisini yönlendirme, çocukların eğitimi gibi alanlarda bilinçli kadını temsil eden kadın modeli de öne çıkarılmaktadır. Işın, Tanzimat döneminde kadınların eğitimi ile ilgili değişimleri konu alan makalesinde, Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan sıradan kadınlar için açılan mekteplerin, gündelik yaşamın pratik bilgisini edinilmesi ve toplumsal kültürlenmenin aracı olduğunu vurgulamaktadır. Sonuçta becerikli ev kadınları yetiştirmek amacıyla güden bu eğitimler Işın'a göre bir anlamda da kadın işçi prototipini oluşturmaktadır. Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 51, Mart 1988, s.22.

yönelerek, biyolojik yeniden üretim, işgücünün yeniden üretimi, yurttaşlığın yeniden üretimi gibi alanlar ile ilgilenmektedir. Sosyal bilimciler, kadınlarla devlet arasındaki ilişkiyi incelerken, yurttaşlık kategorisinin içerdiği yanlılığa vurgu yaparak, devletin erkeklerle kıyaslandığında kadınlara daha eşitsiz davrandığını saptamanın bir adım ötesine geçmişlerdir. Bu araştırmacılara göre, devlet eşitsiz davranmaktadır, çünkü bireylerle devlet arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen vatandaşlık kavramının kendisi eşitsiz bir biçimde kurulmuştur. Ancak vatandaşlık devlet-birey arasında kurulan ilişkiyi açıklamakla birlikte, devletin bizzat nasıl oluştuğunu açıklamamaktadır. Bu noktada Anthias ve Davis, kadınların, modern devletin meşruiyet temelini oluşturan ulusal/etnik süreçlere yönelmektedir. Buna göre kadınlar ulusal/etnik süreçlere beş yoldan katılmaktadırlar:

- a) Etnik/ulusal topluluğun biyolojik yeniden üretimini sağlayarak
- b) Etnik ve ulusal komünöterler arasındaki sınırların yeniden üreticisi olarak
- c) Etnik topluluğun/ulusun ideolojik yeniden üretimine katkıda bulunarak ve bunu gelecek nesillere ileterek
- d) Etnik ve ulusal farkları temsil eden simgeler olarak
- e) Ulusal ekonomik, politik ve askeri mücadelelere doğrudan katılarak.⁵⁶

Anthias ve Davis, farklı tarihsel bağlamlardaki ulusal/etnik süreçler içinde kadınların bu rollerinin ağırlıkları ve bileşimlerinde kimi farklılıklar olacağını da belirttik, bu süreçleri çeşitli örnekler üzerinden açıklamaya girişirler.

Kadınlar doğurganlıkları nedeniyle, etnik gruplar ve ulusların biyolojik yeniden üretimini sağlamaktadırlar. Anthias ve Davis ulusal/etnik projeler açısından doğum oranı gibi demografik faktörlerin önemine işaret etmektedirler. Devleti oluşturan egemen etnik grubun nüfusunun belli bir sayı altına düşmemesi, 'istenmeyen' grupların nüfuslarının ise belirli bir sınır altında tutulması yönünde çeşitli politikalar, biyolojik yeniden üretimi kontrol altına almak amacını taşır. Bu politikalar genellikle doğrudan kadınları hedef almaktadır. Devlet, demografik

⁵⁶ N. Yuval Davis ve F. Anthias, "Introduction", *Woman-Nation-State*, Londra: Macmillan, 1989, s.7.

üstünlüğü devam ettirmek amacıyla, kriz dönemlerinde doğrudan kadınlar üzerinde baskı uygulayabilmektedir. Davis ve Anthias, İsrail’de belirli dönemlerde, kadınların asıl görevinin ‘çocuk doğurmak’ olduğunun dini söylemlerle desteklenerek, kadınların ‘göreve çağrılmalarını örnek olarak göstermektedir.⁵⁷ Klug ise kadınlar üzerinde nüfusu arttırmak veya kontrol altına almak yönünde uygulanan her iki türden baskılara da İngiltere tarihinden örnekler getirmektedir.⁵⁸

Kadınların doğurganlıkları nedeniyle kontrol altında tutulmaları sadece nüfusun niceliği ile ilgili değildir. Kadınlar etnik/ulusal komünöterlerin sınırlarını yeniden üretmek bakımından da kontrol altında tutulmaktadır. Devletler, vatandaşlığın kazanılma ve kaybedilme yollarını düzenleyerek bu alanda bir rejim uygularlar. Davis bu düzenlemelerin kriz dönemlerinde, doğrudan doğruya kadınların bedeni ve cinselliği üzerinde sıkı denetimler oluşturacak boyutlara varabileceğini göstermektedir.⁵⁹

Etnik topluluğun/ulusun ideolojik yeniden üretimine katkıda bulunma ve kültürün yeni nesillere iletimi de kadınların ev yaşamında çocukların sosyalizasyon süreçlerinde oynadıkları rollerle ilgilidir. Kadınlar modernleşme sürecinde, özel yaşamın biricik geleneklerinin taşıyıcısı olarak kabul edilirler. Kadın, ‘biz’e ait olanın taşıyıcısı üreticisi ve koruyucusu konumundadır. Kadınlar modernleşmenin taşıyıcıları olduğu kadar, modernleşmenin sınırlarını da belirlerler. Kültürel sembolleri, ritüelleri, yeni nesillere aktarırlar. Kadınlar ayrıca, etnik/ulusal farkları temsil eden simgeler olarak belirirler. Cinsiyet kimlikleri, kavramları aktarmada estetize edici bir biçimde kullanılırlar.⁶⁰

Davis ve Anthias’ın son olarak değindikleri ise kadınların fiilen ulusal ekonomik, siyasi ve askeri mücadelelerin içinde yer almalarıdır. Ulusal güvenliğin tehlikede olduğu dönemlerde, ulusal bir devleti kurma yolundaki mücadelelerde kadınların topyekün bir seferberliğe çağrılmaları ve mücadelenin içinde yer aldıkları ölçüde sembolleşerek mitik anlatılara konu olmaları bu ilişkiye örnek olarak verilmektedir.

Walby, Anthias ve Davis’in ulus ve toplumsal cinsiyet ilişkisi üzerine öngördüğü kategorileştirmenin, bu alanda bir ilki gerçekleştirmek bakımından önemli olduğunu ve ortaya konulan kategorilerin kitapta ampirik çalışmalarla da desteklendiğini belirtmekle birlikte, kategorileştirmedeki bir eksikliğe dikkat çeker.

⁵⁷ N. Yuval Davis ve F. Anthias, age, 1989, s.9.

⁵⁸ Francesca Klug, “Oh to be in the England: The British Case Study”, der. N.Y. Davis ve F. Anthias, age, 1989 içinde.

⁵⁹ N. Yuval Davis, age, 1997, s.27-38.

Walby işgücünün cinsiyet temelinde ayrışması olgusunun da bu kategorilere eklenmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶¹ Kuşkusuz kadınların ulusal/ etnik süreçlere katılımı da kendi içinde farklılıklar içermektedir. Bu anlamda sınıfsal konum, köylülük/kentlilik ve eğitim durumları temelinde kadınlar ulusal projelerin farklı açılardan taşıyıcılığını üstlenebilmektedirler. Davis ve Anthias'ın çalışması kadınlar ile bir bütün olarak ulusal/etnik süreçler arasındaki ilişkilere dair kuramsal bir çerçeve sunmaktadır. Jayawedena ve Chatterjee gibi yazarlar da kadınlar ve ulusal kimlikler arasındaki ilişkilere dair benzer sonuçlara ulaşmakla birlikte, tartışmalarını doğrudan sömürge ve/veya yarı sömürge konumundaki ülkeler üzerinden yürütmüşlerdir. Ayrıca, Üçüncü Dünyanın ulusal kimlik problemlerine vurgu yaparak, Batı-Doğu denklemine kadınlar için öngörülen çözümleri tartışmışlardır. Anthias ve Davis'in çalışması genel olarak ulusal/etnik süreçlere yönelerek, kadınlar ile devlet arasındaki bağlantıları kuramsallaştırmaktadır.

Kadın sorununun 19. ve 20. yüzyıllarda milliyetçi aydınların gündemindeki temel tartışma alanlarından biri olması ve bu dönemde feminizm ile milliyetçilik arasında yakın ilişkilerin kurulması, çok sınırlı bir kesim bile olsa, reformların açtığı yoldan kendi seslerini duyurabilme fırsatı elde eden kadınların milliyetçi hareketler içinde ve zaman zaman da bu hareketlerden bağımsız olarak özgürleşme yolunda taleplerini dile getirmelerine yol açmıştır. Bu değişim, uluslaşma sürecini yaşayan toplumlar açısından egemenliğin kaynağının soyut bir bütün olarak kurgulanan ulusa dayandırılmaya başlanması, bu doğrultuda da devletin geleneksel devletin aksine giderek kendisini yönetilenler ile tanımlamaya başlaması ile gerçekleşmiştir. Siyasal iktidarın meşruiyet kaynağının değişimi beraberindeki toplumsal değişimler toplumsal cinsiyet ilişkilerinde ve bir bütün olarak toplumsal cinsiyet rejimindeki değişimi anlamına da gelmektedir.

Kuşkusuz Batıda olduğu gibi üçüncü dünyada da milliyetçilik ve modernleşme kadınların kendi adlarına konuşabilecekleri bir zeminin inşasında etkili olmuştur. Ancak sömürge ve yarı sömürge konumunda yer alan ülkeler aynı zamanda Batı ile entellektüel ve siyasi alanda bir mücadele vermek zorunda olduklarından, kadınlar Batı karşısında ulusa ait olanın tanımlanmasında, ulusun Batı ile

⁶⁰ Bu konu ile ilgili olarak Türk siyaset söyleminden de örnekler getiren bir makale de *Birikim Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bkz: F.Açikel, "*Siyaset Söyleminde 'İdeal Kadın': Siyaset Estetiği ve Cinsiyet*", *Birikim*, Sayı:78, 1995, s:42-57.

⁶¹ Walby, Anthias ve Davis'in kategorileştirmesinin biri biyolojik diğeri ideolojik/kültürel düzeye diğeri de ekonomik-askeri mücadelelere destek olmak anlamında fiili düzeye denk düşen üç ana düzey öngördüğünü ancak, kadın emeğinin işgücü piyasasındaki rolünün bu kategorilerden hiç birine tam olarak yerleştirilemeyeceğini savunmaktadır. Öncelikle biyolojik düzeyde kadın emeği salt çocuk doğurmak ile sınırlı tutulmuştur. İdeolojik /kültürel düzeyde ise kadının simgesel konumuna dikkat çekilmektedir. Oysa kadın emeğinin işgücü piyasasındaki rolü simgesel olmanın ötesinde anlamlar taşımaktadır. S. Walby, "*Women and Nation*", *Mapping the Nation*, der. G.Balakrishnan, Londra: Verso, 1996, s. 237-238.

sınırlarının çizilmesinde de önemli hale gelmişlerdir. Sömürgeci yönetimler açısından da Ortadoğu kadınları, geriliğin sembolleri ve bu nedenle de kurtarılması gereken kurbanlar olarak kültürel emperyalizmin meşrulaştırılması yönünde referans kaynağı olmuşlardır. Kadınların gerek modernleşme açısından geriliği, gerekse Batıya karşı 'biz'e ait olanı vurgulaması bakımından bir üstünlüğü temsil etmesi bir çelişki olarak görülse de bu çelişki modern devletin meşruiyet temelini oluşturan ulusal ve etnik süreçlerin ve bu süreçlerin çeşitli toplumlar özelindeki somut koşullarından kaynaklanmaktadır.

Yeni kadın terminolojisi 19. ve 20. yy'ın tartışmalarında önemli bir yere sahip olmakla birlikte *yeni kadın* Dünyanın çeşitli bölgelerinde farklılıklar arz eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet ilişkileri ile ilgili kurallar, ulusal kimliğin içerdiği ve dışta bıraktıklarıyla, uluslaşma sürecinin ve o toplumdaki egemen cinsiyet ilişkilerinin yerel nitelikleriyle doğrudan ilişkilidir. Kuşkusuz bu süreç gerilimli müzakerelere konu olmaktadır. Kandiyoti, bu müzakerelerin "ulusu neyin ve kimin oluşturduğu konusundaki tanımları ve ulusal birlik ve alternatif egemenlik iddiaları kadar toplumsal cinsiyet ilişkileriyle ilgili düşünceleri de derinden etkileyeceğini belirtmektedir.⁶²

Feminizm 19. yy ve 20. yy'ın başlarında üçüncü dünya ülkelerinde milliyetçilikle uyumlu bir hareket olarak ortaya çıkmış ve egemen toplumsal cinsiyet rejimine meydan okumuştur. Ancak bir yandan da milliyetçilik ile olan bu yakın ilişki gereği, belirli sınırlar ve koşullar içinde dile gelmiş, milliyetçi söylemin kendisi tarafından sınırlandırılmıştır. Kadınların konumundaki değişimler dar da olsa eğitilmiş, meslek sahibi, elit bir kadınlar kitlesi yaratmış, Çağatay ve Soysal'ın belirttiği gibi özellikle iktidarların alınmasından sonra, kadınların siyasal katılımı giderek azalarak yerini, 'hakların verilmesi' söylemine bırakmaya başlamıştır.⁶³

Sonuç olarak ulus-devletin inşasında toplumsal cinsiyet boyutu iki açıdan da değerlendirilmelidir. İlk olarak, ulus-devletin kendini eski düzenin kurum ve kurallarından ayırarak farkını ortaya koymaya yönelmesi bu noktada kadınların toplumdaki konumları geleneğin, geriliğin aşılması gerekenin sembolleri haline gelişi, ikinci olarak ulus devlet yurttaşlarını ekonomik, sosyal, siyasal düzeniyle bütünleştirmeye yönelmesi. Kadınların yeni düzen ile bütünleşmeleri geleneklerin baskısı altından kurtularak sosyal yaşama katılmaları, ulusal projenin hem bir parçası hem de taşıyıcıları olarak sürece katkılarıyla mümkündür.

⁶² Deniz Kandiyoti, *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*, İstanbul, Metis Yayınları, 1997, s.151-152.

⁶³ N.Çağatay ve Y.N. Soysal, *Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler*, 1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar, Der:Ş. Tekeli, İstanbul:İletişim Yayınları, 1995, s.330.

Ulus, milliyetçilik ve kadınlar arasındaki ilişkileri analiz etmeye çalışan yazarlar temelde, ulusal/etnik kimliklerin toplumsal cinsiyet boyutunu sorunsallaştırmaktadırlar. Toplumların ulusal/etnik kimlikler temelinde tanımlanması, farklılığın bu temelde kurgulanması ve yeniden üretilmesi toplumsal cinsiyet ilişkilerine ilişkin yeni tanımlamaları da beraberinde getirmektedir. Walby, ulus-devletin ve toplumsal cinsiyet rejiminin “ard arda gelen yeniden inşa süreçleri” yoluyla oluşturulduğunu savunmaktadır.⁶⁴ Conell de benzer bir biçimde devletin “içinde ataerkil yapının hem kurulup hem tartışıldığı, yankılanan bir iktidar ilişkileri ve politik süreçler kümesinin merkezi” olarak görülebileceğini belirtmektedir.⁶⁵ Kandiyoti, Conell’in devletin cinsiyet ilişkilerine müdahale ederek, tanımlanabilir ‘toplumsal cinsiyet rejimleri’ oluşturduğu yolundaki tezini destekleyerek, bu nedenle “devletlerin milliyetçi tarihleri ve milli kimlik politikalarının toplumsal cinsiyet rejimleri ve dönüşümlerine önemli bir ışık tutabileceği” düşüncesindedir.⁶⁶

Toplumsal cinsiyet ilişkileri bir yandan ulusal projelerden etkilenirken bir yandan da bu projelerin şekillenmesinde rol oynarlar. Bu nedenle Walby, toplumsal cinsiyet ile ulus ve etnisite arasındaki ilişkinin karşılıklı etkileşim içinde olan dinamik bir ilişki olduğunu savunmaktadır.⁶⁷ Toplumsal cinsiyetin milli kimliğin kurgulanması sürecinde ne gibi roller üstlendiği, toplumdaki cinsiyet rollerine dair tanımlamaların ne gibi evrelerden geçtiği ve nihayetinde değişim halindeki toplumlarda kadınlara açılan alanların nitelikleri ile ilgili ortaya atılan sorular, tarih araştırmalarına yeni perspektifler kazandırmakta ve toplumsal dönüşümlerin kadınlar açısından yarattığı kazanımları yeniden değerlendirmektedir.

B. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BATILILAŞMA, KİMLİK VE KADINLAR

1. TÜRKİYE'DE BATILILAŞMA VE MİLLİ KİMLİK ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Batı ve batılılaşma, herşeyden önce Batı ile Doğu arasında belirgin bir farklılaşma sonucu ortaya çıkan kavramlardır. Batı-Doğu tanımlaması yön temeline dayanan bir ayırım olmasının ötesinde anlamlar taşımaktadır. Tarihin belirli bir döneminde bir coğrafyanın diğerine göre Doğu veya Batı olarak adlandırılması

⁶⁴ Sylvia Walby, *age*, 1996, s. 246

⁶⁵ R. W. Connell, *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998, s.179.

⁶⁶ Deniz Kandiyoti, *age*, 1997, s.151.

⁶⁷ Sylvia Walby, *age*, 1996, s.245.

belirli bir sabit noktadan yola çıkılmasını ve hep bu sabit nokta çerçevesinden Doğu ve Batının tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Böylesine kesin bir Batı Doğu tanımlamasını yaratan ise değindiğimiz gibi basit bir yön saptamasının ötesinde birbiri ile farklılaşan iki ayrı uygarlık alanının ortaya çıkışı ve aralarındaki ilişki ile ilgilidir. Kılıçbay, Doğu-Batı ayrımının ilk kez Roma imparatorluğu zamanında Akdeniz'in kıstas alınarak yapıldığını, ancak asıl farklılaşmanın feodal dönemde Batı'nın tamamen ayrı bir uygarlık alanı olarak ortaya çıkması ile gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶⁸

Avrupa feodalizmi ve sonrasında Batı karşısında Doğuyu temsil eden Osmanlı imparatorluğu açısından Batı ise 18. yüzyıla kadar farklı bir uygarlık alanı olarak merak edilen ve üzerinde düşünülen bir kültür olmaktan çok Osmanlı'nın uluslararası alanda kendini konumlayışı ile bağlantılı olarak cepheler dışında pek de yüzünü çevirmediği bir coğrafyayı ifade ediyordu. Dünyada yaşanan değişimler beraberinde, klasik Osmanlı düzenini oluşturan normların imparatorluğun güçlü konumunu sürdürmesinde yetersiz kaldığının bilincine varması ile Osmanlı, Batı'yı tanıma isteği duymaya ve Batı-Doğu üzerinde düşünmeye başlamıştır.⁶⁹ Kısacası Pax Ottomana'nın sarsıntıya uğraması beraberinde batılılaşma bir fenomen olarak Osmanlı aydınının düşünsel ikliminde yer almaya başlamıştır.

Osmanlı imparatorluğu döneminde batılılaşma ve değişim yönünde bir iradenin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili birbirinden farklı çeşitli yaklaşımlar ortaya atılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllar, Osmanlı imparatorluğunun gerileme süreci içine girdiği dönemler olarak kabul edilmektedir. Geleneksel Osmanlı düzeninin ve bu düzene damgasını vuran egemen ideolojinin çözülme süreci içine girmesi, 17. ve 18. yüzyılların ekonomik, askeri ve sosyal çöküntüleri sonucu gerçekleşmiştir. Osmanlı uluslararası platformda üstünlük iddiasından vazgeçmek zorunda kalmış ve imparatorluğun devamı için Batılılaşma olarak adlandırılan bir süreç içine girmiştir. 3. Selim, 2. Mahmut, Tanzimat ve hatta Meşrutiyet dönemlerinin reformizmi, Osmanlı'nın Batı karşısında geri kalmışlığının kabul edilerek, bu geriliği aşacak acil önlemlerin devreye sokulma çabası olarak yorumlanabilir. Osmanlı reformistleri öncelikle Batı karşısındaki yenilgiler sonucunda imparatorluğu ayakta tutacak bir askeri teknoloji ve örgütlenme ile merkezin

⁶⁸ M.Ali Kılıçbay, "Doğu Batı'nın Neresinde", *Radikal*, 07. 02.1998, s.9.

⁶⁹ Taner Timur, Osmanlı'nın Batı'ya karşı ilgisinin Viyana bozgunu ve Karlofça anlaşmasından sonra gündeme geldiğini, Batı ülkelerinin 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'da devamlı temsilcilikler bulundurmalarına rağmen, Osmanlı'nın 18. yüzyıl sonlarında Batı'da devamlı elçilikler bulundurmaya başladıklarını örnek göstermektedir. Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara: Verso Yayınları, 1989, s:64. İlber Ortaylı da Osmanlı'nın Avrupa ve Rusya'yı gerçek anlamda 18. yüzyıldan itibaren gözlemlemeye başlamasına örnek olarak 18. yy. Osmanlı sefaretnamelerini göstermektedir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995, s.11.

gücünü arttıracak bir idari örgütlenmeyi hedeflemişlerdir. Askeri ve idari alanda başlatılan reform süreci, zorunlu olarak eğitim alanında da yeniliklere, eğitim reformları ise modernleşmenin Osmanlı yaşamının farklı alanlarına sızmasına yol açmıştır. Ancak bu süreç Osmanlı'nın giderek Batı egemenliği altına girdiği bir yarı-sömürgeleşme paralelinde yaşandığından 'devletin bekaası' ile sonuçlanamamıştır. Osmanlı aydını Batı ve kendi toplumu arasındaki ilişkileri düşünmeye ve kendi kimliğini tanımlamaya çabalarken Batı'ya da tedirgin bir biçimde yaklaşmıştır. Bu nedenle Osmanlı imparatorluğunda batılılaşma adı verilen girişimler gerilimli ve çalkantılı bir düşünsel ortamda gerçekleşmiş, sürecin bir yarı sömürgeleşme beraberinde yaşanması bu buhranı derinleştirmiştir.

Tanzimat hareketi sistematik bir modernleşme-batılılaşma iradesi olarak yorumlanmasa da bu dönemde Osmanlı düşüncesinde ilk kez Batı, eskisinden farklı olarak, belli açılardan model alınması gereken bir fenomen olarak kavranmaya başlanmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu, Osmanlı'nın Batı'yı algılayışındaki bir dönemeci ifade eder. Taner Timur, Tanzimat ve Islahat reformlarına bugünün egemen ideolojilerinden hareketle bakarak, bu reformların gönüllü olarak başlatılmış bir süreç olarak görülmesinin hatalı olduğunu belirterek, reformların bizzat başlatıcıları tarafından bile benimsenmemesinin başlıca nedeninin Batı müdahalesi ve baskısının ürünü olmalarıyla açıklar.⁷⁰ Herşeyden önce gerek Tanzimat öncesi dönemin gerekse Tanzimat döneminin Osmanlı ilmiye ve kalemiye'sinden yetişen bürokratik seçkinleri 19. yüzyıl emperyalizminin güç dengeleri içinde hareket etmek zorunda olduğundan Batılılaşma sorunsalını kapsamlı bir biçimde değerlendirebilecek bir düşünsel atmosfer içinde yer alamamışlardır. Yenileşme yolundaki çabalar, Batı'nın Osmanlı toprakları ve siyaseti üzerinde egemenliğini perçinlemesi süreci ile beraber yürüdüğünden Osmanlı reformizminin, tek tek reformların getirdiği yeniliklerle değil dönemin uluslararası ilişkiler konjonktürü içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Tanzimat reformlarını salt övmek ya da eleştirmek, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreci değerlendirmek bakımından eksiklikler taşımaya mahkumdur.

Osmanlı bürokratik seçkinleri, askeri ve idari alanda Batılı kurumları imparatorluğa taşıırken, Batılı yaşama dair tarzları da beraberinde getirmişlerdir. Bu yeniliklerin bizzat öznesi konumundaki genç subay ve memurlar, giderek Batı ile başka alanlarda da tanışmaya başlamış, egemen gücün etrafındaki bu bürokratik seçkinler grubunun yaşam biçimlerinde de batılı tarzlar giderek ağırlık kazanmaya

⁷⁰ Taner Timur, *age*, 1989, s.86.

başlamıştır. Kısaca eğitim reformlarının modernleşmeyi askeri reformlarına dışına, daha doğrusu yaşamın diğer tüm alanlarına taşıyan etkileri olmuştur. Batılı tarzlar, modasından yemeklerine, mobilyasından eğitim anlayışına kadar belirli kesimler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak erken reformistlerin hatta Tanzimat seçkinlerinin, fiili bir yarı sömürgeleşme süreci içinde imparatorluğa tanıttıkları bu batılı tarzlar, çoğunlukla batıdaki içeriklerinden bağımsız olarak, yükselen yeni bir kesimin kültürel evrenini simgeler hale gelmiştir. Tanzimat döneminin idari reformları, modern ulus-devlet örgütlenmesinin çekirdeğini oluşturan kurumları tanıtmaları bakımından kimi yazarlarca başarılı sayılsa bile⁷¹, genel anlamda temsil ettiği değerler ve reformların gerçekleştirilme tarzı bakımından geniş bir kesimde hoşnutsuzluk yaratması da kaçınılmaz olmuştur. Bu, reformların başını çeken kesimin kapsamlı bir batılılaşma sorunsalı etrafında şekillenen bir model olarak batılılaşma programına sahip ol(a)mayışlarından ve reformların ani ve acil çözümler olarak devreye sokulmasından kaynaklanmaktadır.⁷² Reformlar imparatorluğun giderek güç kaybetmesini engelleyemediği gibi halk nezdinde de artan batı etkisinin, bozulmanın, yozlaşmanın göstergesi olarak görülerek ülkenin Batılı güçlerin egemenliği altına girmesi ile bir tutulmuştur. 19 yüzyıl seçkinlerinin batılılaşma anlayışı özellikle halkın nezdinde, artan lüks tüketim, yeni saray ve konaklar, Avrupa malı eşyalar, mücevherler, Avrupai balolar, yaygınlaşan rüşvet ve yolsuzluklar, giderek zenginleşen Osmanlı bürokrat zümresi ile giderek bozulan mali yapı ve kendileri üzerinde artan baskılar anlamına gelmekteydi.

Batının dayatmasıyla yürürlüğe konmuş ve bu nedenle de hiç bir zaman tam anlamıyla sindirilememiş ve halk tabakalarına nüfuz edememiş olsalar da Tanzimat ve sonraki dönemde gerçekleştirilen yeniliklerin, yarattığı olanaklar Batılı düşünce ile tanışan medrese kökenli ulemanın kültür tekeline ele geçirmeye başlayan bir kesim yaratmıştır. Bu yeni aydın zümresi elbette tüm çelişkileri ve Batı'ya karşı tedirginliklerine rağmen değişim yönünde bir müzakere ortamını da yaratmışlardır.

⁷¹ Toprak, Tanzimat dönemi reformları ile Türkiye çağdaşlaşması arasındaki ilişkileri ele aldığı makalesinde, Osmanlı imparatorluğunda ulus devlet normlarının ilk belirtilerinin, ilk örgütsel filizlenişinin Tanzimat'la başlatılması gerektiğinin altını çizmektedir. Modern anlamda ilk bütçenin oluşturulması, ilk demiryolunun, telgraf hatlarının kurulması, üniter ve türdeş bir para sistemine geçişte ilk adımların atılması, ilk Osmanlı bankasının kurulması gibi gelişmeleri buna örnek olarak göstermektedir. Toprak, bugünün idari, mali, adli kurumlarının kaynağında Tanzimat dönemi reformlarının yer aldığını belirtmektedir. Bkz. Zafer Toprak, "*Tanzimat ve Çağdaş Türkiye*", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 46/47, 1989, s.44.

⁷² Taner Timur, Tanzimat reformlarının bizzat reformları yürüten bürokratlar açısından, gerçek bir batılılaşma iradesi olmaktan çok, imparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla Batı'nın desteğini kazanmak için giriştikleri manevralar olup, bizzat reformları yürüten zümrenin, yapmak zorunda kaldıkları reformlara kendilerinin de inanmadığını, bu olgunun bizzat dönemin uleması ve vakantivislerce aktarıldığını örneklemektedir. Timur ayrıca Osmanlı reform hareketlerinin, dönemin güçler dengesi politikası ile birlikte değerlendirildiğinde, imparatorluğun sonuna kadar bu "tanzimatçı" espiri içerisinde yürütüldüğünün altını çizmektedir. Bkz. T. Timur, *age*, 1989, s. 85-6, 93.

yaratmıştır. Batılılaşma çabalarının ve eğitim reformlarının bir ürünü de yayın hayatında sınırları belirli bir hareketliliğin başlamış olmasıdır. Sonuçta Tanzimat döneminde yenilik ve batılılaşma yönündeki adımlar, egemen gücün çok yakınında ve bu egemen gücün geleceğini garanti altına almak adına yapılıyor olsa da, tanzimat maarifçiliği ile birarada düşünüldüğünde yayın hayatındaki gelişmeler meşrutiyet kuşaklarının beslenebileceği bir kültürel atmosfer yaratmıştır. Her ne kadar Osmanlı aydını Osmanlı geri kalmışlığı ve Batı üzerine sistematik ve kapsamlı değerlendirmeler yapmaktan uzak olması dolayısıyla devlet yapısı, iktisadi sistem ve siyasi kurumlar üzerinde imparatorluğu değişen zamana taşıyacak dönüşümleri gerçekleştiremediyse de, kültürel düzeyde ve yaşam tarzlarında başını çektikleri yeniliklerle, Cumhuriyete uzanan sürecin beşeri kaynağını yaratmanın yanı sıra, batıdaki anlamlarından ve düşünsel zemininden bağımsız da, modern ulus devletinin idari örgütlenmesinin kimi unsurlarını Osmanlı dünyasına katmıştır.

Batılılaşma sorunun görece kapsamlı bir biçimde tartışılması Tanzimatçılığın eleştirisi beraberinde gündeme gelmiştir. Tanzimat maarifçiliğinin ve batıya yaklaşma politikalarının ürünü olan yeni jenerasyondan aydınlar, başta tanzimatın ekonomi politikalarına ve getirdiği ticaret serbestisine kültürel düzeyde de tanzimatın Avrupai yaşam tarzlarını ve tüketim kalıplarına eleştiriler yöneltmişlerdir. Osmanlı modernleşmesinde Yeni Osmanlılar ile gelinen nokta, tanzimatın 'aşırı batılılaşma' anlayışının yerine devleti kurtaracak 'gerçek batılılaşmanın' tartışmaya açılması olmuştur. Bu anlamda Tanzimat ve Yeni Osmanlıların da, kendilerinden sonra gelen Jön Türkler ve İttihatçıların da ortak yanları, devletin yakınında duran ve devleti kurtarma misyonu ile hareket eden aydın-bürokrat zümrenin üyesi olmalarıdır. 1860'lardan itibaren Yeni Osmanlılar adıyla bilinen muhalefet, ülke genelinde yaygın, belli temel ilkeler etrafında örgütlenen bir muhalif hareket olarak değerlendirilemez kuşkusuz. Yeni Osmanlılar 19. yüzyılın düşünsel iklimi içerisinde yer alan birbirinden çok farklı ideolojilerden etkilenmişlerdir. Kuşkusuz içlerindeki çatışma ve müzakereler, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu kimlik krizinin yansımalarıdır. Bu muhalefetin ortak yanı, Tanzimat bürokrasisi ve bu dönemin toplumsal tabanda yarattığı hoşnutsuzluğu farklı şekillerde dillendirmeleridir. Herşeyden önce bu kuşağın Batı hakkındaki deneyimleri Tanzimat bürokrasisine oranla daha geniştir. Bizzat Tanzimat'ın açtığı yolda, Batı ile daha yakından tanışma fırsatı bulabilmiş genç bürokratlardan oluşmaktadır. 19.yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan bu muhalefet Avrupa'da "Jeunes Turcs" adıyla tanınmakta ise de, Yeni Osmanlılar adlandırmasının kullanılması, Abdülhamit devrinde örgütlenen "Jön Türkler"le

aralarındaki ayrımın belirtilmesi bakımından daha açıklayıcı görülmektedir.⁷³ Zaten 1860'ların kadrosu da kendini Osmanlılık temelinde tanımlıyor ve bu paralelde Genç Osmanlılar olarak adlandırılıyordu. Muhalefetin ulusalcı bir yöne evrilmesi ise Jön Türkler döneminde gerçekleşmiştir.

Yeni Osmanlılar'ın en temel talebi olan anayasal monarşi, çok kısa süreli olmakla birlikte 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması ile işlerlik kazanmıştır. Ancak Abdülhamit'in kısa süre içinde Kanuni Esasiyi yürürlükten kaldırıp, meclisi süresiz olarak kapatmasının ardından, muhalif gruplar ülke genelinde ve Avrupa'da gizli örgütlenmeler yoluyla çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu muhalefetin önemli bir bölümü, 1902 yılında çeşitli Jön Türk Grupları'nı biraraya getiren toplantıdan sonra İttihat Terakki Cemiyeti olarak faaliyetlerine devam etmiş ve 2. Meşrutiyet dönemine damgasını vurmuştur.

Tanzimattan Cumhuriyet'e uzanan modernleşme serüvinde temel arzu imparatorluğun kurtarılması olmuştur. Osmanlı'nın 19. yüzyılı, değişen dengeler doğrultusunda yaşanan bir kimlik tanımlama sürecidir aslında. Siyasi iktidarın meşruiyeti temeline gönderme yapan bu tartışma, içinde bulunulan dönüşüm sürecinin niteliği gereği, 19. yüzyıl düşünsel iklimi içinde yer alan çeşitli düşüncelerin farklı şekillerde eklenmesi yoluyla şekillenmiştir. Osmanlı aydını bu süreçte batı ile ilişkili bir zihinsel çerçeve içinde yer almak zorunda kalmış, Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan süreçte devletin ve toplumun batılılaştırılması yolundaki girişimlerin başını çekecek bir insan kaynağı oluşmuştur. Batılılaşma yönündeki adımlar, her ne kadar "devletin bekaasını" amaçlayan asker ve sivil bürokrasi tarafından atılmış olsa da, Cumhuriyeti kuran kadrolar bu mirastan beslenmişlerdir.

Egemenliğin kaynağının ulusa dayandırılması, modern bir kamuyu ve bu kamusal alanda faaliyet gösteren eşit hak ve özgürlüklere sahip yurttaşları gerekli kılmaktadır. Bu aşamada yeni ulus-devletin, Anadolu topraklarında yaşayan kadın-erkek tüm insanları 'biz' olarak konuşturacak aidiyetliği ve kolektif kimliği yaratmak ve ulusal hedeflere mobilize etmeyi amaçlayan bir projeyi yürütmesi gerekmektedir. Tüm bu müzakere sürecinde başlangıçta Osmanlıcılık ve İslamcılık ve Batıcılık daha sonraki kadrolar tarafından da Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık temelinde çeşitli formülasyonlar üretilmiştir. Değişen dünya karşısında imparatorluğun ihtiyaç duyduğu yeni referansların belirlenmesi süreci, siyasi ve

⁷³ İlber Ortaylı, Jön Türk deyiminin, Avrupa'daki kullanımı ile birlikte özgün bir siyasal kimlik anlamına geldiğini, köhneyen monarşilere karşı ayaklanan, direnen bütün ülkelerin muhaliflerinin bu isimle anılmaya başladığını vurgulamaktadır. İlber Ortaylı, age, 1995, s. 236.

idari yapının örgütlenmesinden, gündelik yaşam ve kültürün örgütlenmesine dek her türlü toplumsal yaşama alanında alt-üst oluşlara sahne olmuştur. İşte tüm bu kimlik krizi sürecinde çeşitli gruptan aydınların en çok üzerinde durduğu konulardan biri de kadınların konumu olmuş, kadın sorunu modern dönüşümlerin sancılarını çeken diğer toplumlarda olduğu gibi yükselen bir gündem haline gelmiştir.

Son yüzyılını fiili bir yarı-sömürgeleşme içinde geçiren Osmanlı ve sonrasında batının askeri işgalleri karşısında örgütlenen milli mücadele deneyimleri devletin nasıl kurtulacağı sorusunun yerine bağımsız yeni bir ulus devletin nasıl kurulacağı sorusunu gündeme getirmişti. Osmanlı egemen düzeninin ve bu düzenin meşruiyet temelini sarsılması süreci Anadolu’da yeni bir ulus –devletin kurulması ile sonuçlanmıştır. Yeni Cumhuriyet, meşruiyetini egemen bir ulusa ve bu ulusun siyasal uzantısı olan ulus-devlete dayandırdığından, 18. yüzyıldan itibaren batılılaşma yönünde girilen reformlar, cumhuriyet ile birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Yeni ulus devlet egemenliğini ilan edip bu egemenlik temelinde ulusal kimliği tanımlarken, Osmanlı dönemi ile arasındaki kopuşa vurgu yapmak suretiyle batılılaşmayı kurmaya çalıştığı yeni kimlik ile beraber yeniden tanımlamıştır.

Batıya karşı yürütülen askeri mücadele her ne kadar Batı karşısında yeni bir kavrayışı gündeme getirse de yeni ulus devlet oluşturduğu politikalarında kendisini eski Türkiye’den ayırmak amacıyla daha çok kendi geleneksel geçmişine karşı konumlanan bir söylem üretmiştir. Kısaca Batı’ya karşıt bir perspektif özellikle milli mücadele sürecinde gözlenmekle birlikte, milliyetçi ideolojinin tematiğini belirleyen “Batılılık” olmuştur.⁷⁴ Türk milliyetçiliği, kendi ötekisi olarak konumladığı Osmanlılığı aşan, kendini Batı medeniyeti ile bütünleyen bir uzak geçmiş tasavvuru ile ulusal kimlik ile Batı arasındaki gerilimi çözmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de Batılılığı zaman içinde kuran evrensel ilke ve değerlere değil, kendini medeniyetlerin orijini olarak kuran ırkçı temellere dayanmak suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Taner Timur, Türk milliyetçiliğinin kendisini yakın geçmişinden kopararak, medeniyete yaklaştırma yolunda tesis ettiği tezlerin paradoksal biçimde kendisini Batıdan ayırmış olarak “çağdışı olmuş dinci bir ideolojinin Batı düşmanı duygu fonuna sahip çıktığını” vurgulamaktadır.⁷⁵ Türk milliyetçiliğinde Chatterjee’nin Hindistan örneği üzerinden incelediği üçüncü dünya milliyetçiliklerinin aksine, milliyetçi ideolojinin sorunsalı Batıya karşı

⁷⁴ Hamdullah Suphi Tanrıöver’in “Türk inkılabında Avrupa mağlup olmuş, Avrupalılık muzaffer olmuştur” saptaması bu hususu çok iyi örneklemektedir. Bkz. H. Suphi Tanrıöver, *Dağyolu*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1929, s.54’ten aktaran Tanıl Bora, “*İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği*”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 71, 1996, s.183.

⁷⁵ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yayınları, 1994, s.197.

verilen mücadeleden çok kendi geçmişine karşı verilen mücadele olarak kavranmıştır. Nasıl Osmanlı aydını batılılaşma çabası içine girdiğinde, batı ve kendi kimliği arasındaki ilişkileri sistematik ve kapsamlı bir çözümleme konusu yapmadıysa, özellikle cumhuriyetin ilanı ile yeni rejim, dolaşıma soktuğu Türk milliyetçiliği kavrayışı ile Osmanlılığı ve yakın geçmişi ile benzer bir hesaplaşmayı reddederek gerçekçi ve sağlıklı bir kimlik kurgusunun önünü kapamıştır. Türk milliyetçiliği bir yandan ırkçı tarih tezleriyle İslam dışı ama medeniyetin sahibi bir kimlik algısını sahiplenmeye çalıştıysa, Anadolu halkçılığı yoluyla da İslami motiflerden arındırılmış, saf bir popülizm ile ortaklık kurmaya çalışmıştır.

2. OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E KADINLAR

a. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uzanan Süreçte Kadın Deneyimleri: Genel Bir Değerlendirme

Türkiye'de kadınların özgürleşmesi yolundaki atılımlar, batılılaşma ve Türk ulusçuluğu ile paralel bir gelişme göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ile başlayan ardından da 1. ve 2. meşrutiyet dönemleri ile Cumhuriyete uzanan süreç içinde yaşanan değişimlerin kadınların konumu açısından da sonuçlar doğurması kaçınılmazdı. Geleneksellik ve modernlik kategorili tanımlamalar açısından kadının konumu her zaman kategorilerin belirlenmesinde temel karşılaştırma noktalarından biri olmuştur. Yaklaşık yüzyılı kapsayan bu süreç içinde Batılılaşma sorunsalı farklı biçimlerde de olsa Osmanlı aydınlarının gündemini işgal etmiş, kadın sorunu da bu gündemin ana başlıklarından biri olmuştur. Öyle ki kadın sorunu çeşitli akımların farklılığını temsil eden, her türden cephenin şu veya bu şekilde fikir beyan etmek zorunda olduğu bir alan haline gelmiştir. Osmanlı zihniyetinden Cumhuriyetin ulus-devlet tahayyülüne geçişte kimlik sorunu, doğrudan doğruya kadın-erkek ilişkilerine, özel ve kamusalın örgütlenişine gönderme yaptığından kadın sorunu tüm bu tartışmalarda belirleyici bir rol oynamıştır. Kandiyoti bu durumu yükselen ulusal kimlik bilinci bağlamında sömürge ve yarı sömürge sonrası toplumlarda kimlik bunalımlarının cinsiyet ve aile içi düzen bunalımları olarak dile getirilmesi ile kadın sorunu ve daha genel anlamda cinsiyetin siyasallaşması olarak ifade etmektedir.⁷⁶ Modernlik ve gelenek arasındaki tartışma, devletin örgütlenişi ve yönetim biçimi bir yana, gündelik yaşama fazlasıyla vurgu yapar. 2. Meşrutiyet döneminin önemi bu tartışmalara

⁷⁶ Deniz Kandiyoti, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi...", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, der. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.102.

büyük ölçüde kadınların da katılıyor olmasıdır. Osmanlı toplumunda meşrutiyetin estirdiği geçici özgürlük ortamında kadınlar da kendi seslerini duyurmaya çalışmışlar, toplumun sınırlı bir kesimini temsil eden, eğitilmiş üst sınıf seçkinlerinin oluşturduğu bir grup kadın basın ve yayıncılık alanındaki faaliyetleriyle Osmanlı toplumunda önemli sarsıntı ve değişimlerin yaşandığı bir dönemde kadınların konumuna ilişkin değerlendirmelerini, deneyimlerini aktarmışlardır.

2. Abdülhamit döneminde kadınların okuryazarlık oranında meydana gelen artış kadın hareketinin kaynaklarından biri olmuş, sınırlı bir kesim için bile olsa, yeni bir aydın kadın tipi ortaya çıkmıştır. Son yıllarda bu dönemin kadın hareketinin deneyimlerini gün ışığına çıkaran çalışmalar ; 1895-1908 yılları arasında 10 tane kadın dergisinin yayımlandığını, bunların arasında *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 13 yıl yayımlandığını, 1909-1923 arasında da 22 kadın dergisinin daha yayın yaşamına katıldığını ve *Kadınlar Dünyası* dergisinin 8 yıl yayın yaşamına aralıksız devam ettiğini ortaya çıkarmıştır. Yazın alanında dergilerin başını çektiği bir kadın muhalefetin dışında kadınlar bizzat denekler ve çeşitli örgütler aracılığıyla da kamusal yaşamda varlık göstermeye başlamışlardır.

Bu anlamda, meşrutiyet döneminin düşünsel hareketliliği içinde Fatmagül Berktaş'ın deyimiyle bir "Osmanlı feminizminin" önünün açıldığını söylemek mümkündür.⁷⁷ Osmanlı dönemindeki bu türden deneyimlerin pek de gün ışığına çıkmayıp, Türk devriminin geçmişten kopuş teziyle ve temellerini sağlamlaştırma çabalarıyla ilgilidir. Cumhuriyeti kuran kadrolar açısından da, kadın erkek eşitliğinin, ulusal projenin bir parçası, yeni Türkiye'nin temel bileşenlerinden biri olarak vurgulandığını görüyoruz. Bu anlamda da bu yeni 'feminizm' daha çok Cumhuriyetin kadroları tarafından bayraktarlığı yapılan, modernleşmenin mutlak koşulu olarak saptanan bir "feminizm" olarak tarihe geçmektedir. Ancak, Cumhuriyet öncesi ve sonrası kadın hareketi açısından aradaki kimi farklılıklara rağmen iki dönem arasında geçişin kesin bir kopuş ve önceki deneyimlerin sıfırlanması şeklinde gerçekleşmemiştir. Bu anlamda da ne Osmanlı dönemindeki "Hareket-i Nisvan" bugünkü anlamda bağımsız bir kadın hareketi olarak tanımlanabilir ne de Cumhuriyet dönemi öncü kadınlarının bu deneyimlerden yararlanmaksızın Cumhuriyetin "verdiği haklarla" kamusal yaşamda yer almaya başladığı söylenebilir.

Osmanlı kadınından Cumhuriyet kadınına geçişi tartışırken vurgulanması gereken bir husus da, Osmanlı kadını/Cumhuriyet kadını olarak adlandırılan

kategorilerin kendi içlerinde taşıdığı çeşitliliğidir. Örneğin Osmanlı imparatorluğu'nda çeşitli kesimlerden kadınların yaşamında ciddi farklılıklar göze çarpmaktadır. Burada sözkonusu olan sadece sınıfsal farklılıklar değil, aynı zamanda Osmanlı toplumsal yaşamında yer alan çeşitli etnik-dini gruplar arasındaki farklılıklardır. Kısaca Osmanlı kadını Hıristiyan Balkan bölgelerinden, müslüman bölgelere, İstanbul kentli-bürokrat kesimin kadınlarından alt tabakalara ve Anadolu köylerine uzanan çeşitli yaşayış tarzları içinde yer alıyordu. Bu nedenle de Osmanlı kadınının yaşayışından söz ederken, kastettiğimiz zümreyi çok iyi belirlemek gerekmektedir. Burada Halide Edip örneği üzerinden hareket edileceği düşünülürse, genellikle Osmanlı kadını olarak söz edeceğimiz kesim, değişimlerin birinci elden taşıyıcısı ve sorgulayıcısı konumuna gelmiş/gelebilmiş kentli -elit zümrelerin mensubu kadınlardır. Kuşkusuz İslamiyet dininin getirdiği sınırlamalar bağlamında kentli-elit- üst sınıflar veya alt tabakalardan kadınlar arasında pek çok ortaklık bulunmakla birlikte, batılılaşma deneyimlerini birinci elden yaşayan ve yaşatan kesim bu deneyimlere ulaşmadaki avantajlı konumları nedeni ile sürecin aktörleri konumuna gelebilmiştir.

Osmanlı kadını veya Cumhuriyet kadını gibi kavramları kullanırken yukarıda belirtilenle bağlantılı olarak vurgulamamız gereken bir diğer nokta da, bu kavramların ideal tipleştirilmelerinin sonucu oluşan analitik kategoriler olarak kabul edilmeleri gereğidir. Bu anlamda örneğin Osmanlı kadınının toplumsal ve ekonomik yaşamda yer almadığı, gündelik yaşamının ev içine sıkıştırıldığı, Cumhuriyet döneminde ise kadının toplumsal ve ekonomik yaşamda yer alması yolundaki söylemin egemen olduğu saptamasını yaparken, Osmanlı imparatorluğu döneminde kadınların çalışma yaşamına hiç katılmadığı veyahut Cumhuriyet ile birlikte kadınların ekonomik yaşamın çeşitli alanlarında rahatlıkla ve kitlesel olarak varolabildiği gibi sonuca ulaşmamak gerektir. Nitekim Osmanlı imparatorluğunda kadın kırsal kesimde erkekler ile birlikte tarımsal üretime katıldığı gibi, kentler de ticaretle uğraştıkları, dokuma tezgahlarında ve hatta madenlerde çalıştıkları bilinmektedir.⁷⁸

⁷⁷ Fatmagül Berktaş, "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak", 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, Bilanço 98 Yayın Dizisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1998, s.1.

⁷⁸ 1570'de "İstanbul'da Çamaşırcı Kadınlara Dükkan Kiralanması"na ilişkin yayınlanan fermanın daha 16. yy'da İstanbul'da ticaretle uğraşan kadınların bulunduğu (Bkz. Ahmet Refik Altınay, Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı, Devlet Basımevi, 2. Basım, İstanbul, 1935, s:39-40) anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kadınların Anadolu'da da çeşitli ticari faaliyetleri bulunduğu ilgili dönemlerin kadı kayıtlarından ve çeşitli resmi belgelerden öğrenilmiştir. (Sözkonusu belgeleri malzeme olarak kullanan çalışmaların aktaran: Serpil Çakır, "Osmanlı-Türk Kadınları Esirgeme Derneği" , Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı 45, Bahar 1989, s:96'da R.C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records...", Journal of the Economy and Social History of the Orient, 18 (1975), s. 53-114 ; Haim Gerber, "Social and

Tarihsel süreç içinde, toplumsal değişmelerle birlikte, toplumdaki cinsiyet temelli statülerde farklılaşmalar yeni tanımlamalarla şekillenir. Tüm bu sürecin, toplumların içinde bulunduğu dönemlerin sosyo-kültürel dinamikleri içinde incelenmesi gerekir. Kadın sorunu da bu bağlamda Osmanlı döneminin kapalı doğululuk ve İslami etiketi ile damgalanıp, Cumhuriyetin Batılılaşma ve laikleşme projesi ile ayrı bir kürede açılıp hazır kullanıma sunulan bir alan olarak çözümlenmemesi, Cumhuriyet dönemi sonrasında da kadın kimliğinin kurgulanması-kurulması sürecini dolaysız ve tek başına Batılılaşma tercihinin görünümü olarak kavranmaması gerekir. Riley, üçüncü dünya için kadınları kamu yaşamına davet eden modernleşmenin bir yandan da anti-emperyalist ve milliyetçi bir noktada durmak ve kadınları milliyetçi ve dinsel kimliklerle kurmak anlamına geldiğini belirtmektedir.⁷⁹ Daha çok sömürge deneyimi yaşamış ülkelerde sömürgeci yönetim dışında –ve ona alternatif olarak- yerel düzeyde yürütülen kadın özgürlüğü söylemi ve politikası için yapılan bu saptama kısmen Türkiye için de geçerlidir. Cumhuriyet dönemi kadın kimliği açısından nasıl böyle bütüncül tanımlar yapmaktan kaçınacaksak, Osmanlı kadınına da kapalı bir doğululuk esprisi içinde değerlendirilmemesi gerektiğine inanmaktayım. Kadının özgürleşme yolundaki deneyimleri, sadece kesin sıçrayış ve keskin kopuşlar çerçevesinde değil, tikel özgüllükler ve geçişkenlikler içinde kavranmalı. Cumhuriyet döneminin yarattığı dönüşümlerin kadınların yaşamlarına yansımaları ve onlara sağladığı pratik yararların yanısıra, bizzat kadınların yarattığı geçmiş deneyimlere sünger çekip, onlar için yeni toplumsallıklar kurgulamıştır.

b. Tanzimat Döneminde Kadınlar

19. yy'ın ikinci yarısına doğru Tanzimat fermanının ilan edilmesinden itibaren 1908 yılının İkinci Meşrutiyet ilanına kadar geçen süre gerek 2. meşrutiyeti gerçekleştiren kadroların oluşumu gerekse 2. meşrutiyetin kadın hareketi içinde yer alacak öncü kadınların yetiştiği dönem olması bakımından önemlidir. Bu dönemin yarısı 1876 Kanun-i Esasi'sini rafa kaldıran 2. Abdülhamid'in idaresi altında geçse de tanzimat dönemine damgasını vuran basın ve eğitim alanlarındaki

Economic Position of Women in An Ottoman City, Bursa (1600-1700) , **International Journal Middle East Study** , 12 (1980) ,s. 231-244.)

⁷⁹ Riley(1988) , *“Am I That Name?”*, **Feminism and Category of Women in History**, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, s:19'dan aktaran Ayşegül Baykan, *“Nezihe Muhittin'de Feminizmin Düşünsel Kökenleri”*, Yayına Hazırlayan A. Baykan ve B.Ö. Baskett, **Nezihe Muhittin ve Türk Kadını**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s:17.

hareketlilik devam etmiş, Abdülhamid karşıtı muhalefet de bu sayede örgütlenme ve haberleşme olanaklarına kavuşmuştur.

Tanzimat döneminde eğitim alanında batı tipi okullaşmanın başlaması, basın alanındaki canlanmalar, yazın alanında Batı edebiyatından yapılan tercüme ve hukuk alanında gerçekleştirilen yenilikler kadınlar açısından da sonuç doğurmaya başlamıştır. 19. yy Osmanlı aydını için Batı ile kendi yaşadığı toplum arasındaki farkı en dolaysız temsil eden alanlardan biri kadınların konumu olmuştur. Fark olma, hem farkı kapatmak hem de belirli sınırlarla diğerlerinden kendini ayırmak durumunda olan bir topluluğun üyesi olma bağlamında farkı korumak için bir bıçak sırtı konuma sahip olmak demektir. Bu nedenle kadın sorununun her kesimden Osmanlı aydınının yükselen gündemlerinden biri haline gelmesinden itibaren kadınların konumu ile ilgili yapılan bu tüm değerlendirmeleri bu ikili anlamıyla değerlendirmek gerekmektedir. Kadınların ilerlemesi için bir yandan batıdaki örneklerine uygun reformlar yapılırken bir yandan da batılılaşmanın kültürel kimliğe bir tehdit oluşturmasını engellemek amacıyla kadınlar açısından batılılaşmanın sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Tanzimat döneminin diğer tüm reform girişimlerinde olduğu gibi kadınlar ile ilgili reformları da, tanzimat aydınına bağlı olduğu imparatorluğun geleceği için acil önlemler olarak devreye sokulmuştur. Bu nedenle girişilen reformların kadınlar açısından doğurduğu olumlu sonuçlar bir yana, bu reformların araçsallığı ve bu araçsallıkla bağlantılı olarak temelde egemen düşünce tarzının dışına çıkmaması ve atılan her adımın mutlaka bu çerçevede sınırlarının çizilmeye çalışılması gözden kaçırılmamalıdır.

Tanzimat yazarlarının öne çıkardığı “kadın özgürlüğü” modeli, kadın-erkek arasında eşitliğe dayalı bir toplum projesine yaslanmaktan çok, idarenin ve toplumun ihtiyaçları açısından kadınların işlevlerinin artırılması ve böylece toplumun ilerlemesinde sorumluluk üstlenmeleri gibi temellere dayanmaktadır. Batılılaşmanın ilk etkilerinden bu yana kadınların gündelik yaşamına da sızan batılı tarz ve eğilimlerin toplumun geniş kesimlerde yarattığı hoşnutsuzlukların da farkında olan tanzimat yazarları açısından kadınların eğitime yapılan güçlü vurgu, batılılaşmanın olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesi ve sürekli İslami ilkelerle de uzlaştırılmaya çalışılan, kadınları geliştirme ve topluma yararlı kılma projesinin önemli bir parçası olarak düşünülmüştür. 1844 yılında yapılan nüfus sayımına ilk kez dahil edilmeleri, kadınların ilerleme projesinin bir parçası olarak politikanın ve entelektüel yaşamın nesnelere biri haline gelmesinin kanıtı olarak gösterilebilir. Kadınların resmi düzeyde kaydının tutulmaya başlaması toplum içinde görünür kılınmalarının kanıtı olsa da Ekrem İşın bu gelişmenin, kadınlarla ilgili tasarlanan ilerleme modelinde kadınlara yönelik temel bir zihniyet

değişimini temsil etmediğini vurgulamaktadır. O güne dek yapılan nüfus sayımları genellikle toplumdaki üretimin, yaratılan değer ve bölüşümün tespitine yönelik olduğundan erkekleri kapsıyordu. Ancak 19. yy'da bozulan ekonomik sistem, toplumda tüketimin boyutlarının da ölçülmesini gerekli kılmıştır. Çünkü geleneksel kavrayışta kadınlar üretimin değil tüketimin kaynağı olarak değerlendirilmektedir.⁸⁰ Tanzimat Döneminde eğitim alanında, özellikle de kadınların eğitimi alanında atılan adımlar nüfusun tüketen kesiminin bir şekilde üretime katılması gibi pratik bir gereksinimden de kaynaklanmaktadır.

Tanzimat yazarlarının kadın meselesi konusunda en çok eleştirdikleri konular görücü usulü evlilikler, esaret ve cariyelik sistemi, çok eşlilik, kadınların eviçinde medeniyet ve faydalı bilgilerden habersiz bir yaşam sürmeleri, kaç-göç, batılı modaların etkisine kapılan üst sınıf kadınların savurganlıkları, kadınların ekonomik yaşama katkıda bulunamayışları nedeniyle atıl bir konumda bulunmaları ve aile içinde çocukların yetiştirilmesi konusundaki sorumlulukları nedeniyle eğitimsiz ve bilinçsiz olmalarının sakıncaları gibi konular olmuştur. Toplumun geri kalmışlıktan kurtarılması, eğitim olanaklarının artırılması, aile içinde çocukların bakımını üstlenmiş Osmanlı kadının da eğitilmesini zorunlu kılıyordu. Bu noktada da kadınların en azından çocukların terbiyesinde topluma daha yararlı bir konuma gelmeleri gerekiyordu. Bunun sonucunda da çeşitli kesimlerdeki kadınlara yönelik bir maarifçilik çabası içine girilmiştir. Böylece Tanzimat döneminde kadınlara veraset hakkının tanınması, cariyeliğin yasaklanması gibi gelişmelerle birlikte, kadın sorunu Osmanlı entellektüel dünyasının önde gelen gündemlerinden biri olmayı sürdürmüştür.

Tanzimat maarifçiliği öncesinde Osmanlı imparatorluğunda kadınların eğitim gördüğü tek kurum olarak Sıbyan mekteplerine rastlıyoruz. Sıbyan mektepleri, kız-erkek çocuklar için temel dini eğitimin verildiği bir çeşit ilkokul olarak düşünülebilir.⁸¹ Sıbyan mektepleri ile ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Yalnızca bu mekteplerin bazılarında kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim gördükleri bazı yerlerde ise kız ve erkeklerin mekteplerinin ayrı olduğu bilinmektedir. Ancak tahmin edilebileceği üzere bu eğitim sistematik bilgilerin verildiği bir ilkokuldan çok mahalleler düzeyinde dini bilgilerin verildiği kurslar olarak düşünülmelidir.⁸² Ayrıca bu mekteplere devam etme zorunluluğu da yoktu.

⁸⁰ Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 51, Mart 1988, s.22.

⁸¹ Sıbyan mektepleri tanzimat dönemindeki düzenlemelerle birlikte Abdülhamid dönemine kadar ilköğretim düzeyinde eğitimi vermeye devam etmiştir.

⁸² Tanzimat dönemi öncesinde sıbyan mektepleri ile ilgili olarak Bkz: Faik Reşat Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış*, Ankara, 1974 ; Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının*

Bunun dışında Tanzimat döneminden önce de Osmanlı'da çok sınırlı bir kesim de olsa, kimi kalburüstü aileler kızlarına özel hocalardan Arapça, Farsça, güzel yazı ya da müzik dersleri aldirtmişler, bu dönemlerde de bestekar, şair ve hattat kadınlar yetişebilmiştir. Ancak bu belirttiğimiz gibi ortalama bir Osmanlı kadını için hayal edilemez bir durumdur.

1848'de Tıbbiye'de kadınlar için ebelik dersleri konmasının ardından 1858'de İstanbul'da ilk kız Rüşdiyesi açılır. Bu okul sıbyan mekteplerinden sonra kadınların orta öğretim düzeyinde öğrenim görebilecekleri ilk kurumdur. Mesleki eğitim alanında 1864'de Ticaret Nezaretine bağlanan ilk Kız Sanayi Mektebi kurulmuştur. Bu okullar başlangıçta genellikle ordunun dikim ihtiyacını karşılayacak dikimhaneler olarak da faaliyet göstermişlerdir.⁸³ Kadınların eğitimi ile ilgili olarak atılan ilk önemli adım 1868 'de kız çocukların 6-11 yaşları arasında sıbyan mekteplerine devam etmelerinin zorunlu hale getirilmesidir. Bu girişim merkezileşme çabalarının bir sonucu olarak görülebilir. Maarif-i Umumiye nizamnamesi'ne göre her mahalle veya köyde bir, gerekirse iki mahalle veya köyde bir sıbyan mektebi yaptırılacak, bunlar Müslüman ve Hristiyan çocuklar için ayrı ayrı olacaktır.⁸⁴ Aynı nizamname uyarınca belli merkezlerde kız rüşdiyeleri açılacak, ve buraya öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da bir Kız Öğretmen Okulu (Darü'l Muallimat) kurulacaktır. Bu okul kadınlar için ilk ve tek yüksek öğretim kurumu olmuştur. Kadınlar için bir yüksek öğrenim kurumu açılmasının nedeni de yeni açılan kız Rüşdiyeleri ve sıbyan mekteplerinde kadın öğretmenlerce ders verilmesinin öngörülmüş olmasıdır. Bu okul 1914'de İstanbul İnas Dar'ül Fünunu açılıncaya kadar kadınlar için tek yüksek öğretim kurumu olma niteliğini korumuştur. Aslında kadınlar için böyle bir yüksek öğrenim kurumu açılması, yeni açılan kız rüşdiye ve sıbyan mekteplerinde okuyan kız öğrencilerin erkek öğretmenlerden ders almalarının doğru bulunmaması gibi bir sebepten kaynaklanmaktadır. Fakat Tezer Taşkiran'ın da vurguladığı gibi bu kurum, sonraki dönemlerde yaygınlaşmaya başlayan aydın kadın tipinin yetiştirildiği ilk kurum olması bakımından önemlidir.⁸⁵ Darülmualimat ve ardından Darülfünun meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerinin öncü kadın kadrolarını hazırlamıştır. Kadınlar için lise düzeyinde eğitim de Abdülhamid döneminde 1880 yılında Kız İdadilerininin kurulması ile mümkün hale gelmiştir. Abdülhamid dönemi gerek

Kadın Hakları, Ankara, 1973 ; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

⁸³ Şefika Kurnaz, *age*, 1997, s.40.

⁸⁴ Emel Doğramacı, *age*, 1997, s.19.

⁸⁵ Tezer Taşkiran, *age*, 1973, s.28.

kadınların eğitimi için açılan okullar gerekse basındaki kadın dergi ve gazeteciliği anlamında verimli bir dönem olmuştur.⁸⁶

Tanzimat Dönemi'nde kadınlar açısından önemli diğer bir gelişme de 1858 yılında çıkarılan Arazi mülkiyetini düzenleyen kanunname ile kadınlara da miras hakkı tanınması olmuştur. Kanunnameden önce ailede erkek çocuk var ise kız çocuk mirastan herhangi bir pay alamazdı. Yine aynı kanunname ile yeni evlenen genç kızlardan alınan Gelinlik Vergisi de kaldırılmıştır. Batıdan gelen dış baskıların etkisiyle Abdülmecit döneminde esir ticareti- dolayısıyla cariyelik de kaldırılmıştır. Yine aynı dönemde kadınların kılık kıyafetleri ve sokağa çıkmaları ile ilgili yasaklama ve kısıtlamalarda da konjonktüre göre dönem dönem kimi yumuşamalar görülmektedir.

Tanzimat döneminin maarif atılımları beraberinde yayın hayatında da bir canlanma başlatmış özellikle 1860 yılından sonra yayın sayısı artmaya başlamıştır. Tasvir-i Efkâr, Muhbir, İbret, Basiret, Terakki gibi yayın organlarında tanzimat yazarları, geliştirmeye çalıştıkları *yeni kadın* söylemi yoluyla kadınlar açısından batılılaşmanın gereklerini dile getirmişlerdir. 1869 yılında dönemin önemli gazetelerinden *Terakki*, *Terakki-i Muhaderrat* adı altında kadınlar için ayrı bir ek yayınlamaya başlamıştır. Bu derginin sürekli bir yazı kadrosu olmayıp, çoğunluğu kadınlardan gelen mektuplar yayınlanmaktadır.⁸⁷ Bunun dışında doğrudan kadınlar için çıkarılan Vakit, İnsaniyet, Şükufeza, Hanımlar, Mürrüvvet, Hanımlara Mahsus Gazete, Parça Pohçası, Hanımlara Mahsus Malumat, Ayine, Aile, Takvim-i Nisa gibi yayınlarda giderek daha fazla kadın yazar yer almaya başlamıştır. Tezer Taşkıran, tüm bu yayın organlarında Batıdaki kadın hareketinin yazarlarca yakından takip edildiği ve kadınların özgürlük talepleri konusunda özellikle İngiliz gazetelerinde çıkan yazılara büyük ölçüde yer verildiğine dikkat çekmektedir.⁸⁸ Tanzimat döneminde kadınlar için yayınlanan gazete ve dergilerin bir kısmı doğrudan kadınlar tarafından çıkarılmıştır. Bu yayın organlarının yarısından fazlası da Abdülhamid döneminde yayın hayatına başlamıştır. Kadınlarca dile getirilen en temel mesele eğitim ve batılı hemcinsleri gibi toplumsal yaşama katılımları meselesi olmuştur. Selanik'te yayınlanan Ayine dergisi dışındaki bütün yayınlar İstanbul kaynaklıdır. Bu gazete ve dergilerin genellikle kısa süreli yayın hayatlarına rağmen Hanımlara Mahsus Gazete'nin en azından 1893'ten 1907 tarihine kadar yayınlanmış olduğu bilinmektedir. Yazarları arasında Fatma Aliye,

⁸⁶ Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinde açılan okul sayıları ile ilgili bilgiler için Bkz. Ş. Kurnaz, *age*, 1997, s:20-51.

⁸⁷ Zera Toska, "*Haremden Kadın Dergisi'ne Giden Yolda Kadın Dergileri..*", *Defter Dergisi*, Sayı 21, 1994, s.120.

⁸⁸ Tezer Taşkıran, *age*, 1973, s.32.

Saliha Suat, Makbule Leman, Nigar Hanım, Fatma Fahrünnisa gibi dönemin öncü kadınları yer almaktadır. Dergi iç ve dış dünyadan haberlerden, moda, dikiş, nakışa, çocuk bakımından edebiyata, çalışma yaşamına ve kadınlar için meslek önerilerine kadar uzanan geniş bir içeriğe sahiptir.⁸⁹ Kadınların yayın hayatına aktif katılımı ikinci meşrutiyet döneminde yoğunlaşacak ve tanzimat döneminde yayınlanan bu dergilerin ardından kadınlara yönelik yayıncılıkta da önemli bir artış meydana gelecektir.

Tüm bunların yanında Batı, saray ve çevresini tüketim kalıpları açısından da etkilemeye devam etmiştir. Giyim kuşamdan mobilya ve ev döşemeye, yeme içme alışkanlıklarına ve diğer gündelik pratiklerine kadar Osmanlı ailelerin yaşamlarında değişimlere sebep olmuştur. İstanbul'da beliren süse giyime meraklı, Avrupai kıyafetlere düşkün yeni alafranga kadın, değişimlerin karşısında olan muhafazakar çevrelerce sürekli Batılılaşmaya karşı önemli bir koz olarak kullanılmıştır. Osmanlı ekonomisinin bunalımda olduğu bir dönemde, Avrupa mallarına onca paralar akıtan Osmanlı kadınları bizzat modernleşmeci çevrelerce de yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştirilerin bir kısmı da basında görülmeye başlayan kadın yazarlarca dillendirilmiştir.

Bizzat Batılılaşma tarafında yer alan çevrelerce bunun karşısında çalışan, üreten evde de analık görevlerini yerine getiren köylü ve işçi kadınlara övgüler düzülmüştür. Yüceltilen fedakar kadın imgesi daha sonraki dönemler açısından da Batılılaşmanın sınırlarını belirleyen bir başka deyişle olumlu Batılılaşmayı temsil eden bir model olarak kullanılacaktır.

c. Meşrutiyet Dönemi Reformları ve Osmanlı Kadın Hareketi

Kadınların Osmanlı sistemine katkılarını artırmaları yönündeki söylem ve bunun ürünü tanzimat maarifçiliğinin kadınlar açısından en temel kazanımı 2. Meşrutiyet döneminde Osmanlı "Hareket-i Nisvan"ın düşünsel birikiminin hazırlanması, kamusal alanda faaliyet gösteren bir münevver kadınlar kadrosunun genişlemesi olmuştur. Kentlerde tanzimatın eğitim kurumlarından yetişen, öğretmen hatta idareci olarak çeşitli eğitim kurumlarında görev alan kadınların

⁸⁹ Bu dönemde yayınlanan kadın dergileri ve içerikleri ile ilgili olarak Bkz. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Haz. Z. Toska, S. Çakır, vd., İstanbul: Metis Yayınları, 1993 ; Şefika Kurnaz, *age*, 1997, s. 65-70 ; T. Taşkıran, *age*, 1973, s.30-33 ; S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s. 22-32 ; Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Bir Hikayesi*, İstanbul: İmge Yayınları, 1993, s. 15-27 ; Zehra Toska, *"Haremde Kadın Partisine Giden Yolda..."*, *age*, 1994, s.120-124.

sayısında artış olmuş, çeşitli kamu kurumlarında memur statüsünde çalışan kadınlar ortaya çıkmış⁹⁰ ve yine yüzyılın sonunda doğrudan üretim faaliyetleri içinde ipek, dokuma, kibrit fabrikası gibi işkollarında kadın işçiler görülmeye başlamıştır.⁹¹ Çeşitli iş kollarında faaliyet gösteren bu kadınlar, köyde üretim faaliyeti içinde yeralan hemcinsleri ve kentte başta eğitim ordusunun görevlisi münevver hemcinsleriyle birlikte, yeni kadın söyleminin öne çıkardığı toplumsal sorumluluklarının bilincinde olan batılılaşmanın ve ilerlemenin ideal kadın imgelerini temsil etmişlerdir.

Tanzimat döneminden bu yana gelişen yeni kadın söylemi bu ideal imgelerini batılılaşmanın yanlış ürünleri olarak saydığı kentli, tüketim ve israf düşkünü kendi köklerinden uzaklaşmış alafranga kadın ile gelenek ve cehaletin kısıkaçları içinde kendi dünyasına kapanmış- toplumsal sorumluluklarının bilincinde olmayan- eski kadına karşıt olarak oluşturmuştur. Tanzimattan itibaren yükselen bu yeni kadın söylemini, ilk dönem kadın yazarların da paylaştığı görülmektedir. Ancak Zehra Toska, 2. Meşrutiyet ve sonrasında kadınların bir önceki kuşaktaki hemcinslerinin kurduğu otorite ile uyumlu birlikteliklerinde kırılmalar yaşandığını belirtmektedir.⁹²

Tanzimat döneminin yayın faaliyetlerinde yer alan Abdülhamid dönemi baskıcı yönetimine karşı yürütülen mücadele içinde yer alan kadınların kendileri için daha fazla özgürlük talep eden 2. Meşrutiyeti heyecanla karşıladıkları görülmektedir. Bunun en önemli kanıtı meşrutiyetin ilanını takip eden ilk aylarda pek çok kadın dergisinin birbirine eş zamanlarda yayın hayatına başlamasıdır. Demet, Mehasin, Kadın,/Selanik, Kadın/İstanbul gibi meşrutiyetin ilanının hemen ertesinde yayın hayatına başlayan dergilerde kadınlar, meşrutiyeti büyük ümitlerle ve sevinç içinde karşılayan heyecan tonu yüksek yazılar kaleme almışlardır.⁹³ Meşrutiyetin

⁹⁰ Taşkıran, özellikle Balkan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında başta pota ve telgraf işlerine daha sonra da maliye memurluklarına kadınların da girmeye başladıklarını belirtmektedir. T. Taşkıran, *age*, 1973, s.40.

⁹¹ Tanzimat döneminden önce ticaret ve sanayi alanında faaliyet gösteren kadınlara rastlanmaktadır. Ancak bu çok istisnai bir durumdur. Çalışmak durumunda kalan alt sınıflardan kadınlar da daha çok "kadın işleri" olarak sınıflandırılan, bakıcılık, çamaşırcılık, ebelik,aşçılık gibi kaç-göç nedeni ile başka kadınlara hizmeti içeren işlerde çalışmışlardır. Coparal ikinci meşrutiyet döneminde, özellikle savaş sırasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki fabrikalarda çalışan kadınların sayıları hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre 1913'te bile dokuma sanayiinde el emeğinin % 50'den fazlasını,ipek sanayiinde %95'ini kadınlar karşılamaktadır. Yine aynı şekilde tütün ve pamuk işleme atölyeleri, kuru incir ve üzüm hazırlama atölyelerinde de ağırlıklı olarak kadın emeği kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Bernard Coparal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, C.1, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayını, 1999, s. 135-138.

⁹² Zehra Toska, "*Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar*", *75 Yılda Kadınlar Erkekler*, Bilanço 98 Yayın Dizisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1998, s:75.

⁹³ Aynur Demirdirek, Osmanlı kadın dergileri ile ilgili çalışmasında meşrutiyetin ilanı ertesinde kaleme alınan yazılardan örnekler vermektedir. Mehasin'de Mediha Hesna'nın yazdıkları meşrutiyetin münevver kadın kalemler açısından nasıl büyük bir heyecanla karşılandığını çok iyi anlatmaktadır.

hemen ertesinde Selanik'te yayın hayatına başlayan *Mefharet* adlı kadın dergisi,1908 devrimini alkışlamak üzere kapağına "Yaşasın Millet Meclisi" ibaresini koymuştur.⁹⁴ Dergilerde kadınların toplumsal yaşama katılmalarının önündeki engellerin kaldırılması, eğitim olanaklarının artırılması, sokaklarda, toplu taşıma araçlarında ve kamusal tüm mekanlarda kadınlara ayrımcılık yapılmaması, kadınların çeşitli mesleklerde yer alabilmelerinin sağlanması gibi kendileri ile ilgili konulardaki taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. Meşrutiyetin ilanı ile ilerici erkek ve kadın yazarların öteden beri savunageldiği kimi hakların sağlanması yolunda somut adımlar atılması heyecanla dile getirilmiştir. Ancak, 2. Meşrutiyet'in yarattığı bayram havasının ardından beklenenlerin gerçekleşmemesi, rejimin yarattığı özgürlük rüzgarının tersi bir niteliğe bürünmesi ile kadın dergilerindeki bu heyecanlı ve ümitli dil yerini Taşkıran'ın ifadesi ile asabi, gergin, kırılmış bir dile bırakmıştır. Toska'nın da değindiği Osmanlı hareket-i nisvan'ında yaşanan kırılma bu değişime işaret etmektedir. 2. Meşrutiyetin ilanından beş yıl sonra Kadınlar Dünyası'nda çıkan "Erkeklerin Milli Bayramı" adlı makale isminden de anlaşılacağı gibi öncü kadınların yaşadığı hayalkırıklığını çok iyi özetlemektedir.⁹⁵

Kadın dergileri dışında kadınlar açısından taleplerin dile getirildiği önemli bir zemin de gün geçtikçe sayıları artan dernekler olmuştur. Gazete ve dergiler gibi, dernekler de kuşkusuz çeşitli amaç ve düşünceleri yansıtmaktadır. Bunlar arasında Osmanlı Kadınları Şefkat Derneği, Cemiyet-i İmdadiye, Hila-i Ahmer gibi yardım dernekleri, Teal-i Nisvan, Cemiyet-i Hayriyye-i Nisvan gibi kadınların eğitimi, ilerlemesi faaliyetlerde bulunan dernekler, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi gibi kadınların çalışma yaşamında yer almalarını destekleyen dernekler Kırmızı Beyaz Kulübü, Müdafa-i Hukuk-ı Nisvan gibi bütün yönleriyle kadın özgürlüğünü sorunsallaştıran dernekler bulunmaktadır. 2. Meşrutiyet döneminin bu dernek çeşitliliğini yaratan ortamı bir ölçüde de savaş koşullarında özellikle Balkan savaşları ve 1. dünya savaşı yıllarında kadın istihdamına duyulan ihtiyaç doğurmuştur. Örneğin savaş yıllarında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti

"Evet, parlak...bin türlü ümitlerle mali bir istikbal bizi bekliyor;gecikmeyelim hemşirelerim! Elbirliğiyle çalışalım, gayret edelim, matbuatımızın bize karşı gösterdiği 'senpati'den, verdiği büyük büyük vaadlerden cesaretleterek ileri, daima ileri doğru hadve endaz (adım atan) mütehaddidane (durmaksızın) çabalayalım." Mediha Hesna, "Vakit Değil mi?" , Mehasin, 3. Sayı, s:128-129, Kasım 1324 (1908) 'den akt. Aynur Demirdirek, age, 1993, s.32.

⁹⁴ Taşkıran Meclis-i Mebusan yerine ilk kez Millet Meclisi ifadesinin kullanılmasına dikkat çekmektedir. Tezer Taşkıran, age, 1973, s. 37.

⁹⁵ Bu yazıda hürriyete kavuşmuş erkeklerin beşinci yılı kutlanmakta ve "Hala yaşamakta olduğumuz bu esaret devresinden bizi de kurtarınız" denilmektedir. Kadınlar Dünyası, Sayı 98'den aktaran T. Taşkıran, age, 1973, s.38.

İslamiyesi kadınların istihdamını artırmayı kendine amaç edinmiştir. İstanbul içinde ve dışında atölyeler oluşturmak, cemiyet aracılığıyla kadınları gönüllü olarak askere almak, cephe gerisi kadın işçi taburları oluşturmak gibi faaliyetleri örgütlemiştir.⁹⁶ Yine Balkan savaşları sonrasında başta orduya elbise ve çamaşır temini olmak üzere, “hanımların ihtiyacı olan bilcümle eşyayı imal ve fûruht etmek ve dikişe müteallik her nevi taahüdatı ifa etmek” üzere bir işyeri olarak kurulan Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı A.Ş. meşrutiyet döneminde kadın istihdamı ve çalışma yaşamındaki girişimlere örnek oluşturmaktadır.⁹⁷

2. Meşrutiyet dönemi kadın yayıncılığı ve derneklerini önceki örneklerinden ayıran bir diğer özellik kadınların eğitimi, aile ilişkileri, çocuk bakımı, el işleri ve moda gibi konuların yanında artık batıdaki örneklerine benzer bir biçimde kadın haklarından yani kadınlığın terakkisi, tealisi ve hakk-ı hayatından sözedilmeye başlamasıdır.⁹⁸ 2. Meşrutiyet devrinin buhranlı günlerinden başlangıçta umut ettikleri özgürlüklere ulaşamayan kadınlar “Terakkiyat-ı Nisvaniyye”nin kendiliğinden gerçekleşmediğini bu nedenle kendilerinin bu yolda mücadelelerini sürdürmeleri gerektiğini savunmaya başlamışlardır.⁹⁹ Bu noktada bir çok yayın organı ve derneğin söyleminin de değiştiği görülmektedir. Bunlar arasında Ulviye Mevlan’ın kurduğu Kadınlar Dünyası ile dergi çalışanlarının oluşturduğu Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’nin söylem değişimini keskin bir biçimde temsil etmesi bakımından ayrı bir yeri bulunmaktadır. Herşeyden önce 1913 ile 1921 arasında yayınlanmak suretiyle, en uzun ömürlü kadın dergisi kabul edilen dergi ve bağlı olduğu cemiyet

⁹⁶ Zafer Toprak, “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 51, Mart 1998, s.162-166.

⁹⁷ Bu şirket ile ilgili belge ve değerlendirmeler için bkz. Cüneyd Okay, “Meşrutiyet Döneminde Bir Kadın Şirketi..”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 183, Mart 1999, s.12-14 ve Muhaddere Taşcıoğlu, *Türk-Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara : Akın Matbaası, 1958, s. 43-44.

⁹⁸ Sayısı giderek artan kadın dergilerinin bir çoğunda kadınların ilerlemesi, toplumsal yaşama katılımı konuları işlenirken giyim – kuşam konusunda da bir özgürlük talebinin birlikte yürüdüğü gözlenmektedir. Muhaddere Taşcıoğlu’nun Osmanlı toplumunda kadınların giyim kuşamı ve toplumdaki konumunu ilişkili olarak ele aldığı ve değişen modalara sosyolojisini araştırdığı çalışmasında 2. Meşrutiyet dönemi kadın dergilerinin moda ve güzellik konularındaki yayınlarına da dikkat çekmektedir. Moda ve kadın güzelliği konusu meşrutiyet döneminin erkek yazarlarınca da sık sık tartışılan konulardan biri olarak önemli bir politik çekişme alanı halindedir. Dolayısıyla kadınların toplumsal yaşama katılımı konusunda talepleri dile getiren Demet, Mehasin, kadın gibi dergilerde kadın kıyafetleri ve modasına da geniş yer verildiği görülmektedir. Örneğin Mehasin Paris modasına uygun modeller ve patronlardan oluşan ekler veriyor, batı dergilerindeki fotoğrafları yayınlamak suretiyle kadınlar açısından yeni bir estetik anlayışının da öncülüğünü üstleniyordu. Aynı dergiden “modernleşen“ yeni çarşaf modelleri ile gezen kadınlara yönelik fiili saldırılar yapıldığını öğreniyoruz. Dergi bu tip saldırıları kınayan yazılar yermektedir. Bkz. Muhaddere Taşcıoğlu, *age*, 1958, s:27-28, 37.

⁹⁹ Bu konuda dergilerde yürütülen tartışmalar için Bkz. Aynur Demirdirek, *age*, 1993, s.73-78.

Batıdaki kadın hareketi ile ilgili bilgi ve deneyimleri aktarmaya, bir Osmanlı “Hareket-i Nisvan”ı örgütlemeye çalışmıştır.¹⁰⁰

Meşrutiyet döneminde kadınların eğitim alanındaki talepleri de devam etmiştir. Kadınlar için eğitim olanaklarının artırılması zaten hemen her kesimden ileri aydınların temel kabullerinden biriydi. Bu nedenle okullaşma meşrutiyet döneminde de devam etmiş, 1911 yılında kadınlara rüştiyelerden(ortaokul) sonra lise düzeyinde eğitim olanağı tanıyan idadiler kurulmuştur. 1914 yılında ise kadınlar açılan İnas Darülfünunu ile yükseköğretim düzeyindeki ilk okula da kavuşmuşlardır. Meşrutiyet döneminin bir diğer reformu 1917 yılındaki Hukuk-u Aile Kararnamesi’dir. Bu kararname ile çok eşlilik ancak kadının rızası ile mümkün kılınmakta, boşanma konusunda da kadınlara kimi haklar verilmektedir. Bu adımlar önemli olmakla birlikte çok sınırlı bir kesime ulaşan reformlar olması ve toplumsal yaşamın tüm alanlarından kadınların soyutlanması yönündeki uygulamaların devam etmesi nedeniyle öncü kadınlarca yeterli bulunmamış, Osmanlı kadının hayat hakkı yolunda bir mücadele yürütülmüştür.

Doğrudan kadınların oluşturduğu dernekler ve yayınlar aracılığıyla bir mücadele örgütlenirken meşrutiyet döneminde kadın sorunu dönemin ideolojik yalpalanmaları arasında Türkçü, İslamcı, Batıcı çevrelerce de temel müzakere konularından biri olmaya devam etmiştir. Başlangıçta Batılılaşmanın ölçütü olarak tanzimat yazarlarınca gündeme getirilmiş olan kadınların konumu bu kez değişen ideolojik atmosfer ve Batı ile ilişkinin değişen yüzleri nedeni ile milliyetçilik ile bağlantılı bir çerçeveye taşınmış. Meşrutiyet aydınları ve İT çevresinde kadınları konu alan söylem alanları çeşitlenmeye başlamıştır. Zaten tanzimat dönemi reformları süresince bir yandan batılılaşmak, ilerlemek için kadınların ilerlemesi formülasyonu tekrarlanırken, aşırı/yoz ya da sahte batılılaşmanın engellenmesi için kadınların batılılaşmasının sınırlanması gereği de devreye sokulmuştu. Bu nedenle de “Yeni Kadın” tanımlamaları daha başından itibaren sınırları belli, tedirgin bir batılılaşma içinde oluşturulmaya başlanmıştı. Kadınlar için belli bir bağımsızlaşma istenir olmakla birlikte, istenen şeyin ardından bir dizi istenmeyenler alanı

¹⁰⁰ Kadınlar Dünyası, 1921 yılına dek yayınlanmakla birlikte birinci Dünya Savaşı döneminde derginin yazı kadrosunu oluşturan kadınların gönüllü olarak savaşta yer almak istemeleri nedeniyle yayınına ara vermiştir. Mart 1918’de tekrar yayına başlamış ancak aynı yıl içinde tekrar yayın durdurulmuştur. Bundan sonra 1921’de bir süre daha yayınlanmaya devam etmiştir. Dergide sufrajeterler ile ilgili haberlerden çalışma yaşamı ile ilgili taleplere, aile ilişkilerinden, kadınların toplumsal yaşamın çeşitli alanlarındaki taleplerine kadar pek çok konu yer almış, cemiyet ve dergi Osmanlı kadın hareketini örgütlemek gibi bir misyon ile hareket etmiştir. Dergi çalışanları sadece fikir beyan etmek ve taleplerde bulunmakla kalmamış, talepleri doğrultusunda yönetime müdahalede bulunmuş pek çok konuda kendi isteklerini kabul ettirmek için baskı oluşturmaya da çalışmışlardır. Bu tip faaliyetlere verilen örnekler için Bkz. Ayur Demirdirek, age,1993, s.50-54. Ayrıca Kadınlar Dünyasını konu alan kapsamlı bir çalışma için Bkz. Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi, İstanbul: Metis Yayınları,1996, s. 80-320.

çiziliyordu. Üstelik bu 'batılılaşmanın istenmeyen alanları' zaman zaman ilerici erkekler ile Osmanlı muhafazakarları açısından da önemli ortaklıklar taşıyordu. Yeni kadın tanımı yolundaki tüm bu müzakereler meşrutiyet döneminde de tüm hızıyla devam etti. Fakat artık yeni kadını tanımlamayan daha işlevsel ideolojik araçlar gelişmeye başlamıştır. Bir başka deyişle devletin nasıl kurtulacağı sorusuna verilen yanıtlar değişmeye başladıkça, yeni kadının ne olması gerektiği yolundaki tanımlamalar da yeniden şekillenmiştir.¹⁰¹

Meşrutiyetin düşünsel iklimini oluşturan İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük gibi her akım artık değişim konusunda hemfikir görünmektedirler. Tüm bu düşünce akımlarının temel ekseninde batılılaşma yer almaktadır. Ancak aralarındaki temel ayrılık toplumsal kimliklerin referansları, değişimin sonucu gerçekleşecek "yeni hayat"ın tanımlanması konusundadır. Bu nedenle de kadınların konumu bir başka deyişle yeni hayatın başat ögesi olan "yeni kadın" söz konusu olduğunda her üç akım arasındaki müzakereler de keskinleşmektedir. Şeyhülislam Musa Kazım, Said Halim , Mustafa Sabri gibi İslamcılar açısından Batının bilim ve tekniğinden bir ölçüye kadar yararlanmak gereklidir, ancak İslami değerler ve yaşayış tarzlarından kopup batılı modalara kapılmak felaket getirecektir. Bu felaketin ilk göstergesi kadınların konumudur. İslami terbiyenin dışına çıkan, kamusal yaşamda yer alan, Batı modalarına kapılan, boşanma konusunda kendisine haklar verilen, Avrupalı kıyafetlerle serbestçe dolaşmaya başlayan meşrutiyet kadınları İslamcı yazarların gözünde yozlaşmanın en önemli göstergesidir.¹⁰² Kuşkusuz İslamcılar arasında da Batıdan alınanların sınırları ve değişen kadın konumlarının oluşturduğu tehlike ve yapılması gerekenler konusunda birbirinden ayrı düşünenler bulunmaktadır. Ancak ahlaki yıkımı engellemek için kadınların İslami değerler doğrultusunda yetişmeleri ve "özgürlüklerinin" bu çerçevede tanımlanması konusunda

¹⁰¹ Şerif Mardin, İT içinde kadınlar ile ilgili söylem değişiklikleri ile ilgili ilginç iki örnek aktarmaktadır. Mardin halkın batılılaşmayı ahlaki çöküntü ile bir tutmasının çoğunca üst sınıflarca da paylaşılabildiğini nitekim İT Komitesi'nin bile Osmanlı imparatorluğu'nun ciddi bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu kesinlik kazanması ile kadınlara karşı bütün ilerici eğilimlerini durdurduğunu belirtmektedir. Örneğin Enver Paşa, kızlarını boğazda güneşlenirken gördüğü bir kumandanı Çanakkale'de yerinden almış, 1917'de hükümetin teşkil ettiği bir komite de kadın eteklerinin boyu üzerine ciddi bir tartışmaya girmiştir. F. Rıfık Atay , **Batış Yılları**, İstanbul: 1963, s.100'den akt. Şerif Mardin, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, derleyen E. Tümertekin, F. Mansur, P.Benedict, İstanbul: İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayını, 1971, s. 443.

¹⁰² İslamcılıkların ahlaki çöküntü ile kadınların özgürleşmesi arasında kurdukları bu sıkı ilişkiyi İslamcılıkların fikir babalarından Said Halim'in şu satırları çok net bir biçimde ortaya koymaktadır: "...hiçbir medeniyet, hiçbir vakitte kadın hürriyeti ile başlamadığı gibi aksine bütün medeniyetlerin kadınların tam hürriyetlerini ele geçirmeleri ile mahvolup gittikleri tarihin en gerçek olaylarından biri olarak sabittir." Said Halim Paşa, **Buhranlarımız** (İlk basım:1919), Tercüman Binbir Temel Eser, İstanbul: Basım Yeri Yok,s136'dan aktaran Nilüfer Göle, **Modern Mahrem**, İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s.63.

hemfikirdirler. Kadınların iyi bir eş anne ve müslüman olmaları için eğitilmeleri gereklidir.

Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Selahattin Asım, Rıza Tevfik, Tevfik Fikret gibi Batıcılar da kendi içlerinde batıdan alınanlar ve bunların topluma uyarlanması konusunda birbirinden farklılaşmakla birlikte, İslamcılarla olan en temel farkları kadınların batılılaşmasının gerekliliği konusundadır. İslamcılara olan eleştirilerini de bu noktadan ileri sürerler. Çünkü kadınlar tanzimat dönemi batılılaşmacılarından itibaren tespiti yapılageldiği gibi batı ile Osmanlı toplumu arasındaki farkı en dolaysız temsil eden örneklerdir. Kadınların geri kalmışlığın, geleneğin ve dinin gelişmelerine engel olan kısıkaçlarından kurtarılması gereklidir. Bu toplumun ilerlemesi için şarttır. Ancak batıcıların büyük bir çoğunluğu da kadınların batılılaşmasının sınırlarını annelik ve aile içindeki görevleri ile sınırlamak gereği duymuşlardır.¹⁰³ Kadınlar anneler olarak çocukların yetştirilmesinden sorumlu olduklarından aydınlanmış olmaları çok önemlidir. Celal Nuri “Kadınlarımız” adlı tanınmış kitabında bu konuya şu şekilde vurgu yapmaktadır: “ Türkler’i umumiyetle İslamları yükseltmek istiyorsak ameliyata yalnız ordudan, donanmadan başlamamalıyız. Hatta, ilerlemelere mekteplerden bile başlamak doğru değildir. Herşeyden evvel kadınlarımızı ıslah etmeliyiz ki onlar da çocukları, çocuklar da büyüdüklerinde devleti ve milleti ıslah etsinler. Bir bina yapılacağı vakit çatıdan başlanmaz. Evvela temel kazılır. Kadın, insanlık binasının esas temelidir.”¹⁰⁴ Ancak batıcılar için kadının tek işlevi aile içi ile sınırlı değildir. Aralarındaki kimi farklılıklara rağmen batıcılar kadınların toplumsal yaşamın diğer tüm alanlarında erkeklerle beraber yer almalarını savunmaktadırlar.

Türkçülerin tezleri her iki akım ile de ortaklıklar taşımaktadır. İslamcılara olan itirazları batıya kapalılıkları, batıcılara olan itirazları ise toplumumuza özgü olanlara yeterince önem vermemeleridir. Türkçüler denklemlerini Batıcı ve milli olanı harmanlayarak kurma peşindedir. Bu sentezi en çok vurgulayan Ziya Gökalp yeni bir batılılaşma tanımı ile sürerek geleneksel kültür, evrensel uygarlık arasındaki çatışmayı ulusal olanı medeniyete ulaşan kökleri ile tanımlamak yoluyla aşmaya çalışmıştır. Türkçüler için yeni kadın, ideal bir Türk kadını portresidir. Aslında bu kadın Türkçülere göre geçmişten bulunup ‘keşfedilmektedir.’

¹⁰³ Hatta batıyı “gülü ve dikenli ile alma” taraftarı ve kadınlarla ilgili meselelerde dönemine göre hayri cüretkar kabul edilerek eleştirilen fikirler öne süren, kadınlara aile içinde ve mirasta erkeklerle tam eşitlik sağlayacak haklar tanınmasını savunan Abdullah Cevdet bile kadınların önce anne olduğunu vurgulayarak, analık görevine engel olacak her tür hareket ve gelişmenin hem kadın hem toplum için zararlı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Şükrü Hanioglu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1984, s.173-174’ten aktaran Fatma Türe, “Özgürlükle Gelen Müstehcenlik” , *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı:183, Mart 1999, s: 28.

¹⁰⁴ C. Nuri İleri, *Kadınlarımız*, İstanbul: 1331, s:13’den akt. Tezer Taşkıran, *age*, 1973, s.60.

Kandiyoti'nin belirttiği gibi bu döneme kadar batıcılık ile islamcılık arasına sıkışıp kalan tartışma, ikinci meşrutiyet döneminin Türkçü akımlarınının argümanlarıyla aşılmaya çalışılmıştır. Kültürel milliyetçilik yolu ile modern sayılan pek çok öge, yerli/öz Türk özellikleri olarak keşfedilerek batılılaşma ile kültürel aidiyet arasındaki gerginlik çözülmek istenmiştir.¹⁰⁵ Bu aslında İslamcılarının itirazlarına da bir yanıt oluşturmaktadır.

Gerek Türkçüler gerekse Batıcılar ve İslamcılar için kadınlar, aile içindeki rolleri bakımından önem taşımaktadırlar. Toplumsal yaşamda ne ölçüde görünürlük kazanacakları ve temsil edecekleri kültürel kimliğin hangi referanslarla oluşturulacağı yönünde anlaşamaları da kadın sorununu, toplumsal kimlik ile ilgili arayışlar içinde şekillendirmeye çalışmışlardır. Sirman bu noktada Osmanlı reformizmi ile yeni ulus devlete ulaşan milliyetçi reformizminin kadınlar için öngördüğü toplumsal cinsiyet rollerindeki farklılaşmaya dikkat çekmektedir. Buna göre Osmanlı reformizmi kadınları öncelikle anneler ve eşler olarak rollerini belirleyerek eğitilmelerini bu çerçeveden hareketle savunmakta, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna ve Cumhuriyet reformlarına uzanan süreç de kadınları öncelikle vatansever yurttaşlar olarak kurmaktadır.¹⁰⁶ Kuşkusuz bu ikinci evrede de kadınların eşler ve anneler olarak önemi vardır, ancak buna ek olarak öne çıkarılan bir yeni misyonları daha vardır: Ulusun eğitilmesi, ulusal hedefler doğrultusunda mobilize edilmesi ve ulusal hedefler yolunda fiilen mücadele verilmesi. Gerek kentli kadınların gerekse Anadolu kadınlarının milli mücadele dönemindeki faaliyetleri bu kimliğin öne çıkarılmasında etkili olmuştur.

Balkan savaşlarından itibaren imparatorluğun girdiği dönemeç arka arkaya gelen buhranlar ve buna uygun olarak şekillenen düşünsel atmosfer Tanzimattan itibaren batılılaşma yönünde atılan reformların ürünü "İstanbul kadınları"nın gözden düşürecek, bu kez devreye sokulan söylem daha çok fedakar Anadolu kadınına ön plana taşıyacaktır. Osmanlı son döneminde kadınların atölyeler, okullar, dernekler ve yayıncılık alanlarında yer alması büyük ölçüde savaş ekonomisi ve koşulları ile hız kazanacak ardından gelen milli mücadele dönemi vatanseverlik temelinde şekillenen bu hareketliliği pekiştirecek, feda kar Anadolu kadını imgesi, milliyetçi ideallerle tanımlanan kentli aydın kadın imgesi ile birlikte Cumhuriyet döneminin ideal kadınlarını oluşturacaktır.

¹⁰⁵ Deniz Kandiyoti, "Patterns of Patriarchy: Notes for an Analysis of Male Dominance in Turkish Society", *Women in Modern Turkish Society*, derleyen Ş.Tekeli, London: Zed Books Ltd, 1995, s.311.

¹⁰⁶ Nükhet Sirman, "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives on Turkey*, V3, No:1, 1989, s. 9.

d. Cumhuriyet'in "Yeni Kadın"ı, Feminizm ve Kadın Politikaları

Milli mücadelenin ardından kurulan yeni ulus devletinin toplumu dönüştürme yönündeki reform programında da kadınların konumu merkezi bir yere sahipti. Kurulan yeni cumhuriyet, ulusal kimliği tanımlama yolunda yıktığı geleneksel düzenle arasındaki mesafeyi vurgulamak için Doğululuğa atfedilen özelliklere ve somut olarak da Osmanlılık ile ilişkili kültür özelliklerine karşı yönde bir dizi imgeyi dolaşıma sokmuştu. Eski Türkiye'nin ulusal kimlik kurgusunun 'öteki' imgesi olarak vurgulanması ve ulusal kimliğin Batı ve Batılılığa yaslanarak oluşturulması yeni devletin kadın kimliği konusundaki tercihlerinde de belirgindir. Cumhuriyetin oluşturduğu ve simgesel düzeyde de pekiştirmeye çalıştığı yeni kadın kimlikleri cumhuriyetin kültürel kimlik tezahürleri düzeyinde geçmişle arasındaki bağı kesmesi açısından da üzerinde vurgu yapılan önemli bir alan haline gelmiştir. Batı ile sömürge ilişkisine girmiş toplumlarda sonradan ortaya çıkan milliyetçi hareketlerde ulusal kimlik kurgusu ve özellikle milliyetçilerin oluşturmaya çalıştığı kadın kimlikleri daha çok batılı olana mesafeli kurgulanırken, cumhuriyet daha çok Osmanlı olana mesafeli bir kimlik inşası öngörmüştür. Kadın kimliği açısından bunun sonuçları, İslam öncesi eşit güçlü kadın imgeleri ile harmanlanmak suretiyle çağdaş Türk kadınları imgelerinin dolaşıma sokulması olmuştur. Kadın kimliğinin tanımlanması açısından "batılılık" temel eksen olmakla birlikte, çağdaş Türk kadını olarak ön plana çıkarılan, gerek kentli gerek köylü kadın kimliklerinin bir diğer niteliği de Batı'daki hemcinslerinin aksine cinsel kimliği silikleşmiş, sade, sorumlu, Türkçülerin İslam öncesi "çağdaş" kültürel birikimlerini keşfi sayesinde hem ulusal yani kültürel aidiyeti koruyan hem de batılı olan tarzları birarada içermesidir. Kimliğimizi "uygarlığa yaklaştıran" bir geçmişin keşfi, kadın özgürlüğüne yerli bir pekiştirme imkanı sağlamıştır. Yine de çağdaş Türk kadını kimliğinin oluşturulmasında Batı ile doğrudan sömürge ilişkisine geçen Mısır, Hindistan gibi ülkelerdekini aksine kadın kimliğinde gelenekseli temsil etme yönündeki vurgudansa, batılı olanı temsil etme yönündeki vurgu egemen olmuştur. Osmanlı kadını ile Cumhuriyet kadını birbirine karşıt iki ayrı kimlik olarak konumlanmış ve kadınların özgürleşmesi geleneksel Osmanlı sisteminden kopuş ile anlamlandırılmıştır. Kökenleri Osmanlı batılılaşması sonra da ulusçuluğu sürecinde yer alsa da Cumhuriyetin zihinlere açmaya çalıştığı kültürel perspektif yeni bir ulus devlet ve yeni vatandaş temelinde hareket ettiğinden kadın kimliği de bu perspektiften ele alınmıştır. Daha sonraki yıllarda da kadın sorununa egemen olan bakış, bu geçmişten kopuş teziyle bağlantılı olarak Cumhuriyet sonrasında kadınlara tanınan yasal haklar üzerinde odaklaşmıştır. Yeni Cumhuriyetin

toplumsal yaşamın bütün alanlarında eskinin olumsuzlanması ve yeni'nin inşası yolundaki söylemi Cumhuriyet öncesi döneme ilişkin deneyimleri gözden düşürmüş, bu çerçevede Osmanlı Hareket-i Nisvanının kadınların özgürleşmesi yolundaki örgütlenme birikimi Cumhuriyetin yeni kadın politikasının silbaştancı söylemi içinde eritilmiştir.

Yeni ulus devleti oluşturan vatandaşlar olarak kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması gerektiği Mustafa Kemal ve yakın çevresi tarafından sıklıkla vurgulanmıştır. Cumhuriyetin kadroları açısından bakıldığında kadınlara yasal olarak tanınacak haklar konusunda müzakereler devam etmekle birlikte Kemalist devrim, kadınlar ile ilgili ilerlemeci söylemi içeren bir ilerleme programına sahip çıkmıştır.¹⁰⁷ Milli mücadele döneminin ardından geliştirilen bu söylem Cumhuriyet reformlarının Türk kadınının esaretten kurtulması, çağdaşlaşması hedefinde olduğunun altını çizmekteydi. Gerçekten de Cumhuriyet, medeni kanunun kabulü suretiyle kadınları eşit vatandaşlar yapmanın hukuki alt yapısını oluşturmuş, 1930'larda da siyasi hakların kabulü ile eşit yurttaşlığı tanımlamış oldu. Cumhuriyet kadroları yasal düzenlemelerle kadınları eşit yurttaşlar olarak tanımlarken, bu tanımlamayı pekiştiren simgesellikleri de büyük ölçüde kullanmıştır. Milli mücadele içinde görev alan asker kadınlar, basının önünde batılı kıyafetler ile görünen modern kadınlar, pilotluk, avukatlık, öğretmenlik gibi uzman mesleklere giren profesyonel kadınlar Cumhuriyetin toplumsal cinsiyet kimlikleri ile ilgili albümünde yer almıştır.

Cumhuriyetin ön plana çıkardığı kadın kimliklerinin tanımlanmasında batılılık hakim unsur olmakla birlikte, milli kimlik kurgusunun içerdiği gerilimlere koşut biçimde kadın kimliklerinin de benzer gerilim ve bunun yarattığı belirsizlikler, ikili anlamlarla yüklü olduğunu belirtmek gerekir. Batılılaşma ve kadınlarla ilgili söylemin Osmanlı'daki biçimlerinde de saptarılan bu ikili anlam dizileri kuşkusuz toplumsal cinsiyetin batılılaşma milliyetçilik gibi toplumsal projelere eklemlenme biçimleri ile ilgili sorunların somut bir görünümüdür. Yeni ulus devletin kadın söylemi bir yandan kırsal alanda yükümlülükleri sadece ev içinde kocasına karşı sorumlulukları ile tanımlanan ezilen kadın tipini geriliğin ve geleneğin kurbanları olarak vurgularken bir yandan da milli mücadele deneyimlerine göndermeler yapmak suretiyle Anadolu kadınları, kentli kadının

¹⁰⁷ Kadınların özgürleşmesi yolundaki reformlara Cumhuriyetin çekirdek kadrosunca sahip çıkılsa da 2. Meclis döneminde kadınlar konusunda atılacak adımların da karşılaştığı muhalefet unutulmamalıdır. Kadınlara seçme hakkı verilmesi, düzenli sağlık kontrolünden geçirilmelerinin zorunlu kılınması ya da kadın öğretmenlerin de maarif şurasına davet edilmesi gibi öneriler mecliste ciddi bir muhalefetle karşılanmıştır. Bkz. N. Abadan-Unat, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", Türk Toplumunda Kadın, der. N. Abadan Unat, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1979, s:13.

olumsuz yönlerine vurgu yapmak için kullanılan moda süse düşkün İstanbul kadınlarının bir karşıt imgesi olarak vatan için yaptıkları fedakarlıkları, sadelik ve içtenlikleri ile ön plana çıkarılmıştır. Kentli kadınlar açısından da bu iki zıt imge Cumhuriyet reformlarının ve kadın politikasının ideallerini temsil eden modern görünümleri, aldıkları eğitimler ile çeşitli uzman mesleklerde yer alan profesyonel, toplumsal sorumluluk sahibi kadınlar ile batılılaşma ve kadınlar ile ilgili söylemin olumsuz yanlarını temsil eden ve kökleri tanzimat dönemi türedi kadın tipine dayanan İstanbullu asri kadın tipleri arasındadır. Bu birbirine karşıt kadın imgeleri Cumhuriyetin toplumsal dönüşüm yolunda kararlı adımlarını atmaya başladığı ilk on yılında doğışen ağırlıklarda birbiri ardına bazen de birarada ön plana çıkarılmıştır. Modernleşme ve kadın kimliği arasındaki ilişki nasıl milliyetçi bir noktada durmak ve kadınları ulusal kimliğin sınırlarını temsil edecek özneler olarak çizmek anlamına geliyorsa, yeni cumhuriyetin kadın imgeleri açısından da temel eksen konumundaki batılılaşmanın sınırını toplumsal sorumluluklar ve vatanın ihtiyaçları çiziyordu. Balkan savaşlarından itibaren Halide Edip, Nakiye Elgün, Münevver Saime gibi kadınların, halka direniş yönündeki çağrıları, kurtuluş savaşı süresince cephe gerisinde faaliyet gösteren kadınların lojistik destekleri ya da Halide Edip gibi kadınların fiilen cephede asker olarak bulunmaları gibi, yine savaş süresince ekonomik anlamda erkeklerin boşalttığı yerleri kadınların doldurarak savaş ekonomisi için çalışmaları gibi milli mücadele sürecine doğrudan ve dolaylı kadın katılımı Cumhuriyet sonrasında da kadınlara toplumsal sorumluluklarının hatırlatılmasında yakın örnekler olarak sıklıkla kullanılmıştır.

Batılılaşmanın sınırını belirleyen önemli bir nitelik de cinsellik alanında ortaya çıkmaktadır. Buna göre İdeal Türk kadını aydınlanmış olmanın ötesinde “ahlakta ve fazilette ağır”, “ilmi, ahlaki, içtimai, iktisadi hayatta erkeğin arkadaşı” konumunda yer alan kadındır. Türk kadınının nitelikleri olarak sayılan, iffet, erdem, sadelik, tutumluluk gibi özellikler aşırı batılılaşmanın sakıncalarına gönderme yapan özelliklerdir de aynı zamanda. Daha çok cinsel ahlaka ilişkin göndermeler içeren bu imgenin kadınların cinselliğini sıkı denetim altına alan kolektivitinin gerçek kimliğine uygun kadın kimliğini tanımlama çabası olarak İslami ve milliyetçi söylemler arasında bir ortaklık oluşturduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁰⁸ Kandiyoti'nin bu noktada modernleşen devletlerin politik projelerinin niteliğine bağlı olarak yerel cemaate ilişkin ataerkil çıkarlarla yer yer çatışmalı yer yer de uzlaşmacı bir ilişki içinde bulunduğu saptaması açıklayıcı

¹⁰⁸ Nükhet Sirman, *Feminism in Turkey: A Short History*, *New Perspectives on Turkey*, V3, No 1, 1989, s.12

görülmektedir.¹⁰⁹ Binnaz Toprak, toplumsal cinsiyet kimliklerinin tanımlanmasında takınılan bu ikili tutumun Cumhuriyet reformlarından yararlanma fırsatı bulmuş-bir başka deyişle geleneksel toplumun sınırlarından kurtarılmış(emancipation)- kentli eğitilmiş kadınlar açısından içinde buldukları İslami normların egemenliği altındaki toplumun sınırlılıkları ile kadın-erkek eşitliğini temsil eden modeller olma arasında çatışmalı bir konumda yer aldıklarını vurgulamaktadır. “Onlar ne İslami toplumun kendileri için sağladığı güvenliğin ne de gerçek anlamda özgürleşmiş olmanın olanaklarına sahiptirler. Artık peçe giymemektedirler ama hala kendilerine uysal olmalarını öğütleyen toplum kurallarına boyun eğmektedirler.”¹¹⁰ Ayşe Durakbaşa Kemalist Kadın kimliğinin biçimlendirilmesini konu alan çalışmasında bu kimliğin tarihsel dinamikleri olarak cinsel baskılamadan temel alan özel bir cinsel ahlak, belirgin bir baba-kız ilişkisi, kimlik tanımında profesyonel kimliğin önemi ile seçkin kadının aynı zamanda ulusun ve yeni Cumhuriyetin spesifik kimlik tanımlamasını yansıtmaya gibi nitelikleri saymıştır.¹¹¹ Durakbaşa cinsiyetin silikleşmesi bağlamında ortaya konan yeni ahlak anlayışının kadınların kamusal görünürlüklerini garanti alma biçimi olmasına da dikkat çekmektedir. Kandiyoti de benzer bir biçimde, peçesiz yeni kadın’ın, kimliğine yeni sınırlar çizilen davranış kurallarını benimsemek suretiyle, kamusal rolleri üstlenmede güçlü sembolik bir zırh edindiğini vurgulamaktadır.¹¹²

Cumhuriyetin kadın kimlikleri tanımlamasındaki bu bulanıklık ve ikilemler 1923 ve 1924 yıllarında, Aile Hukuku kararnamesi tartışmalarında belirgin bir biçimde görülmektedir. Bilindiği gibi Ankara’da ulusal bir meclisin kurulmasından itibaren cumhuriyetin ilanı ve rejimi tanımlayacak temel düzenlemelerin devreye şokulması sürecinde meclis içinde başta kadınların konumu ile ilgili tartışmalar olmak üzere muhafazakar kesimin direnci belirgin bir biçimde gözlenmektedir. 1923 yılında mecliste ve basında tartışılmaya başlayan ve Coparal’ın “...gerçekte, ruhuyla olduğu kadar içeriğiyle de şeriat çizgisinde yer alıyor” diye nitelendirdiği aile kanunu taslağı kamuoyunda da bir bölünme yaratmış, kadınların konumuna düğümlenen tartışmalarda batıcı, İslamcı ve Türkçü tezler birbiri ile mücadele içine girmiştir. 1924 yılında Türk Ocağı’nda çeşitli kadın örgütlerinin bu tasarımı tartışmak için Nezihe Muhittin’in girişimiyle gerçekleştirdikleri toplantı da gerek ilerici gerekse muhafazakar kanattan türlü

¹⁰⁹ Deniz Kandiyoti, *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar : Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s. 96.

¹¹⁰ Binnaz Toprak, “*Emancipated but Unliberated Women in Turkey*”, derleyen Ferhunde Özbay, *Women, Family and Social Change in Turkey*, UNESCO, 1990, s:43.

¹¹¹ Ayşe Durakbaşa, *The Formation of Kemalist Female Identity : A Historical-Culturel Perspective*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1987, s.9.

eleştirilere konu olmuştur. Kadınların kendileri ile ilgili önemli bir yasanın çıkarılmakta olduğu bir dönemde tartışmalara çok geç katıldıkları, kendileri ile ilgili meselelerde bile yeterli donanıma sahip olmadıkları, ya da “çaydan çaya koşan” moda ve süs düşkünü İstanbul kadınlarının Türk kadını temsil etmediği ve bu nedenle Türk kadınlarının tamamını ilgilendiren alanlarda fikir noksanı oldukları gibi ağır eleştiriler yapılmıştır.¹¹³ Aile kanunu vesilesiyle gündeme gelen tüm bu tartışmalarda farklı ideolojik eğilim ve taraflara sahip yayın organlarının “İstanbul kadınları” konusunda benzer düşünceleri dile getirdikleri dikkat çekmektedir. İlericiler ve muhafazakarların çeşitli şekillerle de olsa ön plana çıkardıkları Türk kadını, Anadolu kadını olmuştur. İstanbul kadınlarına yönelik bu eleştirilerde dikkati çeken husus toplumsal sorumluluk vurgusudur. Özellikle Hakimiyet-i Milliye’de çıkan yazıda bu çok belirgindir. Müdafa-i Hukuk-u Nisvan, Kadınlar Birliği ya da Kadınlar Halk Fırkası gibi İstanbul’da kadınların oluşturduğu “kadınlık cereyanına önderlik eden” örgütlenmeler sadece kendileri adına konuşmakla suçlanmakta, gerçekte Türk kadınlarının sorunları ile ilgileri olmadığı ima edilmektedir. İstanbul kadınları kadınlarla ilgili sorumluluklarının bilincinde değildir. Bu nedenle “vatanın bütün yükünü taşıyan” Türk kadınları hakkında konuşmaya yetkin değildirler. Başta Hakimiyet-i Milliye olmak üzere basında İstanbul kadınları ile ilgili bu ithamları Halide Edip Akşam gazetesinde yanıtlamıştır. Halide Edip bu yazısında kabullere gidip gelmenin, moda ile ilgilenmenin hatta dans etmenin ulusun karşılaştığı sorunlar üzerinde ciddilikle düşünmekten aciz olduğu anlamına hiç de gelmediğini vurgulamıştır. “Memleketin bütün yükünü aziz omuzlarında taşıyan taşra kadınının çoğunluğunun

¹¹² Deniz Kandiyoti, age, 1997, s.179.

¹¹³ Akşam gazetesinde N. Sadak, İstanbul’daki kadın örgütlenmelerini aile kanunu tasarisına uzun süre sesiz kalmaları ve girişimde bulduklarında ise sonuçların düş kırıcı olması ile eleştiriyordu. Türk Ocağı’nda yapılan toplantıda konuşan kadınlarla ilgili olarak da “..kendileri ile ilgili meseleler de bile ihtisas sahibi” olmamaları ile suçluyordu. Bkz., N. Sadak, “Hanımlarımız ve Aile Hukuku Kararnamesi” , Akşam, 21 Ocak 1924’ten aktaran Z. Toska, “Cumhuriyet’in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve...”, age, 1998, s.79-80.

Vatan gazetesi de benzer suçlamalarla zaten bu toplantıya kadınların erkekler tarafından gönderilmiş olduğu ileri sürülüyor, Tevhid gazetesinde de “çaydan çaya koşan” , moda ve dans tutkunu İstanbul kadınlarının, Türk kadınlarını asla temsil edemeyeceği ve “ülkenin tüm yükünü” sırtlarında taşıyançarşafly köylü kadınların adına konuşacak niteliklere sahip olmadıkları vurguluyorlardı. Bkz. Bernard Coparal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, C.3, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayını, 1999, s. 46-47.

Bu konudaki ağır bir itham da Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer almaktadır. “...İstanbul’da kadınlık cereyanına önderlik eden hanımlarımıza bir noktayı ehemmiyetle işaret etmek isteriz: Bugünkü Türk kadınının timsali, Anadolu’da, İstiklal Harbi’nde, kağı üzerinde cephane taşıyan kadındır. Eğer kadınlık cereyanına önderlik eden hanımlar bu arz ettiğimiz timsale yalnız bir hak ve fedekarlık örneği diye değil, fakat bütün hayatımızın esasını diye dikkat ederlerse, ülkülerinin asıl başlangıç noktasını keşfetmiş olurlar. Türk kadınlığı, İstanbul’dan medeniyet alemine yürümekle yol almış olmaz. Anadolu’nun ortasından kağınyı yürüten kadının yurdundan medeniyet alemine yürümekle yol almış olur ve amaca şan

menfaat ve hakkını da, şehirdeki aydın kadınlar inceleyecekler ve savunacaklardır.”¹¹⁴ İstanbul ve Anadolu kadınları arasında yapılan ve İstanbul kadınlarının 2. Meşrutiyet döneminden Cumhuriyete taşıdıkları deneyimlerini geri plana iten bu ayırım, ileriki yıllarda da kadınların hakları konusunda belirgin bir söylem olacaktır. Oysa gerek 2. Meşrutiyet’in kadın hareketi, gerekse Kadınlar Halk Fırkası, Kadınlar Birliği gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında faaliyette bulunan İstanbul kadın dernekleri zaman zaman ilerici aydınlar ve cumhuriyet kadroları ile ters düşseler de, önce Osmanlı vatanperverliği biçiminde ardından da Türk milliyetçiliği paralelinde milli mücadeleye ve sonrasında da yapılacak reformlara büyük bir destek vermişlerdir. Ancak kadınların toplumsal yaşama katılımı, kadınların eğitim hakkı ve cumhuriyetin ilk yıllarında da kadınların siyasal hakları gibi konulara kadınlar cephesinden kendi taleplerini oluşturmaya çalışan bu örgütler yeni ulus devletinin kadın özgürlüğü projesinin gölgesinde bırakılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Kadınlar Halk Fırkası ve Kadınlar Birliği deneyimi Cumhuriyet kadrolarının kadın özgürlüğü bayraktarlığını başka örgütlenmelere bırakmayarak kadın hakları programına herhangi bir müdahaleye izin vermeyişlerine önemli bir örnektir.¹¹⁵ Rejimin olası bütün muhalif kesimlere

ve şeref içinde varır.” Bkz. “*Türk Kadınlığı*”, *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Ocak 1924 ‘ten akt. Tezer Taşkıran, age, 1973, s. 112-113.

¹¹⁴ Halide Edip, “*Hanımlarımızın Maksadı Nedir?*”, *Akşam*, 9 Şubat 1924’ten aktaran Zehra Toska, “Cumhuriyet’in Kadın İdeali...”, age, 1998, s:81.

Halide Edip bu yazısında Türk Ocağı’nda gerçekleştirilen toplantının ardından basında çıkan tüm eleştirileri gruplandırarak hepsine yanıt vermeye çalışmıştır. Halide Edip Türk Ocağı’ndaki toplantıya fiilen katılmasa da toplantı sonrasında Aile Kanunu ile ilgili kararnameyi incelemek üzere oluşturulan komisyonda görev almıştır. Yazarın *Akşam* gazetesinde yer alan ve o dönemde İstanbul kadınlarına yönelik tüm eleştiriler ile ilgili yanıtları için Bkz , Tezer Taşkıran, age, 1973, s.110-112 ve Bernard Coparal , age, C:3,1999, s:46-48.

¹¹⁵ 1923’de Kadınlar Halk Fırkası adıyla Nezihe Muhittin’in girişimiyle kurulan ve sonra da kadınların siyasal hakları olmaması nedeni ile hükümetçe fırka olarak kurulması resmi düzeyde onaylanmayınca Kadınlar Birliği’ne dönüşen örgüt başlangıçta siyasal haklar olmak üzere kadın haklarını savunan geniş bir programa sahipti. Örgütün girişimini yapan dönemin önde gelen aktivistlerinden Nezihe Muhiddin sık sık Ankara hükümetine karşı olumlu duygularını ve Halk Fırkası’nun “etrafında kadın faaliyetinden bir şebeke” örmeyi amaçladıklarını belirtmesine rağmen fırkanın resmen kurulmasına hükümetçe izin verilmeyecek, yerine kurulan Kadınlar Birliği’de siyasal hakları programından çıkarmak zorunda kalacaktır. Kadınlar Birliği olarak kurulan örgüt programında amacının “Kadınlığın fikri ve içtimai sahalarda yükselterek asri ve mütekamil bir mevkiye erişmek” olduğunu ve “birliğin siyasetle alakası olmadığını” vurgulamak gereği duyacaktır. Birlik ilerleyen yıllarda siyasal haklar talebini yeniden dile getirme girişiminde bulunduğu meclis içinden ve dışından çeşitli eleştirilere maruz kalacaktır. Gerek 1927 yılında meclis içinde kadınların seçme- seçilme hakkı konusundaki tartışmalar gerekse basında yer alan eleştiriler başta Nezihe Muhiddin olmak üzere bir grup Türk Kadınlar Birliği üyesinin aceleci davranarak faydasız işlerle uğraştıkları, taleplerinin ciddiye alınacak yanı olmadığı kadınların öncelikle cumhuriyet inkılaplarının bütün Türk kadınlarına yayılmasını sağlayacak yararlı faaliyetlerde bulunmaları gerektiği savunulmuştur. 1927’de yapılması planlanan seçimler dolayısıyla birliğin siyasal haklar konusundaki kararlılığını vurgulayarak sert bir tavır takınması sonucunda aynı yıl Nezihe Muhiddin ve bazı yönetim kurulu üyeleri yönetimden uzaklaşacaktır. Kadınlar Halk Fırkası ve Kadınlar Birliği ile ilgili olarak ile ilgili olarak Bkz Yaprak Zihnioglu, *Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı-Türk Kadın Hakları Savunucusu*, B.Ü. Siyaset Bilimi ve Uluslar arası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 1998, s. 90-168.

yönelik sertleşme politikasını devreye soktuğu dönemde rejimin sözcülüğünü üstlendiği kadın haklarına destek çıkararak reformların ilerletilmesi yönünde talepleri dillendirmeye çalışan Kadınlar Birliği “hükümete karşı bir kadın meselesinin olamayacağı”¹¹⁶ görüşünden hareketle baskı altına alınmıştır.¹¹⁷

Bu tarihlerden yaklaşık üç yıl sonra, 1930 tarihli Belediye Yasası ile kadınlara seçilebilme hakkı tanınacak, Kadınlar Birliği'nin 6 kadın üyesi şehir meclisine gireceklerdi. Aralık 1934'te de Anayasa değişikliği ile kadınlara genel seçimlerde de seçme ve seçilme hakkı tanınacaktı. Kuşkusuz Osmanlı reformlarından bu yana kadınların özgürleşmesi yolunda atılan adımlardan büyük ölçüde yararlanan kesim aslında İstanbul kadınları olarak zaman zaman eleştirilen, Cumhuriyet öncesi dönemde de kimi eğitim ve örgütlenme olanaklarına kavuşmuş üst-sınıf kentli kadınlardı. Cumhuriyetin bir yandan geriliğin sembolleri olarak modernleştirme projesine dahil ettiği, bir yandan da fedakarlıkları ile ön plana çıkardığı Anadolu kadınları özgürlük yolunda atılan adımlardan daha uzun yıllar yararlanamayacaktır. Öncelikle kadınların konumu ile ilgili hukuki reformlar geleneksel ve dışa kapalı çevrelerde kadınların yaşamında değişikliklere yol açmamış, özellikle evlenme, boşanma gibi aile yaşamına ilişkin konularda İslamiyetin meşrulaştırdığı geleneksel uygulamalar büyük ölçüde geçerliliğini korumaya devam etmiştir. Kadın inkılabının eğitim alanındaki sonuçları bile köylü-kentli kadınlar, alt sınıf-üst sınıftan kadınlar arasında çarpıcı farkı gözler önüne sermektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Türkiyeli kadınların geniş bir kesimi daha ilkokul düzeyinde bir eğitimi bile tamamlayamamış olduğu görülmektedir.¹¹⁸

¹¹⁶ Mecliste kadınlara seçme hakkı verilmesinin askerlik yapmadıkları gereçeyle reddedildiği bu günlerde, Milliyet gazetesinde Türk Kadınlar Birliği'nin etkinliklerini ciddiye almadığını vurgulayarak birliği eleştiren F. Rıfki, yazısında “hükümete karşı bir kadın meselesi yoktur” demek suretiyle rejimin inkılabı sahiplenme derecesine ve istikametini belirttikleri yönde bile herhangi bir müdahaleye izin verilmediğine önemli bir kanıt oluşturmaktadır. Falih Rıfki Atay, “Türk Kadını”, *Cumhuriyet*, no. 1122, 25 Haziran 1927, s.2'den aktaran Y. Zihnioğlu, *age*, 1998, s.156-157.

¹¹⁷ Aslında Kadınlar Birliği hükümete karşı bir hareket olmasa da batılı kadın hareketinden ve özellikle de sufragetlerden etkilenen bir örgüt olarak görülmesi dolayısıyla “tehlikeli” bulunmuştur. İffet Halim'in 1933'te belirttiği gibi birliğin “*Türkiye Cumhuriyeti çocuğu değil de cumhuriyet çocuğu olduğu*” yolundaki saptaması bu yargıyı açıklar niteliktedir. Bkz. İffet Halim, *Yeni Türkiye'de Kadın*, Ankara: 1933 s: 13-14'ten akt. Zehra Toska, “*Cumhuriyet'in Kadın İdeali...*”, *age*, 1998, s.85.

¹¹⁸ 1996 ve 1997 yıllarında İstanbul'un Ümraniye semti ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gerçekleştirilen ve “Women Living Under Muslim Law-İslam Hukuku Altında Yaşayan Kadınlar Vakfının 26 ülkeyi kapsayan uluslararası “Kadın ve Hukuk” araştırmasının bir parçası olan araştırmanın sonuçlarına göre örnekleme oluşturan kadınların %62,2'si hiç okula gitmemiş veya ilkokulu terketmiş, %27,9'u ilkokul mezunu sadece %9'u ortaokul veya üstü eğitim almıştır. Aynı araştırmanın bulgularına göre yalnız resmi nikahlı evliliklerin oranı %5,8, yalnız dini nikahlı evliliklerin oranı %19,6'dır. Diğer bulgularla da birleştirildiğinde Doğu'da yaşayan kadınların beşte birinin Medeni Kanun'un boşanma, miras, nafaka, eşten miras ve velayet gibi aileye ilişkin konularda tanıdığı hakların hiçbirinden yararlanamadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bkz. Pınar İlkarcan, “*Doğu Anadolu'da Kadın ve Aile*”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Bilanço 98 Yayın Dizisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.174. Kadınların Aile içindeki konumlarına ilişkin daha erken tarihlerdeki sonuçlar için Bkz. Serim Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972, s:91-93.

Cumhuriyet dönemi reformizminin çerçevesini kendi belirlediği kadın özgürlüğü projesi, genel anlamda toplumsal dönüşüm ve ulusal kimlik politikası aracılığıyla kadınların konumunu sorunsallaştırdığından, ulusal kimlik kurgusu ve milliyetçi ideolojinin belirleyiciliğinde bir kadın kimliği kurgusu oluşturmaya çalışmış, bu nedenle de kaçınılmaz olarak sembolik yanları ağır basan Türk kadını kimliklerini ön plana çıkarmıştır. Kadın özgürlüğü sorununa ulusal çağdaş bir devletin gerekleri çerçevesinden yaklaşılması sonucunda, reformaların kırsal alanda yeterli değişimi gerçekleştirememesi yönünde bir kaygı vurgulansa da, en azından kentli aydın kadınlar açısından özgürlük sorununa çözülmüş gözle bakılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde kadınların özgürleşmesi yolunda atılan adımların ve hukuki reformların, kadınların toplumsal yaşama katılımı ve özgürleşmeleri yönünde önemli bir zemin oluşturduğu gözardı edilmemekle birlikte, atılan adımların ve yasal olanakların işlerlik kazanabilmesi ve ilerletilebilmesi için, kadınların kendi hak ve taleplerini dile getirecekleri mekanizmalar ile kadınları salt modernleşme, uluslaşma gibi büyük projelerin nesnesi olarak konumlamayan bağımsız bir kadın hareketi ve anlayışın önemi açıktır.

II. BÖLÜM: HALİDE EDİP ADIVAR, BATILILAŞMA- MİLLİYETÇİLİK VE KADIN KİMLİĞİ

A. HALİDE EDİP ADIVAR'IN YAŞAMÖYKÜSÜ

Halide Edip, anılarını İngiltere’de bulunduğu 1926 ve 1928 yıllarında İngilizce olarak kaleme almıştır. Türkçe yaşamöyküsü, *Memoirs of Halide Edip* adını taşıyan iki ciltlik otobiyografinin İngiltere’de yayınlanmasından yaklaşık otuz yıl sonra, 1955 yılında Yeni İstanbul Gazetesinde dizi yazı şeklinde yayınlanmış, kitap halinde yayınlanması ise 1963 yılında gerçekleşmiştir. Yazarın Türkçe anıları *Mor Salkımlı Ev* ve *Türkün Ateşle İmtihanı* adını taşıyan iki ayrı kitap olarak yayınlanmıştır. *Mor Salkımlı Ev*, Halide Edip’in milli mücadele öncesindeki anıları *Türkün Ateşle İmtihanı* ise milli mücadele anılarının derlenmesinden oluşmuştur. Türkçe olarak yayınlanan anılar İngilizce metinlerin birebir çevirisi değildir. Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*’nın giriş kısmında bu durumu açıklamıştır:

*“Nasıl Sinekli Bakkal’ı ve anılarımın birinci cildini önce İngilizce, sonra Türkçe yazdımsa, anılarımın ikinci cildi olan ve 1918’den 1923 sonlarına kadar Kurtuluş Savaşını içine alan Türkün Ateşle İmtihanı’nı da önce İngilizce sonra Türkçe yazdım. Bunların hiçbiri tercüme değildir. Fakat bazı yerleri biraz kısa, bazı yerleri biraz uzun olmakla birlikte, öz itibarıyla aynıdır.”*¹¹⁹

Halide Edip’in İngilizce ve Türkçe yayınlanan biyografilerinden hareketle Türk modernleşmesi ve feminizm ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Ayşe Durakbaşa, yazarın anılarını yabancı bir ülkede sürgün konumunda, anadili dışında ve 3. tekil şahısla kaleme almasının bir yazınsal strateji olarak öneminden ve yazara sağladığı olanaklardan söz etmektedir. “Öyle ki Halide Edip sanki yabancı dilde yazmayı ve üçüncü tekil şahıs kullanmak gibi bazı anlatısal stratejileri, kendisi ile gerçeklik arasına ‘mesafe koyma’ stratejileri olarak deniyor ve bu sayede yazar olarak pozisyonunu güçlendiriyor, bir bakıma kendisine ‘yazar’ olarak bir alan açmış oluyor...Türkçe anılarda yerli kültürün Batılı önyargılara karşı korunması konusundaki vurgu okunmuyor. Onun İngilizce ve Türkçe anılarını paralel okuma yaparak incelediğimde, İngilizce’de kendini ifade ederken daha özgür hissettiğini gözlemledim. Bu belki de Batı dilini kullanırken Türkiye bağlamında kadınlıkla ilgili kısaçlardan bir ölçüde kurtulabildiği içindir.”¹²⁰

¹¹⁹ Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Atlas Kitabevi , 1987 , s:12.

¹²⁰ Ayşe Durakbaşa, *Halide Edip Adıvar- Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s: 174-176.

Durakbaşı, yazarın tüm eserlerini orjinal metinler üzerinden inceleyerek, Türk modernleşme tarihinin Halide Edip özelinde kadınlar açısından anlamını sorgulamaya çalışmıştır.

Anılarının ilk cildini oluşturan *Mor Salkımlı Ev*, “Bu Bir Küçük Kızın Hikayesidir” adlı bölümle başlamaktadır. Yazar bu bölümde tümüyle üçüncü tekil şahıs kullanır. İkinci bölümde “Hikaye Artık Benim Hikayem Oluyor” başlığı ile birinci tekil şahsa dönüştürülse de esas olarak kitabın bütününe hakim anlatım tarzı, Durakbaşı'nın da vurguladığı gibi klasik bir otobiyografinin dışındadır.¹²¹ Yazar çocukluk ve gençlik yıllarını çeşitli sahnelerle aktarır. Beşiktaş'ta doğduğu ev yani *Mor Salkımlı Ev* ve sonrasında aile ve yakın çevresindeki ilişkileri çoğu zaman ayrıntılı bir biçimde işlenmektedir. Yedinci kısma kadar otobiyografinin bölümlenişi yazarın çocukluğu, oturduğu evler, okul yaşamı, evliliği gibi kişisel olaylar ile adlandırılmıştır. Yedinci kısımdan itibaren bölümlerin adlandırılışı dönemin siyasi-askeri gelişmeleri ile ilgili olacaktır.¹²² Bir anlamda Halide Edip'in içinde bulunduğu dönemin siyasi-toplumsal gerilimleri içinde bir aktör olarak rol alışı ile ilgili bir biçimde otobiyografisini, ülkesinin tarihi ile eşleştirdiği, kendini de bu tarih içinde anlamlandırmaya başladığına tanık olunmaktadır. Yazarın İngilizce olarak kaleme aldığı anılarının ilk cildinde bu ayrım daha belirgindir. Birinci kısım: “Eski ve Yeni Türkiye Arasında 1885;1908” ; İkinci Kısım: “Yeni Türkiye'nin Doğuşu” olarak adlandırılmıştır. Durakbaşı, yazarın İngilizce olarak kaleme aldığı otobiyografi üzerine yaptığı incelemesinde, Türk tarihinin klasik dönemselleştirmesine koşut olarak yapılan bölümlenme ile ilgili olarak ilk kısımda bireysel kimlik ve benliğin köklerinin arandığını, ikinci kısımda ise daha çok kamusal kimliğin edinilmesi ve bu kamusal kimliğin yeni Türkiye'nin kuruluşu sırasında bilinçli olarak kurulması ve sağlamlaştırılması çabasının yansıtıldığını vurgulamaktadır.

Halide Edip'in tüm eserleri uzunca bir dönem Atlas Yayınları tarafından basılmıştır. Son dönemlerde Özgür yayınları, bugüne dek yapılan basım ve çevirilerin çeşitli yanlışlıklar içermesi nedeni ile, Halide Edip'in başta anıları dahil olmak üzere tüm eserlerini yeniden yayınlamaktadır. Bu yeni yayınlarda metinlerin orjinaline sadık kalındığı vurgulanmakta, Osmanlıca kimi sözcükler için, sayfaların

¹²¹ Ayşe Durakbaşı, age, 2000, s. 179.

¹²² *Mor Salkımlı Ev*, temelde iki bölüme ayrılmıştır. Birinci Bölüm oniki kısımdan oluşmaktadır : “Bu Bir Küçük Kızın Hikayesidir” , “Hikaye Artık Benim Hikayem Oluyor” , “Üsküdar'da Oturduğumuz Eve Dair” , “Yine Mor Salkımlı Ev” , “Evlilik Hayatı” , “Meşrutiyetin İlanı” , “Memleket Haricine İlk Gidiş” , “Balkan Harbine Doğru” , “1913-1914 Yılları Arası” , “1914-1916 Yılları Arası”. Bu kısımları takip eden ikinci bölüm yazarın Suriye ve Lübnan'daki faaliyetlerine ayrılan “Suriye ve Arap Diyarı” adlı bölümdür.

alt kısmında açıklayıcı dipnotlar düşülmektedir.¹²³ Ayrıca yazarın anılarının birinci kısmını oluşturan *Mor Salkımlı Ev*'e İngilizce metinde yer almasına rağmen Türkçedeki basımda yer almayan, "Epilog" bölümü de eklenmiştir. Bu nedenle Halide Edip'in yaşamöyküsünün ilk bölümünde temel olarak Özgür Yayınlarının hazırladığı metin dikkate alınacak, gerekli görüldüğünde de İngilizce metine başvurulabilecektir.¹²⁴

1. 'MOR SALKIMLI EV'

"İçimde, mor salkımlı bir ev var, Beşiktaş taraflarında idi. Çocukluğum, o evde geçti, gittim aradım, bulamadım, yanmış... Onu yazacağım" (s.3)

a. Yetiştığı Ortam:

Halide Edip'in dünyaya geldiği dönem Osmanlı İmparatorluğunun tümüyle yarı-sömürgeleşme sürecine girdiği, Sultan Abdülhamit'in zor koşullarda ilan edilen meşrutî yönetimi ve 1876 Anayasasını rafa kaldırarak kimi zora dayanan yöntemler ve Batı'da sürekli değişen denge arayışı ile imparatorluğun hayatını devam ettirmeye çalıştığı buhranlı bir dönemdir. Halide Edip, bir kuşak öncesi Osmanlı reformizminin ürünü, batı ile daha yakın ilişkiler kurma fırsatını yakalamış bürokratik aydın kesiminden bir babanın kızı olarak dünyaya gelmiş ve sınıfsal konumunun sağladığı avantajlardan büyük ölçüde yararlanmıştı.

Halide Edip Adıvar 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Halide Edip'in doğduğu ve hafızasında "Mor Salkımlı Ev" yaftasını taşıyan ev, ideal tipik bir Osmanlı konağı olarak yazarın romanlarına çeşitli biçimlerde sızmıştır. Halide Edip, biyografisinde bu evi adeta yeniden kurmaktadır. Beşiktaş'taki evin Adıvar'ın belligindeki egemen kişisi, kendisinin "Haminine" diye hitap ettiği ananesi Eyüpsultan'lı Nakiye Hanım'dır. Haminine; mevlevî geleneklerini yaşatan, kültürlü, Fransızca çeviri romanlar okuyan, hikaye ve şiirler yazan, sade giyimli, temizliğe düşkün, yardımsever ve bonkör ideal bir müslüman olarak resmedilir anılarında. Büyükbaba zamanında sarayda üst düzeylerde görev almış Anadolu şivesini muhafaza eden içten bir gelenekselliğin temsilidir. Ananesinin evi, Halide Edip'in İstanbul folkloründen doğrudan beslendiği önemli bir kaynaktır. Halide Edip'in çocukluğunun önemli bir bölümü babasının ardarda bir kaç evlilik yapması nedeni ile ananesi ve büyükbabası ile birlikte geçmiştir. Annesi Bedirfem Hanım'ı

¹²³ Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür yayınları, 1998, Yayına Hazırlayan M. Kalpaklı ve Gülbün Türkgeldi sunuş yazısı s: 6.

¹²⁴ *Mor Salkımlı Ev*'den yapılan alıntılarda kitabın Özgür Yayınlarınca yayınlanan gözden geçirilmiş 1998 baskısı kullanılacağından, metin içinde belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir.

çok küçük yaşlarda iken kaybeden yazar, konaktaki yaşamını anane ve büyükbaba dışında sütninesi, lalalar ve dadılarla devam ettirecektir. Bu dönemde Mor Salkımlı Ev’de kendisiyle yakından ilgilenen kişi Ali Lala’dır. Ali Lala Halide’ye İstanbul sokaklarını, bayram yerlerini, babasının yasakladığı renkli şekerlemeleri keşfettirmek suretiyle sıkı disiplinden onu kurtaran ve bu dönemde kendini çok yakın hissettiği kişilerden biri olur. Bir süre sonra da annesi Bedirferm Hanım’ın ilk eşi Ali Şamil ile olan evlilikleri sırasında doğan ve Halide Edip’in ömrü boyunca bağlı kalacağı *Mahmure Abla*’sı da bu konak yaşamına dahil olacaktır. Konak yaşamında Halide üzerinde etkisi olan kişilerden biri de sarayda hocalık yapmış olan, büyükbabasının saray bağlantısı nedeni ile konağa yerleşen ve Halide’nin *Saraylı Hanım Teyze* diye bahsettiği kadındır. Bu kadın kimseye benzemeyen kıyafetleri, Avrupalı eşyaları, türlü mücevherleri yanı sıra, Halide Edip’in okuma zevkini geliştirecek zengin kütüphanesi ile yazarın yaşamında farklı bir kadın imgesini oluşturmaktadır.

Evdeki temel gerilim Halide’nin yetiştirilmesi ve eğitimi meselelerinde Haminine ile çatışma halinde olan babasıdır. Babası Edip Bey sarayda görevli seçkin-bürokrat zümrenin üyesi olarak yükselen yeni bir zihniyetin temsilcisi konumundadır. Kızının giyiminden, beslenme alışkanlıklarına dek, Batılı tarzlarda yetiştirilmesi yönünde bu ideal-tipik müslüman evine müdahale edecektir.¹²⁵ Babasının evlenmesi üzerine Halide Edip bir süre babasının İhlamur’daki evine taşınır. Edip Bey İngiliz usulü eğitim sistemine hayranlık duymakta, kızının eğitim ve yetiştirilmesinde de bu batılı tarzları kararlılıkla uygulamaktadır. Bu nedenle kızının giyim kuşamından beslenmesine kadar bütün detaylarla sonuna kadar meşgul olmak taraftarıdır.¹²⁶

¹²⁵ Bu çekişme dönemin temel çekişmelerinden biridir aslında. Aile Osmanlı’nın son döneminde İstanbul’u Anadolu’dan ve şehrin geleneksel arka bölgelerinden ayıran önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni seçkin zümreler açısından aile yaşamı ve bunun beraberindeki büyük yaşam değişime uğramaktadır. (Bkz. Alan Duben, “*Son Dönem Osmanlı İstanbul’unda Evlilik ve Hane Kurma Sistemi*”, *Toplum ve Bilim*, 42, Yaz 1988, s:27-42) Nitekim, modern-gelenek çekişmesinin en yoğun yaşandığı bir dönemde ailesinde farklı kuşaklarından akrabalarıyla yaşamak durumunda kalan (Babası Edip Bey , yeni eşi ile büyükanne ve büyükbabası gibi) Halide Edip, gündelik yaşamında da bu değişim ve doğurduğu çatışmalara bizzat tanıklık etmiştir.

¹²⁶ Anılarında giyim konusunun bile Haminine ile babası arasında içten içe bir çekişme konusu olduğunu vurgulamaktadır. Yazar babasının tercihi olan belli renklerden oluşan, sade giysileri giydiğinde kendisini, çevresindeki diğer çocuklardan tamamen farklı hissettiği için rahatsızlık duyduğunu vurgulamaktadır. Aynı şey beslenme tarzları için de geçerlidir. Diğer çocuklar o yaşlarda renk renk şekerler dahil her şeyi yiyebildikleri halde Halide Edip’in öğünleri et, sebze ve süttten oluşan diyet menüleri şeklindeydi. Yazar anılarında diğer çocukların giydiği renkli, parlak, süslü kıyafetler ile yedikleri şeyleri kıskandığını ifade eder.(s.31) İnci Enginün Halide Edip ile ilgili çalışmasında yazarın giyimini kendi başına seçtiği ilk gençlik yıllarında daima canlı renkleri tercih ettiğini ve çok sık giyindiğinin anlaşıldığını ve romanlarındaki ideal kadın kahramanlarının en önemli özelliklerinden birinin de şık giyinmesini bilmeleri olduğunu belirtmektedir. İnci Enginün, *Halide Edip Adivar’ın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1995, s: 34)

Bir süre sonra babasının isteği ile Halide, Yıldız civarındaki saraya mensup tanınmış Hristiyanların çocuklarının gittiği bir yuvaya devam eder. Bu yuvanın tek müslüman Türk çocuğudur. Bu sıralar Halide'nin ciddi bir hastalığa yakalanmasının ardından hem yuvadan hem de Yıldız'daki evden ayrılarak *Mor Salkımlı Ev*'e getirilir.

Mor Salkımlı Ev'de Halide bu kez Saraylı Hanım Teyze'den dersler almaya başlar. Halide Edip, anılarında kendisinde okuma zevkini geliştirmesi bakımından Teyze'den övgüyle söz etmektedir. Çok küçük yaşına rağmen Edip Bey yakın arkadaşları ile gittiği tiyatrolara Halide'yi de götürür. Aynı yıl Hamininenin de desteğiyle okula başlar. Bu okul o dönem İstanbul'unda kız çocuklarının da gönderilmeye başladığı sıbyan mekteplerinden biridir. Bir yandan evde de özel hocalardan dersler almaktadır.

Mor Salkımlı Ev'deki yaşam bir kez daha bu kez Kemal Dayısı ve büyükbabasının arka arkaya vefa etmesi ile sekteye uğrar. Aile bu olaydan sonra Üsküdar'a taşınır.¹²⁷ Bu evde Halide, Eğinli Ahmet Ağa adlı lalası ile halk edebiyatı metinleri ile tanışır, babasının tuttuğu Devlet Efendi adında bir piyano hocasından ders almaya başlamıştır. Saraylı Hanım Teyze, hem piyano hem de diğer derslerinde Halide Edip'e yardımcı olur. Üsküdar'da devam eden konak yaşamı bu kez ciddi sıkıntılara sahne olur. Babası Edip Bey'in Halide'nin annesinin ölümünden sonra evlendiği diğer eşinin dışında Saraylı Hanım Teyze ile de evlenmesi ve diğer eşi ve çocukları ile Saraylı Hanım Teyze'nin de yaşadığı Üsküdar'a yerleşmesi evde ciddi bir çatışma yaratır. Edip Bey, tüm asri yönlerine ve düşünce yapısına rağmen geleneksel düzenin erkekler için tanıdığı kimi imkanları da kullanması ile dikkat çekmektedir.¹²⁸ Bu olayların Halide Edip'in üzerinde de derin etkileri olur. Bir çok konuda rehberi konumundaki babasının bu davranışı ve her ikisi ile de farklı düzeylerde ilişki içinde olduğu iki kadının birden aynı çatı altında üvey annesi olmaları, evde yaşanan gruplaşmalar ve tartışmalar Halide Edip'in, erkeklere yasal olarak tanınan poligaminin çok erken yaşlarda karşısında yer almasına yol açmış ve her vesileyle bunu vurgulamıştır. Evdeki bu gerilimli ortam nedeni ile babası ikinci eşi ve çocukları ile Beşiktaş'taki Mor Salkımlı Ev'e yerleşmiş, Halide, Haminine ve babasının üçüncü eşi *Saraylı Teyze*

¹²⁷ Bu Halide'nin 9. ev değiştirmesidir. Birkaçı Beşiktaş'taki Mor Salkımlı Ev'e geri dönmek şeklinde olan İhlamur, Yıldız, Teşvikiye, Üsküdar civarlarında defalarca yer değiştirir.

¹²⁸ F. Kazan, Duben ve Behar'ın çalışmasına atıfta bulunarak, bu dönemlerde İstanbul'da erkek nüfusu içinde birden çok kadınla evli olanların oranının yüzde üçün altında olduğuna dikkat çekerek Edip Bey'in sınıfsal/kültürel konumu gereği bu tavrının hayretle karşılanmasının normal olduğunu eklemektedir. Frances Kazan, *Halide Edip ve Amerika*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s: 23'de bkz. A. Duben, C. Behar, *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility in Constantinople 1880-1940*, Cambridge Univ. Press, 1991, s.194.

ile birlikte Üsküdar'da kalmıştır. Bu dönemden itibaren Halide Edip'in yaşamı da bu kalabalık ev ve beraberindeki yaşam pratiklerinden bir ölçüde farklılaşmaya başlamaktadır. Kolej yaşamı ve devamındaki eğitim süreci Halide Edip'e çocukluğunun konak yaşamı ile bütünleşen "Mor Salkımlı Ev"nin dışındaki farklı bir dünyayı da tanıma olanağı sağlayacaktır.

Halide'nin çocukluğunu geçirdiği büyükanne ve büyükbabasının evindeki yaşam Osmanlı geleneksel yaşamının çok çeşitli ritüelleri ve pratikleri ile örülüdür. Yiyeceği bol geniş iftar sofralı ramazanlar, karagöz oyunları, bayramlaşmalar, kurban merasimi, yatmadan okunan dualar, hastalık zamanlarında yatağının başında bulduğu tabiatüstü kuvvetleri olduğuna inanılan Arziye Hanım tedavileri ve onun etrafında örülü hikayeler, çocukları korkutmak için kullanılan söylenceler, harem ve selamlığın farklılaşan dünyası ananesi ve yakın çevresi için yaşamı kaplayan unsurlar olarak Halide'nin yaşamında da çeşitli etkiler bırakmıştır. Halide Edip bu geleneksellik örüntülerini ne bütünüyle yadsır ne de bunlara inanır. Çocukluğu ve gençliği ile ilgili bu hatıralar zamanla hafızasının derinliklerinde masallaşmış ve cazipleşmiştir. Anılarında da bu pratiklerle ilgili yer yer ironik, içten bir dili kullanır. Yazarın gündelik yaşama zenginlik kattığına inandığı bu kültürel pratikler romanlarında da kullandığı temel unsurlardan biri olacaktır. Bu pratiklerle örülü kültür sınıfsal konumlarına göre farklı biçimlerde de olsa özellikle Osmanlı kadınlarının yaşamlarında önemli bir yer tutmaktadır.

Halide Edip'in küçük yaşlarından itibaren hem ananesi ve çevresindeki kişilerle örülü daha çok geleneksel Osmanlı tarzlarından etkilenen hareketli yaşamı, sık sık ev değiştirmeler ve konak yaşamına dahil olan çeşitli yerli/yabancı hizmetliler, lalalar, babasının evlilikleri nedeniyle sürekli genişleyen aile ilişkileri ile eğitim döneminden önce babasının etkisi ve daha sonra da giderek batılı okul ve hocalarla örülü yaşamı yazara çok geniş bir gündelik yaşam tecrübesi ve beraberinde yer yer birbiriyle çatışan çok çeşitli tarz ve zihniyetleri karşılaştırma olanağı yaratmıştır.¹²⁹ Yazarın anıları çeşitli tarzlardan renkli kültürel pratiklerle doludur.

¹²⁹Halide Edip'in babasının annesi Bedirfem Hanım'ın vefaatinin ardından yaptığı evlilikten Nilüfer ve Nigar adlı iki kız kardeşi, üçüncü eşi ile yaptığı evlilikten ise Said adında erkek kardeşi ile Belkıs adında bir kızkardeşi vardır. Bunlara annesi Bedirfem Hanım'ın ilk eşi ile evliliğinden olan Mahmure'yi de eklediğimizde, Halide Edip'in sadece kardeşler bakımından bile ne kadar çeşitli ilişkiler içinde yer aldığını tahmin etmek zor değil.

b.Kolej Yılları : Yeni Bir Dünya ve Bağımsızlaşma

Amerikan Koleji Halide Edip'in yaşamında yepyeni bir dönemi oluşturmaktadır. Edip Bey, daha Halide yedi yaşındayken koleje başvurmuş ancak yaşının küçüklüğü nedeniyle red cevabı almıştır. 1893 yılında, yaşını büyük göstermek suretiyle kızının bu koleje girmesini sağlamıştır. Halide Edip kolejdeki en küçük öğrenci olmanın yanı sıra burada öğrenim gören tek müslümandır. Bu dönemde kız çocuklarının ulaşabileceği en yüksek öğrenim, sıbyan mektepleri düzeyiyle sınırlı kaldığından ve Amerikan Koleji'nin yabancı bir okul olması nedeniyle müslüman bir kız çocuğunun bu okula gönderilmesi çevrelerinde bir rahatsızlık yaratmıştır. Kazan, bu rahatsızlığın özellikle sarayda katiplik yapan Edip Bey'in mesleki konumunu olumsuz etkilediğine, Abdülhamit'in Osmanlı ailelerinin çocuklarını yabancı okullara göndermesinin karşısında olduğuna değinmektedir.¹³⁰ Halide Edip bir sene sonra babasının isteği ile kolejden ayrılır.¹³¹ Ancak bu bir yılda İngilizcesini epey geliştirmiştir.

Kolejden ayrılmasının ardından Beşiktaş'a, babası ve ikinci eşinin çocukları ile birlikte yaşadığı eve taşınır. Bu ev eskiden Haminine ve büyükbaba ile yaşadıkları Mor Salkımlı Ev'dir. Ancak ev tümüyle değişmiştir artık. Bu arada kolejde başladığı eğitime evde devam eden Halide Edip bir yandan İtalyan bir primadonnadan müzik, bir süredir birlikte çalıştıkları Şükrü Efendi'den Arapça ve evlerine özel olarak Halide'nin eğitimi için yerleşen İngiliz bir kadın öğretmenden de İngilizce dersleri almaktadır. Halide Edip'in İngiliz edebiyatına olan ilgisi bu dönemde başlamış, İngilizce eserlerden tercüme bile yapmaya başlamıştır.¹³² Ardından Fransız edebiyatı konusunda Rıza Tevfik'ten dersler almaya başlayan Halide Edip bu dönemde sadece batı edebi ürünleri ile değil, Fars edebiyatı ve halk edebiyatının çeşitli örnekleri ile de yakından ilgilenmeye başlamıştır.¹³³ Halide

¹³⁰ F.Kazan, age, 1995 , s:24.

¹³¹ Halide Edip İngilizce olarak kaleme aldığı anılarında babasının kendisini kolejden almasını Abdülhamit'in Türklerin çocuklarını yabancı okula göndermeleri karşısındaki tepkisine bağlamaktadır. Sonuçta Edip Bey sarayın bürokratik kadroları arasında yer almaktadır. *Memoirs of Halide Edip*, The Century Co., New York London, 1926 ,s:153.

¹³² Halide Edip bu sıralarda *Mother* adlı kitabı İngilizce'den Türkçeye tercüme etmiştir. Bu tercümesini tamamladığında henüz onbeş yaşındadır. Halide Edip'i kolejden tanıyan Mary Mills Patrick, bu kitap çevirisi sonucunda Edip Bey'in kızının başarısından büyük bir gurur duyduğunu, kitabı bastırıp binlerce kopyayı ordudaki subayların eşlerine ve saraydaki kadınlara dağıttığını, Abdülhamid'in de kendisi için bir kopya aldığını ve Edip'i bir hediye ile ödüllendirdiğini aktarmıştır F. Kazan'a . F. Kazan, age, 1995, s. 25.

¹³³ Halide Edip anılarında özellikle Rıza Tevfik'in, edebi zevkinin gelişmesi bakımından üzerinde derin etkileri olduğunu vurgulamaktadır: "*Sultantepesi'nde ekseri geceleri de kalır, saatlerce konuşur ve bazen babam uyur kalırdı. Fakat bütün bunlar bana yepyeni bir dünya penceresi açtı. Ben güneşi de yağmuru da içine alan işlenmiş bir toprak gibi hocamın zengin hafızasının bütün servetini içime sindirmeye*

Edip aldığı bu dersler ve çevresinde yer alan kişiler sayesinde, yaşitlarından bir hayli farklılaştığının, başka bir dünyada yer almaya başladığının farkındadır:

"Mor Salkımlı Ev'de ilk devre sona erdikten sonra, kafa itibariyle kendi yaşımındaki çocuklardan o kadar farklı idim ki adeta yaşitlarımın normal ve tabii hayatlarına yabancı kalmıştım. Muhitin ıstırapları ve sıkıntıları düşüncelerime renk ve istikamet veriyordu. Esasen sıkılgan ve kendi içime çekilmiş olan tabiatım, o kadar büyüklerle dolmuştu ki şahsiyetimin serbest inkişafına engel oluyordu."(s.124)

Beş yıl evde devam eden eğitim sürecinin ardından 1889'da Amerikan Koleji'ne yeniden başlayan Halide Edip burada gördüğü eğitimin yaşamına derin etkileri olduğunu vurgulamış ve kolej yaşamına anılarında ayrı bir bölüm halinde yer vermiştir. Kolejdeki bu ikinci dönem Halide Edip için bir "özgürleşme" dönemidir.¹³⁴ Evde hocaları ve babasının arkadaşlarının yarattığı düşünsel baskınlık ve aile çevresindeki gündelik olaylardan bir ölçüde uzaklaşmıştır artık. Yatılı olarak öğrenim gördüğü okuldan ayda bir evi ziyaret için ayrılmakta, bunun dışında bütün zamanını kolejin atmosferinde geçirmektedir. Kolej Halide Edip'in bir çok bakımdan kendi kimlik algısını geliştirmede basamak oluşturan bir dönem olmuştur. Anılarında sık sık utangaçlığından, kendini fiziksel olarak güzel bulmamasından, içine kapanık mizacından söz etmektedir.¹³⁵ İşte kolej yaşamı

çalışıyordum... Bu devir Türk dilinin esasen Arap ve Fars şekillerinin, kötü bağlarından kurtulmaya başladığı günlerine tesadüf eder. Bu sahada bilhassa Mehmet Emin şöhret almaya başlamıştı. Fakat hocam Rıza Tevfik'in kendisi de bu sadelik içinde, bu yeni şeklin daima başta gelen küçük şaheserlerini yazmaya başlamıştır. Bilhassa bu fikir ve sanat inkişafında bana bir hürriyet hissi verdi. Sade fikirde değil, şekilde dahi kendimi ifade edebilmek yoluna girdim." (s 122)

¹³⁴ *"Bu defa Kolej'in hayatımdaki tesiri o kadar kuvvetli oldu ki bunun kısaca bir tahlilini yapmak icap ediyor... Talebe hayatının çeşitli olayları ve hayat tarzları daha serbest ve tabii şekilde şahsiyetimin inkişafına yolaçtı. İçimde kapalı kalmış olan fikri temayüller önlerinde yeni ve geniş sahalara bulabildiler."* M.S.E. s:124

¹³⁵ Çocukluğunda babasının üzerinde uyguladığı eğitim yöntemleri ve disiplini nedeni ile yaşitları ile çok fazla birarada bulunma olanağı da bulunmayan Halide Edip anılarında yer yer başka çocuklarla biraraya geldiğinde onlardan bu farklı oluş hissi ve içine kapanıklığının da üzerinde durmaktadır. (s.62) Bu utangaç ve içine kapanık mizaç özellikle çocukluğunda belirgindir. Örneğin, oyun oynayacak yaşı geçmesine rağmen bebekleri ile saatlerce oynaması (s. 62), bebekleri daima sonları acı içinde biten kurgularla yaşatması (s.42) , kolej dönemine kadar ev dışından "Şayeste adlı bir kız" diye bahsettiği arkadaşı dışında bir çevresi olmaması (sf.41) gibi...

Yazar küçük yaşlarda Şayeste ile arkadaşlığının da onun kendisine pek az soru soran biri olmasına bağlamaktadır.

"Beni ona bağlayan kuvvetli sebeplerden biri de belki bana hiç sual sormaması idi. Çünkü hayatta suale çekilmek kadar beni çileden çıkaran birşey yoktur. Çocuk olarak kendi içime o kadar kapanmıştım ki her sual ruhumun duvarlarını aşp zorla içime girmek için yapılmış bir tecavüz gibi gelirdi bana."(s.41)

Ayrıca, kendisinin Abla diye hitap ettiği babasının ikinci eşi ve akrabalarına fiziksel olarak hayranlık duyduğunu ve anılarında bu akrabalarının bulunduğu evde kaldığı dönemlerde özellikle utangaçlık duyduğunu vurgulamaktadır:

"Bilhassa aşağıdaki hep mavi gözlü sarışın insanları düşündükçe odadan çıkmaktan çekiniyordum. Saçlarımın fazla kalın olması da taranmamı ve örmem güçleştiriyordu. Bundan dolayı içlerinden bazı parçalar keser dururdum... her türlü ısrara rağmen misafirlerden kaçardım. Çünkü o günlerdeki utanmak ve sıkılmak hissi bende adeta bir işkence halini almıştı... Abla ve ailesi, tamamen kendi muhit ve hayatlarına kapanmış, ben de her zamandan fazla kendi benliğimin içine gömülmüştüm."(s.105-106)

Edip'in giderek özgüven duygusunu geliştirmesi ve çeşitli din ve milletlerden yeni arkadaşlar edinmesi yoluyla, o dönemde sadece kendi yaşatlarındaki kadınların değil, erkeklerin dahi ulaşamayacağı yaşam deneyimleri edinmesine yolaçmıştır. Herşeyden önce kolejde okutulan dersler çeşitli din ve milletlerin kültürel mirasının bilgisine ulaşması, dil alanındaki kabiliyeti bu birikimi sürekli geliştirmesi imkanını yaratmıştır. Kolejde genç Halide üzerinde derin etkileri olan şahsiyetlerden biri felsefe hocası Dr. Patrick'tir.¹³⁶ Psikoloji eğitimi almış ve uzmanlık düzeyinde bilimsel araştırmalara bulunarak doktor ünvanına ulaşmış ilk Amerikalı kadınlardan olan Mary Mills Patrick'in genç Halide Edip için bir bağımsızlık ve cesaret sembolü olduğuna dikkati çeken Frances Kazan, Dr. Patrick gibi karakterlerin Edip'in Amerika Birleşik Devletleri'ne ilişkin belli bir bakışı formüle etmesinde merkezi bir rol oynamış olduğunu saptamaktadır.¹³⁷ Halide Edip'in anılarında üzerinde *fikir ve ruh bakımından en derin tesiri* olduğunu belirttiği diğer bir kadın da İncil dersleri veren Miss Fensham'dır. Miss Fensham'ın hitabet kabiliyeti ve insanları etkileme gücüne hayranlık duyan Halide Edip, Hıristiyanlığın ve Batı kültürünün fikri cephesini öğrenmede de hocasının etkilerine değinmeden geçemez.

Kolej hayatı entellektüel gelişimin yanında bir yandan da diğer öğrencilerle arkadaşlıklar yoluyla Halide'nin önceki yaşamından farklılaşan bir sosyalizasyon sürecini yaşamasına da yol açıyordu. Mor Salkımlı Ev'den fiziki uzaklık, ailesinin çevresinin dışında kurulan yeni arkadaşlıklar, karşısındaki Dr.Patrick gibi bağımsız kadın modelleri Halide'nin "özgürleşme" sürecini ve kişisel gelişimini hızlandırıyordu.¹³⁸ K o lej in dışındaki yaşamın Abdülhamid dönemi baskılarının, hafıye ve jurnalciliğinin giderek arttığı, her şeye kuşku ve tedirginlikle bakıldığı bir dönem olduğu dikkate alırsa, Halide Edip'in kavuştuğu olanakların değeri daha iyi anlaşılabilir. Edip Bey'in padişaha rağmen kızının kolej yaşamını devam ettirmesindeki ısrarı bu noktada önem kazanmaktadır. Hatta kadınların eğitimi meselesinin temel gündem maddelerinden biri olduğu 2. Meşrutiyet döneminde bile, Yusuf Akçura gibi aydınlar kadınların yabancı okullara gönderilmelerini sakıncalı bulduklarına ileri süreceklerdir. O dönem Halide Edip

¹³⁶ Mary Mills Patrick, 19. yy ortalarında Osmanlı topraklarında çeşitli misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde kurulan elçiliğe bağlı okullardan birinde dersler vermek üzere 1871 yılında Erzurum'a gelmişti. Kazan Dr. Patrick'in ilk feministlerden biri olduğunu ve Osmanlı imparatorluğu'ndaki kadınların eğitim ve yaşam koşullarının geliştirilmesi için faaliyetlerde bulunduğunu kaydetmektedir. Kazan, age, 1995, s.16.

¹³⁷ F. Kazan, age, 1995, s.28.

¹³⁸ "O zamanki Kolej'in sıhhatli ve normal talebesi, muhitin sade zevki, üzerimde büyük bir tesir yaptı. İnkişafıgeri kalmış çocukluk ve gençlik denilen insiyakler içimde uyandı. Yani bir taraftan vaktinden evvel inkişaf eden fikri tarafımla boğulup kalan maddi ve tabii varlığım arasında bir muvazene hasıl oldu. Kendimi sekiz yaşında bir çocuk gibi oynar ve oyunlardan zevk alırdım." M.S.E. s: 128

Tanın'deki yazılarında buna şiddetle karşı çıkmış, ilköğretimin milli bir muhitte yapılmasının önemli olduğunu ancak idadi ve sonrasında yabancı okullarda eğitim görmeyen yararlarından bahsetmiş ve Amerika'nın bile, üstün bir eğitim sistemine sahip olmasına rağmen, Avrupa ülkelerine birçok öğrenci yolladığına dikkat çekmiştir.¹³⁹ Ekrem Işın da, Halide Edip'in aldığı kolej kültürünün onun edebiyatçı kişiliği ve siyasi tercihlerine hayatı boyunca yansıdığına dikkat çekmektedir: "Kolej çevresinin kişiliğinde yarattığı misyonerlik ruhu, gerek sanatında gerekse gündelik hayat içindeki serüveninde düşünce ve hareketlerini yönlendiren başlıca etkidir. Kendisini yetiştirdiği kültür çerçevesine ait hissetmesi, bir bakıma gündelik hayatı yalnız bu ortamın değerleri ile ölçmesi sonucunu doğurmuştur."¹⁴⁰

Kolejin son yıllarına doğru matematik derslerinde eksiklikleri olduğu düşünülen Halide Edip devrin tanınmış matematikçisi Salih Zeki'den ders almaya başlar. Salih Zeki o dönemde rasathane müdürlüğü yanısıra çeşitli okullarda da dersler vermektedir. Salih Zeki'nin pozitivizmi Halide'ye yeni bir dünya görüşünün kapılarını açmaya başlamıştır.¹⁴¹

c. Evlilik Hayatı ve Yeniden Konak Yaşamı

1901 yılında kolejden mezun olan Halide Edip kısa bir süre içinde hocası Salih Zeki ile evlenir. Kolej yaşamının hareketli sosyal çevresinin ardından uzun bir süre eve kapanmak durumunda kalan Halide Edip için ev yaşamı da entellektüel birikimini değerlendirdiği ve geliştirdiği yıllar olmuştur. Bu dönemde Batı ve Doğu edebiyatı üzerine çalışmalar yapmaya devam etmiş, özellikle Fransız edebiyatı ile birlikte Fransız düşüncesine de yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bunun dışında zamanının büyük bir bölümünü de Salih Zeki'nin üzerinde çalıştığı matematik ansiklopedisi için çeviriler yapmak ve ansiklopedinin hazırlanmasına yardımcı olmakla geçirmiştir. Tüm bunların yanında anılarında ev kadını rolünü de çok ciddiyetle ele aldığını vurgulamaktadır.

Halide Edip, 1902 yılında bir hastalık dönemi geçirir. İnci Enginün, yazarın ölümü beklediği, en yakınlarını bile yabancı gördüğü, hiçbir şeyden zevk almadığı, uyuyamadığı ve değer duygusunu kaybettiği bu dönemin romanlarının

¹³⁹ H. Edip, "Yusuf Akçura Beyfendi'ye", *Tanın*, nr.1384, 6 Temmuz 1912 'den aktaran Şefika Kurnaz, *age*, 1997, s.75.

¹⁴⁰ Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 51, Mart 1988, s.25.

¹⁴¹ "Salih Zeki Hoca'nın Rıza Tevfik Hoca'dan fikir itibariyle bambaşka tarafları vardı. Rıza Tevfik Hoca edebiyat ve sanat unsurlarının mistik taraflarına temayül eden bir zihniyet taşırdı...Mistik olmayan felsefe görüşünde tamamen H. Spencer'a saplanıp kalmıştı. Salih Zeki Hoca'nın ilim ve felsefe mevzuularında ifade ettiği çetin ve daimi alakası, daha fazla müspet ilimlere saplanmıştı. Bu devirde en fazla Aguste Comte ile meşgul oluyordu...Tabiidir ki, o bana, Rıza Tevfik Hoca'dan daha fazla ve yeni bir dünya görüşü açmıştı. Halbuki ben, o günlerde fikir itibariyle daha fazla mistik ve ruhi tesirlere tabii idim. Salih Zeki Hoca benim tabii temayülümün ifratının önüne geçti ve fikri tekamülümü ayarladı." (s.132)

hemen hepsine girdiğine dikkat çekmektedir.¹⁴² Romanlarının hemen hepsine girmiştir, çünkü yaşamı boyunca bir çok kez bu şekilde hastalık veya buhranlar dolayısıyla kendi içine kapanma, hayata küsme süreci içine girmiştir yazar. Dolayısıyla bu dönemlerin yazarda derin izler bıraktığı söylenebilir. Anılarında bu buhran dönemleri hakkında detaylı bilgiler vermese de, sık sık hava değişimi nedeni ile Burgazada'ya geliş-gidişlerden, nekahat dönemleri ve uykusuzluk problemlerinden söz etmektedir.

Anılarında dikkati çeken bir nokta gerek Salih Zeki gerekse sonradan yapacağı ikinci evliliği konusunda hemen hemen hiç bir bilgi vermemesidir. Zaten kendisi de "evlilik hayatımı imkan dairesinde kısa keseceğim" demek suretiyle bunu baştan açıkça ortaya koymuştur.1903 yılında ilk çocuğu Ayetullah ve yaklaşık bir buçuk yıl sonra da ikinci oğlu Zeki Hikmetullah'ı dünyaya getirir.

Bu arada İstanbul'da Abdülhamid'in hafiye ordusu nedeniyle gergin günler yaşanmaya devam etmekte, ülke içindeki muhalefet de giderek örgütlü hale gelmektedir. Tabii en ufak suçlamalar bile doğru dürüst araştırılmaksızın bütün bir aile üyelerinin sürgün edilmesine, türlü cezalara mahkum olmasına, bu da insanlar arasında ciddi tedirginlik ve rahatsızlıklara neden olmaktadır. Halide Edip ve yakın çevresi de bu baskılardan kendi payına düşeni çeşitli şekillerde yaşıyorlardı. Başta babası, saraydaki önemli görevi dolayısıyla Abdülhamid tarafından yakından takip ediliyordu. Halide Edip'in çok değer verdiği Mahmure Abla ve ailesi de Abdülhamid'in sürgün ve baskılarından nasipini alanlar arasındaydı. Tüm bu yaşananlar Halide Edip'in psikolojisinde derin etkiler bırakıyor, yaşamının akışında ciddi problemler yaratıyordu.

d. İkinci Meşrutiyet ve Halide Edip'in Kamusal Yaşamda Varlık Göstermesi

İkinci meşrutiyeti hazırlayan, ülke içindeki muhalefetin giderek örgütlü hale gelmeye başladığı dönemlerde Halide Edip zamanının büyük bir çoğunluğunu Burgazada'da çocukları ile birlikte geçiriyordu. Meşrutiyetin ilanını haber aldığı döneme ilişkin aşağıdaki satırları yazmaktadır:

"..kendi içime bu kadar kapanmış olmamdan dolayı gerek Mekadonya'daki siyasi depremlerden gerekse yeni bir rejimi hazırlayan hareketlerden haberdar değilim diyebilirim. Bu 1907 senesine tesadüf eder. 1908'de tekrar Burgaz'a gittiğim zaman 24 Temmuzda ilan edilen Meşrutiyet hemen hepimizde az çok sakin bir havaya denk düşen ve beklenilmeyen bir yıldırım tesiri yaptı...O gün, değil gazetelerden, hatta lügatlardan sislinmiş olan ,meşrutiyet terimi bize çok garip geldi. Anladık ki insan sürülebilir hatta

¹⁴² İ.Enginün, age, 1978, s.42.

imha edilebilir,fakat fikir öyle değil. Fikir kafadan kafaya, devirden devire atlar geçer ve kendini gösterir." (s.144-146)

Meşrutiyetin ilanının yarattığı şaşkınlıkla karışık heyecanı aşağıdaki izlenimlerle aktarmaktadır Halide Edip:

"Köprü üzerinde kadın erkek herkesin göğsünde kırmızı beyaz kokartlar bir insan denizi gibi bir taraftan öbür tarafa akıp gidiyordu. Yüzlerce yılın biriktirdiği yer nevi'i gayz ve garaz ortadan kalkmış, hatta şahsi veya cinsi insiyakle de kayboluvermişti. Heyecan dalgası halinde geçen halkın içlerinden her nev'i kötülük, her nev'i çirkinlik birdenbire ilahi bir dezenfekteye tabii olmuş gibi idi. Her resmi dairenin önünde muazzam, fakat sakın bir kalabalık karşısında nazırlar yeni rejime sadakat yemini ediyorlardı. Bindiğimiz araba Babtali'den geçerken, kapısından beyaz gömleklili bir kasap kitlesinin çıktığını gördüm. Onlar bile bu hayata katılmışlardı...Üç ay içinde İmparatorluk baştan başa bu huşuu paylaşıyordu. Belki neden ve niçin olduğunu bilmiyorlardı. Fakat bu hareketin sembolü olan birkaç zabıtın ismini bağırarak anıyor, tespit ediyorlardı. Halkın şuurunda her halde böyle bir his vardı: zulüm, işkence ve korku ifade eden bir rejim devrilmiş, yerine hürrriyet, saadet ve emniyet ifade eden bir rejim gelmişti." (s.147)

Meşrutiyet öncesinde daha çok el altından yürütülen basın hayatında dikkate değer bir canlanmaya yol açmıştır. Özellikle yazın hayatında kadınların da içinde yer aldığı süreli yayımların sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Halide Edip ilk sayısından itibaren Tanin gazetesinde makaleler yazmaya başlar. Tanin'deki ilk makalesi Meşrutiyetin ilanının yarattığı coşkuyu yansıtmaktadır. Bir kadın ve annenin ağzından meşrutiyete övgü olarak yazılmış mensur bir nazire olan yazıda meşrutiyetin ilanı milli bir bayram olarak kabul edilmektedir.¹⁴³ Halide Edip, 1950 yılında meclise ilk kez girdiğinde yaptığı heyecan dolu bir konuşmada da aynı şekilde 14 Mayıs tarihinin "demokrasi bayramı" olarak kutlanmasını teklif edecektir.¹⁴⁴ Bu dönemde henüz ayrılmadığı ilk eşi Salih Zeki de Tanin'e kendi alanında yazılar yazmaktadır. Halide Edip, 1910 yılına kadar yazılarını "Halide Salih" adıyla yayınlamıştır.¹⁴⁵ Tanin'de yazmaya başladığı yıl İngiltere'deki *Nation* dergisine *Türk Kadınının Geleceği* adlı bir mektup gönderir.¹⁴⁶ İnci Enginün Halide

¹⁴³ H.Edip Adıvar, "Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pak u Dıraşan", *Tanin*, nr. 1 19 Temmuz 1324/1 Ağustos 1908'den akt. İ. Enginün s. 44 .

¹⁴⁴ *Meclis Tutanakları* , Cilt 1, Dönem 9, Birleşim 9, s:97-100.

¹⁴⁵ Yakup Kadri anılarında Halide Edip'in Tanin yazdığı ilk makaleyi görünce isminin ardına bir erkek ismi ekleyen bu kadın yazarı merak ettiğini, çünkü o güne dek böyle bir örneğe rastlamadığını iletmektedir: "Tanin gazetesinin ikinci sayfasının baş sütununda bir yazı gözüme ilişti. Bu yazının gözüme ilişmesinin sebep ibir nitelik taşıdığından değil, altında ilk defa gördüğüm bir kadın imzasının bulunmasından ve daha ziyade bu imzanın bir erkek adıyla çiftleşmiş olmasındandı. O vakte kadar bizde kadınlar ne babalarının, ne kocalarının adını alırlardı. Eski devrin üç ünlü şair kadını Mihrünisa, Leyla ve Nigar Hanımlar arasında yalnız bu sonuncusu kendi adına bir 'Binti Osman'-yani Osman'ın Kızı-eklemekle yetinirdi. Bu da doğrudan doğruya bir erkek adı takınmak sayılamazdı. Cevdet Paşa'nın kız ,tanınmış romancılarımızdan Fatma Aliye Hanım ise bu kadarına da cesaret edememiş, Meşrutiyetten sonra yazdığı eserlerini dahi hep Fatma Aliye diye imzalamıştı...Şu halde, kimdi bu kadın yazar ki, bizde ilk defa olarak bu geleneği kırmış ve 'Halide' adının sonuna bir 'Salih' eklemek yeniliğini göstermişti? İşte ben, yukarıda sözü geçen yazıyı bu merakla okumaya başlamıştım ve okurken, daha ilk satırdan itibaren, gösterdiği yeniliğin yalnız imzasında değil, bu yazıda da göze çarptığını hissetmiştim." Y. Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İstanbul: İletişim, 2000, s.256.

¹⁴⁶ Halide Edip, "The Future of Turkish Women", *The Nation*, 24 Ekim 1908, s:149.

Edip'in bu mektupla İngiltere'de ilgi uyandırdığını ve ömür boyu devam edecek bir dostluğun da temelini atmış olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Kadınların eğitimi meselesi ile yakından ilgilenen Isabel Fry bu yazı ile yakından ilgilenmiş ve Halide Edip'e mektup yazmıştır. Isabel Fry, daha sonra Türkiye'ye gelecek, Halide Edip ile birlikte hem Türkiye'de hem de İngiltere'de eğitim konularında faaliyetlerde bulunacaktır. Halide Edip *The Nation* dergisine gönderdiği mektubun ardından İngiltere'de kadın hareketinin öncüleri tarafından da tanınır olmuş ve çeşitli vesilelerle buradaki dergilere de yazılar göndermeye başlamıştır.

Halide Edip bu dönemde Tanin dışında *Demet*(1908), *Aşiyân*(1908), *Resimli Kitap*(1908), *Mizan*(1908), *Musavver Muhit*(1909), *Mehasin*(1909), *Roman Mecmuası*(1909), *Musavver Şahika*(1910), *Yeni Tanin*(1910), *Şehbal*(1910), *Türk Yurdu*(1911) gibi dergilere de yazılar göndermeye, kimisinde ise sürekli makaleler yayınlamaya başlamıştır.¹⁴⁸ Halide Edip'in bu dergilerde yazdığı ilk yazıları genellikle Osmanlı kadınlarının toplum içindeki yerlerinin geliştirilmesi, eğitim ve özellikle kadınların eğitimi gibi konular ile edebi incelemelerden ve yazarın hikaye, roman ve mensur şiirlerinden oluşmaktadır.

2. Meşrutiyet döneminde kadın meselesi Tanzimattan beri giderek yoğunlaşan bir şekilde politik yaşamın temel tartışma konularından biri haline gelmiştir. Dönemin hararetle tartışmalarına konu olan kadın sorunları muhafazakar ve İslamcı çevrelerden de türlü eleştiri ve tehditlere konu olmaktadır aynı zamanda. Bu eleştiri ve tehditlerden göze batan yazılarıyla Halide Edip de nasibini almaktadır:

"Bu arada ben de şahsen sık sık yazı yazdığım için mektuplarla hucümlara maruz kalıyordum. Bu imzasız mektuplar hep kadınların cemiyette mevki almalarına ve fikir sahibi olmalarına şiddetle itiraz ediyor ve bunu dinimize mugayir addediyordu."(s.150)

Halide Edip, yazılarıyla sadece entellektüel yaşamda ilgi uyandırmakla kalmamış, kısa zamanda çeşitli kesimlerden Osmanlı kadınları arasında da tanınmaya başlamıştır:

"Birçok tanımadığım ve muhtelif sınıflara mensup kadınlar beni görmeye geliyor, dertlerini döküyor, hususi hayatlarına dair akıl danışıyorlardı. Bunların bazıları sadece benden büyük değil, hatta anam yaşında kadınlardı. Halbuki ben, hayat alanına gireli çok zaman geçmemişti. Onlara akıl verecek tecrübeden uzaktım. Mamefi bunların hepsine karşı içimde daima bir minnet hissi vardı. Çünkü kadınların aile ve cemiyete karşı vaziyetindeki güçlüklerin ne kadar geniş cepheli olduğunu o zaman idrake başladım. Bunlar yazılarının realist tarafına çok hizmet ettiler. İhtilal ve siyaset safhalarının gelir, geçer fakat millet hayatının içtimai ve insani bakımından içinde dödüğü girdap daimdir."(s.151)

¹⁴⁷ İnci Enginün, age, 1995, s.45.

¹⁴⁸ İnci Enginün, çalışmasında Halide Edip'in yazıları ile ilgili çok kapsamlı bir bibliyografya sunmaktadır. Halide Edip sadece Tanin'de 1908-1916 yıllarında 68 makale yazmıştır. S:531-563

Halide Edip, Osmanlı kadınlarının içinde bulunduğu durumdan kurtulmalarının eğitim yoluyla gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Kadınların eğitimi, sosyal yaşamda erkeklerle birarada yerlabilmeleri ve hayran olduğu demokrasiyi yeşertebilecek nesilleri yetiştirebilmeleri için her alanda bilgi sahibi olmaya, kendi yaşamlarının dışındaki dünyayı tanımalarına ihtiyaçları vardır. Bu amaçla bir yandan yazılarıyla bu konuları vurgularken, bir yandan da 2.Meşrutiyetin çeşitli kadın örgütlenmeleri yoluyla da yürütülen kadın hareketi içinde de önemli görevler alıyordu. İçinde Amerikalı kadınların da bulunduğu Teal-i Nisvan Cemiyeti'nin kuruluşunu bizzat yürüten Halide Edip bu dernekte dönemin önde gelen ilerici kadınları ile birlikte toplumun çeşitli kesimlerinden kadınların eğitimi için bütün olanakları seferber etmeye çalışıyordu.. Tüm bu süreçte yazar bir yandan İngiltere'de kendini kadınların eğitimi meselesine adanmış Isabel Fry ile de sürekli ilişki halindedir. Muhtemelen Halide Edip, İngiltere ve Amerika'daki kadın hareketinin önemli deneyimlerini öğrenme ve batıdaki pek çok yakın arkadaşı ile tartışma fırsatını bulmuş, imparatorlukta yürüttüğü faaliyetlerde bu deneyimlerin de büyük rolü olmuştur.

Yine 1908 yılı içinde yazarın ilk romanı *Raik'in Annesi*, Demet dergisinde neşredilmeye başlamıştır. Burada romanın yayınlanması yarım kalır Raik'in Annesi bu kez tümüyle Resimli Roman Mecmuası'nda yayınlanır. Aynı yıl ikinci romanı *Heyula da Musavver Muhit* dergisinde yayınlanmaya başlamıştır.

e. Rejimin Sertleşmesi ve Yurtdışı deneyimleri

Meşrutiyetin yarattığı bayram havasının dinmesinin ardından Halide Edip, yeni rejim ve bu rejimin sahibi İttihat Terakki'nin uyguladığı politika ve yöntemlerin tamamen farkındadır. Parti siyasetinin kaynaklı havasından da bir ölçüde uzak durmaya çalışmaktadır. Ancak İttihatçıların yayın organı olarak görülen Tanin'de yazması dolayısıyla İT karşıtlarının düşman listesinde yeralmaktan kurtulamaz.¹⁴⁹ Zaten ele aldığı meseleler, muhalefetin temel eleştiri ve saldırı noktaları ile ilgilidir. Bu süreçte İT yönetiminin sert tedbirleri, siyasi cinayetler ve muhalefetle çatışmalar son haddine varmış, giderek meşrutiyetin ilk

¹⁴⁹ O sıralarda Tanin' e yazı yazmayı bırakmasını aksi takdirde ölümle cezalandırılacağını içeren bir tehdit mektubu almış fakat gerek kendisi gerekse eşi Salih Zeki, Tanin'deki ve diğer organlarındaki yazılarına devam etmişlerdir. "O günlerde aldığım imzasız bir mektup bir resim halinde hafızamda kalmıştır. Bu, hayatımın tehlike işaretlerinin ilk ve belki de en korkuncu idi...Beni idama mahkum eden bu kağıt parçası, içimde bugün tarif edemeyeceğim bir nefret uyandırdı.Dizlerimin titrediğini, parmaklarımın ucuna kadar ter döktüğümü biliyorum. Şimdiye kadar evinin haricinde hiçbir faaliyete iştirak etmeyen ben, neden bu tehlikeye maruz kalmıştım? Bilemem." (s.152-153)

günlerindeki hürriyet havası yerini tedirgin edici bir gerginliğe bırakmıştır. Başlangıçta meşrutiyeti destekleyen ve İT tarafında yeralan pek çok aydın da sertleşen İT yönetimi ve uygulanan politikalar karşısında türlü cephelerden oluşan muhalifler saflarında yer almaya başlamışlardır. 31 Mart olaylarının ardından da karışıklık had safhaya varmıştır. Bu arada Tanin matbaası basılmış, herşey yakılıp yıkılmıştır. Bu olayların ardından artık Halide Edip'in yaşamı da ciddi bir tehdit altındadır. Yakınlarından isminin kara listede olduğunu ve bir süre ortadan uzaklaşması gerektiğini öğrenmesi üzerine önce Özbekler Tekkesi'ne sonra da bir süreliğine Amerikan Koleji'ne sığınır. Bu günlerde İstanbul sokaklarının durumu ile ilgili olarak yazar şunları aktarmaktadır:

"Bütün gün ve gece o sakin ve sessiz yeşil Sultantepeci, davul tüfek sesleri, karmakarışık isyan kitlelerinin naraları ile çın çın öterken, İstanbul'dan dahi silah sesleri işitilebiliyordu...Kolej'de geçen dört gün zarfında, sokak hakimiyeti o kadar tehlikeli bir dereceye bulmuştu ki,hem ailem hem de Amerikalı dostlar beni bir zaman için memleketten uzaklaştırmaya karar verdiler ve lazım gelen tedbirleri aldılar. İşte bu suretle 1909 irtica hareketinin tam ortasında iki küçük yavrumla Mısır'a gittim."(s.158,160)

Mısır'daki günleri Halide Edip için korku ve üzüntü dolu günler olmuştur. Uzun süren gemi yolculuğu, yabancı bir ülkeye ilk defa gidiş, İstanbul'daki yakınlarından haber alamaması dışında bir de küçük oğlunun bulaşıcı hastalığa yakalanması Halide Edip'in zor günler geçirmesine sebep olmuştur. Sonradan Salih Zeki de Mısır'a gelmiştir. Bu arada İstanbul'daki ayaklanma bastırılmış ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. Mısır'da bulunduğu günlerde Halide Edip İngiltere'deki dostu Isabel Fry'dn kendisini Londra'ya davet eden bir mektup alır. Çocukları Salih Zeki ile bırakıp, uzun zamandır gitmek istediği bu ülkeye doğru tek başına yola çıkan Halide, İngiltere'de büyük bir ilgi ile karşılanmış, ünlü sanatçılar, bilim adamları ve kadın hareketinin başını çeken kişilerle tanışma fırsatı bulmuştur. Halide Edip bu ziyaretler sırasında İngiltere'nin politik sistemine ve parlamenter demokrasisine hayran olduğunu aktarmaktadır anılarında.

"Parlamentoyu ziyaretim de bende derin bir intibaa bıraktı. Dünyanın en eski parlamentosu ister istemez benim gibilerde büyük bir hürmet ve takdir uyandırır. İnaniyorum ki parlamenter sisteme doğru gidenlerin onu kendilerine misal olarak almaları doğru olur. İngiliz sistemi halk arasında her zaman kanlı çarpışmalara mani olmuş, bilhassa idare idare mekanizmasını şahsi tesirlerden uzak tutmak sureti ile memleketlerinin istikbalini korumuştur. Bu parlamento aynı zamanda memleketlerinin temeli olan milli ananelerini söküp atmayan bir müessesedir."(s.169)

Halide Edip başlangıçtan beri aldığı İngiliz usulü eğitimler, İngiliz yazar ve aydınlarıyla kurduğu yakın ilişkiler nedeniyle İngiltere hakkında gözlemlerde bulunabilme ve incelemeler yapma fırsatını yakalamış ve bir çok vesileyle gerek gazete ve dergilerdeki yazılarında gerekse yaptığı konuşmalarda İngiliz demokrasisine hayranlığını vurgulamıştır. Halide Edip'in 1909 yılı sonlarına doğru

İstanbul'a dönmesinin akabinde oğlu tifoya yakalanır. Üçüncü romanı *Seviye Talib*'i hasta çocuğunun başında geçirdiği uykusuz gecelerde tamamladığını aktarmaktadır. Roman yazarın İngiltere ile yaptığı gözlem ve karşılaştırmaların taze izlenimleri ile doludur. 1910 yılının başlarında kitap halinde basılan romanının çeşitli kesimlerden yoğun eleştiriler aldığını belirtmektedir.

İstanbul'a dönüşünün hemen ardından eğitim konusundaki faaliyetlerine de devam eder. Maarif Nezareti müsteşarı Halide Edip'in eğitim işlerine ilgisini bildiğinden, kendisinden Darülmuallimat'ın durumu ile ilgili bir rapor hazırlamasını ister. O sıralar Darülmuallimat'ta öğretmenlik yapan Nakiye (Elgün) Hanım ile birlikte çalışan Halide Edip bir yandan da yine Nakiye Hanım ile birlikte Teal-i Nisvan Cemiyeti'ndeki faaliyetlerine devam etmektedir. Birlikte çalıştıkları ve dönemin kadın hareketinin de önde gelen aktivistlerinden Nakiye Hanım bu çalışmaların sonunda Darülmuallimat'a müdür olmuştur. Halide Edip'te nezaretten gelen teklif üzerine aynı okulda tedris usulü derslerine girmeye başlar. Anılarında öğrencilerle yakından ilişki kurmanın kendisine önemli deneyimler kazandırdığını ileten yazar, *Talim ve Terbiye* adlı kitabını yazmasında bu deneyimlerin önemli rolü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵⁰

1910 yılı Halide Edip'in yaşamı ciddi sıkıntılar, bunalımlar ve hastalıklarla geçen bir dönemi oluşturur. Eşiyle daha çok fikri arkadaşlığa dayanır gibi görünen evliliği Salih Zeki'nin ikinci bir kadınla evlenmek istemesi üzerine 1910 yılında son bulacaktır.¹⁵¹ Çocukluğunda babasının ard arda yaptığı evlilikler nedeni ile poligami ile ilgili kesin karşıt fikirlerini oluşturmuş olan Halide Edip için entellektüel açıdan örnek aldığı, batıcı her iki erkeğin de geleneksel düzenin erkeklere tanıdığı birden fazla kadınla evlenme imkanını kullanmaları ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*'nda Halide Edip'in *Handan* isimli romanı üzerine yazdığı bir yazıda bu romanı otobiyografyaya benzettiği için Halide Hanım'ı yakından tanıyan dostu Celal Sahir'in kendisi ile selamı sabahı kesmesine o zamanlar bir mana veremediğini fakat daha sonra işittikleri ile bir pot kırıldığını anladığını iletmektedir: "Meğer Halide Hanım ilk evlilik hayatında Handan gibi bedbaht olmuş, aynı ruh krizlerini geçirmiş ve çok bağlı olduğu kocasından ayrılmak zorunda kalmış ve hala da bu

¹⁵⁰ Halide Edip, *Talim ve Terbiye*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1327/1912.

¹⁵¹ İlber Ortaylı, Halide Edip ile Salih Zeki'nin evlendikleri dönemde kadınlara, evlilik sırasında yapılan ve zevcin ikinci bir evlilik yapması durumunda zevceye boşanma hakkı veren bir ek sözleşme yapmak suretiyle boşanma hakkı tanınmış olduğunu, Halide Edip ile Salih Zeki'nin de bu tip bir sözleşme yapan ilk çift olduklarını belirtmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000, s.155. Kadınlara teaddüd-ü zevcat karşısında tanınan bu gibi haklar sonradan 1917 tarihli Hukuk-u Aile Karamnamesi'nde de düzenlenmiştir. Halide Edip'in evliliğinde böyle bir sözleşme yapmış olması da çok eşlilik konusundaki kesin tavrına örnektir..

durumun acıları içindeymiş.”¹⁵² İnci Enginün de Halide Edip üzerine yaptığı kapsamlı incelemesinde boşanmanın Halide Edip’te büyük bir kalp kırıklığı ve bezginlik yarattığını günlerce hasta yattığını aktarmaktadır.¹⁵³

Salih Zeki ile ayrılmalarının ardından bir süre yakın dostu Nakiye Hanım’ın Fatih’teki evinde kalır. Yaşadıklarının da etkisiyle Nakiye Hanım’ın evindeki odasında günlerce hasta yatağında derin bir buhran yaşayan yazar daha sonra babasının kendisi ve çocukları için bulduğu Fazlıpaşa yokuşundaki evine taşınır.

“Fazlıpaşa’ya naklettikten sonra dahi uzun süren hastalığım esnasında yatakta kaldım. Mamaşih yattığım yerden başımı kaldırmadan, akşamları masmavi sakin bir su ovası gibi uzanan denizi ve güneşin ufuklara yayılan kızıl gölgesini seyredebiliyordum. Hastalığım uzadıkça uzadı. Göğsümün vaziyeti bir hayli ciddi idi, fakat iyileşmek için o kadar mücadele ettim ki nihayet üç ay sonra yataktan kalktım. Çocuklarımla yaşayabileceğim normal bir ev hayatı kurmaya azmetmişim.” (s.178)

Fazlıpaşa’daki evi Halide Edip’in genellikle bugüne kadar yaşadığı kalabalık ev ortamından farklıdır. Bu içine kapandığı uzunca dönemde, kendisi ve yaşantısı üzerine düşünme bir yandan da hasta yatağında yazılarına ve hikayelerine devam etme fırsatı bulur. Bu sırada çocuklarını Gedikpaşa’daki Amerikan okuluna kaydettirir. O yılın sonunda da okuldaki derslerine tekrar başlayan Halide Edip kamusal yaşamdaki faaliyetlerine de devam eder. 1910-1912 yılları Halide Edip’in Türkçüler’le ilişki içinde olduğu yıllardır. Türk Ocağı 1911 yılında fiilen, 1912’de de resmen kurulmuştur. Fazlıpaşa’daki evinde Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi devrin önde gelen aydınları ile sık sık sohbetler yapmakta, Türk Ocağı faaliyetlerine de katılmaktadır.

1911 yılında ikinci defa İngiltere’ye gider ve burada kendine bir ev tutar. Cambridge’de geçirdiği bu süre içinde çok verimli çalıştığını, İstanbul’daki gerilimlerinden uzakta dilediği gibi yazabilme imkanı bulur.

“İngiltere’nin o loş havasında ve sessiz muhitinde insan daima verimli çalışabiliyor...Muhitinizden uzaklık ve sukunet sizi ister istemez kendi kafa ve ruhunuzun derinliğine gömüyor...Her gün öğle vakti çıkar sokaklarda dolaşırdım. Şehrin içinde kendimi açık denizlerde bir damla yağ gibi hissediyordum” (s.185)

Halide Edip bu süre içinde Handan adlı romanını tamamlamak üzeredir. Bir süredir de *Yeni Turan* romanı üzerinde çalışmaktadır. 1912 yılında önce *Handan* sonra da *Yeni Turan* yayınlanır. Yeni Turan’ın, yazarın Türkçülerle özellikle de Ziya Gökalp ile yakın ilişkiler içinde olduğu dönemin etkisiyle kaleme alınmış bir roman olduğunu kaydeden Halide Edip, batı dillerine de çevrilen bu

¹⁵² Y.Kadri Karaosmanoğlu, age, 2000, s.259.

¹⁵³ İnci Enginün, age, 1995, s. 47.

romanın yabancı basında bir hayli eleştiriye maruz kaldığını aktarır.Yazar romanının pantürkizm çerçevesinde değerlendirilmesini doğru bulmamaktadır.

f. Balkan Savaşı ve Teali Nisvan Faaliyetleri

Balkan Savaşı başladığında Halide Edip, İngiltere'den dönmüştür. İstanbul'da, orduda da dahil olmak üzere başlayan kolera salgını nedeniyle çocuklarını Haminine ile birlikte Üsküdar'daki eve gönderen Halide Edip, o kışın İstanbul'da korkunç bir sefalet ile geçtiğini aktarmaktadır. Mekadonya'dan gelen çok sayıda göçmen İstanbul'da sefaletle karşı karşıya kalmış, bir çoğuna kalacak yer dahi bulunamamış, bütün camiiler göçmenlerle dolup taşmıştır. Savaşın ve salgın hastalıkların dehşeti birçok ailenin de İstanbul'dan ayrılmasına sebep olmuştur. Halide Edip bu sıralarda Nakiye Hanım'ım ile birlikte onun Fatih'teki evinde Teal-i Nisvan Cemiyeti'nin yardım ve hastabakıcılık faaliyetlerini organize etmeye çalışıyordu. Bu çabaların sonucu cemiyete ait Sultanahmet'te otuz yataklı küçük bir hastane kurulur. Hastane sadece yaralı askerlerin bakımı ve iyileştirilmesi için faaliyet göstermektedir. Cemiyet üyesi kadınlar bütün olanaklarını ve çevrelerini seferber ederek bu hastanenin çalışır duruma gelmesini sağlamışlardır. Hastanede hastabakıcılık yapanlar da cemiyet üyesi ve veya cemiyete destek vermek isteyen gönüllü kadınlardan oluşmaktadır. Halide Edip bu dönemde bütün günlerini Sultanahmet'teki hastanede geçiriyor, yaralı askerlerle yakından ilgileniyordu. Anılarında Balkan savaşı günlerini, Sultanahmet'teki hastaneyi ve askerlerle ilişkilerini anlattığı satırlar, duygusal tonu yüksek bölümler olarak dikkat çekmektedir.

“Millette ve memleketime herhangi bir vaziyet içinde kalbimdeki muhabbetin hakiki mahiyetini o günlerde anladım. Bu muhabbetin siyasi düşünceler, ideolojiler ile ilgili bir münasebeti yoktu. Bu muhabbet herhangi bir ananın iptidai ve tabiattan gelen elde olmayan kudret ve hakimiyetini ifade ediyordu.” (s:189)

Bunun dışında, Teali Nisvan Cemiyeti hastanelere ve sefil durumdaki göçmenlere yardım için kampanya başlatmış, bu amaçlarla Darülfünun salonlarında toplantılar yapılmaya başlanmıştır. Bu toplantılar aynı zamanda Balkan olaylarının dünyaya duyurulması ve seyirci kalanların da protesto edilmesi için de vesile olmuştur:

“Salon hınca hınç dolmuş idi. Altı tanınmış kadın şair ve muharrir konuştu...Miting sona ermeden kadınlar kalkıp elmaslarını ve kürklerini masalarının önüne yığıdılar.Aynı zamanda miting , iki kadın delege seçerek Beyoğlu'ndaki sefaretnameler vasıtası ile Türk kadınlarının protestolarını kraliçelere göndermişti.” (s.194)

Aslında bu dönem, Halide Edip'in bu kez farklı bir batı ile yüzleşmeye başladığı bir dönem olarak da dikkat çeker. İttihat Terakki'nin Balkan savaşı öncesi

ve sonrasındaki kaynayan çekişmeleri, Balkan siyasetindeki gelgitler, batının tüm bu gelişmeler karşısında aldığı tavırlar Halide Edip cephesinde gerek uzunca bir süredir farkında olduğu İT gerçeğini, gerekse yeni bir cephesi ile yüzyüze kaldığı bir Batı kavrayışını da su yüzüne çıkarmıştır. Fakat yazar Batının bu olumsuz politikalarının, Osmanlı topraklarında batı karşıtı tehlikeli ve aşırı bir milliyetçiliğe yol açmasının tehlikelerinin de farkındadır.

“Garbın, Türkiye’deki müslüman Türklerle, herhangi cinsten hıristiyanları bu suretle ayırt etmesi Türkiye’deki milliyetçilik hissini ölçüyü açan fevranının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. Adeta Türklerin, bazılarını kendilerinin intihap edilmemesi ancak aralarında müslüman ve Türk olmayanların imha ile mümkün olabileceği hissini şuuraltı dahi olsa aşladı.” (s.187-188)

1913 yılının başlarında tüm bu yorucu ve gergin günlerin ardından Halide Edip hastalığı nedeni ile bir süre Alman Hastanesi’nde yatmış, Babıali baskınına da hastanede öğrenmiştir.

g. Evkaf Okulları Müfettişliği

Halide Edip’in meşrutiyet dönemi boyunca sürdürdüğü aktif kamusal yaşamı İttihatçılar arasında da geniş bir arkadaş çevresine sahip olmasına yolaçmıştır. Bu dönemde özellikle Talat Paşa, Doktor Nazım, Ziya Gökalp gibi ünlü İttihatçılar yakın arkadaşları arasında yerliyordu. 1913’den sonra Maarif Nazırı Şükrü Bey ile aralarındaki kimi fikir ayrılıkları nedeniyle, maarif nezaretine bağlı görevinden istifa eden Halide Edip’i bu kararından Talat Paşa döndürecekti. Ancak üç ay sonra Halide Edip bu kez kesin olarak istifasını vermiş, ardından Nakiye Hanım da Darülmualimat’taki görevini bırakmıştır. Kısa bir süre sonra da eğitim alanındaki faaliyetlerine evkaf okullarının modernleştirilmesi çalışmalarına katılmak suretiyle devam etmiştir. İttihat Terakki’nin Şeyhülislamlarından Hayri Efendi, evkaf okullarında yenileşme çalışmalarına başlamış, Nakiye Hanım da merkezileştirilen vakfa bağlı kız mekteplerinin müdürü olmuştur. Halide Edip ise kız mekteplerinin genel müfettişliği görevini yürütmeye başlamıştır. Vakıf okulları ile ilgili olarak yürütülen bu çalışmalar sırasında, batının eğitim kurumlarını yakından tanıma fırsatı bulmuş Dr. Adnan, Yusuf Akçura gibi kişiler de vakıf mekteplerini ziyaret edip, hocalara konferanslar vermişlerdir. Evkaf kız mekteplerinin umumi müfettişliği görevi Halide Edip’e İstanbul’un hiç bilmediği uzak semtlerini de tanıma, buradaki fakir mahallelerde yaşayan öğrencilerin aileleri ile tanışma fırsatı vermiştir.¹⁵⁴ Halide Edip evkaf mekteplerinin

¹⁵⁴ Faroqhi, batılılaşma sonrasında Osmanlı kentlerinin mekansal kompozisyonlarındaki etnik farklılaşmanın dışında sınıfsal farklılaşmaya dikkat çekmektedir. Kentin bazı mekanları üst sınıfların bulunduğu “prestijli” mekanlar haline gelirken bazı kesimleri giderek alt sınıfların oluşturduğu mekanlar olarak homojenleşmekte ve “prestij kaybına uğramaktadır. Batılılaşma adımları ile ilgili değişimler üst

teftişi için gittiği bu semtlerde genellikle giydiği ve İstanbul'un kent merkezlerinde normal karşılanan modern kıyafetlerini giymediğini, eski uzun bol bir çarşaf ile okulları ziyaret ettiğini vurgulamaktadır. Nitekim her zaman giydiği modern giyisilerinin üzerinde olduğu bir gün, aniden bir okula gitmek durumunda kalınca çok güç duruma düştüğünü aktarmaktadır.

“O dar sokakta bir alay kız çocuğu, aşığı yukarı piyasa ediyorlardı. Paramparça basma entarili, çıplak ayakları eski takunyalı, ağızları sakızlı, fakat sakızla kelimeleri de çiğneyerek birbirlerine laf atan çocuklar... Bir tanesinin elinde –muhakkak çalınmış olacak- bir şık şemsiye, o günün sösyete hanımlarını taklit ederek kırıtıyor, süzülüyorlardı. O günün münevver sayılan kadın sınıfının bu kadar gülünç olduklarını ancak bu çocukları görünce anladım. Anlaşılan o sokağa kendi meskunlarından başka kimse girmiyordu. Beni götür görmez hemen taklide ve alaya başladılar. Şemsiyelisi bağırarak diyordu ki: 'Bak bak başında bir kazan-saçımın tepeme toplanmış olması- arkasında bir peştemal- bu da çarşafın darlığına işaret- Hah , hah, hah.'...Birdenbire hepsi beni taklide, bağırarak bana söz atmaya başladılar. Bu bana realist bir komedi parçası gibi geldi. Mümkün olsaydı o modaya uygun çarşafı atar, ayaklarına takunya geçirir onların alaylarına iştirak ederdim.” (s.208-209)

Vakıf okullarının modernleştirilmesi yönündeki adımlar başladığında, Halide Edip'in de yakın arkadaşı olan Miss Fry İstanbul'a davet edilir.¹⁵⁵ Geldiğinde de Halide Edip'in evinde misafir olur. Talat Paşa da bu arada sık sık Halide Edip'in evine gelerek Miss Fry ile sohbet etme imkanı bulur. Fakat Miss Fry, Maarif Nazırı Şükrü Bey ile temel meselelerde anlaşamayınca İngiltere'ye geri döner.

Halide Edip 1914 yılında Nakiye Hanım'ın okulundaki çocuklar tarafından sahnelenmesini planladığı *Kenan Çobanları* adlı bir piyes kaleme almıştır. Aynı oyun Türk Ocağı'nda da kızlı erkekli öğrenciler tarafından sergilenecektir. Kenan Çobanları tam olarak yayınlanmamış, ancak Suriye'de bestekar Vedi Sabra tarafından 1917'de opera haline getirilmiştir. Aynı yıl Beyrut'ta okul öğrencileri tarafından da oynanmıştır.

Halide Edip, vakıf okullarının modernleşme yolunda bir hayli yol katetmiş olduğunu, bu okulların sadece dini kurumlar olarak görülmesinin de yanlış olduğunu belirtmektedir. Nitekim Maarif Nazırı Şükrü Bey bu dönemde bütün okulların maarif tarafından ele alınmasını savunmuş, Ziya Gökalp de bu fikrin taraftarı olmuştur. Türk Ocağı faaliyetleri süresince yakın dostlarından biri olan Ziya Gökalp'in evkaf mektepleri meselesinde maarif nazırı Şükrü Bey'i

sınıfların yaşadığı bu “prestij” mekanlarda yaygınlaşmaya başlasa bile kendin farklılaşan diğer mekanlarında gündelik yaşam bu değişimlerin dışındaki geleneksel akışında devam etmektedir. Halide Edip'in evkaf okulları müfettişliği sırasında “arka” semtlerle ilgili aktardıkları bu değişime örnek oluşturmaktadır. Surayı Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s:29-30.

¹⁵⁵ Miss Fry evkafa bağlı okullarda incelemeler yaparak bir rapor oluşturacaktır. Miss Fry'ın nu okullarla ilgili gözlemleri Tanin Gazetesi'nde yayınlanacaktır: “*Kız Mektepleri Hususunda Bir Mütalaa-i*

desteklemesi, iki dostun arasını açmıştır.¹⁵⁶ Halide Edip herşeyden önce evkafa bağlı olan, sıbyan mekteplerinin yerini alan iptidailer ile medreselerin, halkın eğitim ihtiyacını karşılayan kurumlar olarak önemli olduğunu düşünmektedir. Anılarında o dönemde de laikleşme yönünde vakıf okullarının doğrudan bakanlığa bağlı okullar haline dönüştürülmesi ve bu mekteplerin dini eğitim kurumları olarak mahkum edilmesine muhalif kaldığı ve yakın arkadaşı Ziya Gökalp ile bu konuda ters düştükleri anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra Şükrü Bey'le doğan ihtilaf nedeniyle Hayri Efendi'nin ayrılmasının ardından evkaf okullarında başlayan reformların devamının getirilemesinin ülke için doğurduğu sonuçlara değinmiştir.

“Çok yazık ki o da Partisinin kısa görüşlü cereyanlarına kurban oldu, çekilip gitti...İnanyorum ki, eğer Hayri Efendi evkaf mekteplerinde başladığı ıslahatı ilerletmeye zemin ve zaman bulsa idi, bugün hepimizin yürekte bağlı olduğumuz , Cumhuriyet'in laiklik reformu büyük bir sarsıntı yapmadan geçirdi. Çünkü o , kalmış olsa idi, memlekette derin görüşlü , modern kafalı bir din hocası kafilesi bırakmış olacaktı.” (207)

Nitekim Halide Edip, bir süre sonra, evkaf okullarının maarif nezaretine geçtiğini öğrenince Nakiye Hanım ile birlikte istifa edecektir. Bu dönemde Halide Edip'in ev yaşamı yine Mor Salkımlı Ev dönemlerindeki gibi kalabalıklaşmıştır. Mahmure Abla ile eşi ve çocukları, Haminine ve Halide'nin Nakiye Hanım'ın mektebinde öğretmenlik yapan üvey kardeşi Nigar Hanım da Halide Edip ile birlikte kalmaktadır. Gün içinde konferanslar, dersler ya da cemiyet faaliyetleri ile uğraşan Halide Edip, akşamları da odasına çekilip yazılarına devam eder. Fazlıpaşa'daki evi kadınlı erkekli arkadaş çevresinden pek çok misafiri ağırlamaktadır. Yazarın anılarında geleneksel Osmanlı kadınının idealize edilmiş örneği olarak anlatılan Haminine, yanbaşındaki bu yeni yaşamın yabancı hissetmektedir kendini. Halide Edip, Haminine özelinde geleneksel Osmanlı kadınına ve yok olmaya yüz tutan eski yaşama dair, yine o bildiğimiz içeriden seslenen dili kullanır.

“Hamininenin içinde adeta bu acayip yeni dünyaya istiskale uğramış (kovulurcasına muavimle görmüş), fazla oturmuş bir misafir hissi hasil olmuştu. Bu kollarını sallıyarak yürüyen, erkeklerle konuşan ve arkadaşlık eden, ellerinden sigara düşmeyen kadınlar, hep ona yabancı geliyordu...Bu günlerde her halde seksen yaşını bulmuştu. Fakat hala sıhhati yerinde her zaman temiz ve zarif, her zaman entarileri ütülü idi. Ve beş vakit namazının hiçbirini geçirmezdi...onun Beşiktaş'taki 'Mor Salkımlı Ev'e karşı duyduğu hasretten doğan mevzuular beni en fazla sürüklerdi. Çünkü benim de içimde derhal 'Mor Salkımlı Ev' hatıraları uyanır, baştanbaşa pencerelerini, geniş odalarını beyaz perdelerini, uzun minderini görür gibi olurdum...Fazlıpaşa'daki evi değiştirmek

Mühimme”, Tanin, 18 Kanunısani 1909. Ş. Kurnaz raporda bu okulların öğretmen ve maddi olanaklar bakımından yetersizlikleri vurguladığını aktarmaktadır. Ş. Kurnaz, age,1997, s. 76.

¹⁵⁶ Nitekim Halide Edip, 1917 yılında Suriye'deki eğitim faaliyetlerinden sonra İstanbul'a geldiğinde tesadüfen Gökalp'e tutuklanıp götürülürken rastlamış ve aralarındaki kırgınlığın o vakit unutulduğunu ve kendisine karşı yeniden dostane duygular içine girmiştir. Eski iki dostun, o dönemki kırgınlıkların ardından bu hazin karşılaşmalarını Halide Edip Vakıt'de Gökalp ile ilgili olarak yazdığı bir makalede anlatmaktadır. Vakıt, 27Ekim 1924' ten akt. İnci Enginün, “Ziya Gökalp ve Halide Edip Adıvar“, *Milli Kültür*, C.1 , nr. 9, Eylül 1977, s:10.

imkanı olmadığını ikimiz de bildiğimiz halde, ikide birde büyük bahçeli, eski biçim bir ahşap ev aramaya çıkardık.“ (s:202-203)

Haminine Mor Salkımlı Ev'in ve bir dönemin temsilcisi olarak yavaş yavaş yeni dünyadan ayrılmaktadır. Haminine ve Mor Salkımlı Ev, Halide Edip'in anılarında çocukluk yaşamı ile birlikte yeniden kurduğu bir geçmiş zaman masalı olur adeta. Halide Edip yeni dünyada kendi kimliğini ve bir değişimin eşiğinde duran karakterlerini kurgularken de Haminine özelinde bu geçmiş zamanın kültürel tutunumlarını yok sayamayacak ve bu dünyaya, pek çok çağdaşının aksine bir çırpıda yüz çeviremeyecektir.

h. Türk Ocağı Faaliyetleri, İttihatçılarla İlişkileri ve Milliyetçilik Anlayışı

Halide Edip bu dönemde Türk Ocağı'nın faaliyetlerinde de yer almaktadır. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının yıkıcı etkilerine, İstanbul'daki sefaletle Teal-i Nisvan faaliyetleri sırasında yakından tanıklık etmiş, bu kez batı ile ilgili algılayışında farklılıklar meydana gelmiştir. Türk Ocakları tam da bu dönemde Türk milliyetçiliğinin Osmanlı-Türk siyasetinde düşünsel bir figür olarak belirginleşmeye başladığı ortamlar olmuştur. Ocak, 1912 yılında faaliyete başlamıştı. Halide Edip 1913'ten itibaren gerek yazıları ve konferanslarıyla gerekse verdiği derslerle bilfiil bu çalışmaların içinde yer almıştır. Bu dönemde Halide Edip Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi Türk milliyetçileri ve İttihatçılarla ile yakın bir ilişki halindedir. Fazlıpaşa'daki evinde dönemin milliyetçi aydınlarını sık sık misafir etmektedir. Türk Ocağına o dönem hakim olan hava ve yapılan faaliyetlerle ilgili olarak Halide Edip şunları aktarmaktadır.

“Bu yıllarda Türk Ocağı kürsüsü , her nevi nutuklara ve hitaplara açık, salonunda da kültürümüzü yükseltecek oyunlar ve konserler verilirdi. Kadın ve erkek beraber iç salonda oyun seyretmeleri yahut nutuk dinlemeleri en evvel Türk Ocağı'nda başladı. Ocak gençlerinin temkini ve dürüstlüğü sayesinde bu yenilik hiçbir tenkidi mucip olmadı. Bir sene zarfına kadar o kadar tabiileşti ki, bu erkek ve kadın dinleyici kitlesine ilk defa olarak kadınlar da hitap edebiliyordu. Her halde Türk Ocağı kürsüsü halkın kültürünü genişletecek, konferanslar, piyesler ve konserler tertip edip duruyordu.“ (s.212-213)

Halide Hanım'ın ikinci eşi Dr Adnan Adıvar'ın yakın arkadaşı ve Türk Ocağı üyelerinden Dr. Fethi Erden Türk Yurdu dergisinde yazdığı bir makalede de Türk Ocağı'nın o dönemki atmosferine dikkat çekmektedir: “O zaman Türk Ocağının birbirini seven, birbirine bağlı kardeşlik ve mefkure yoldaşlığı ile ısınmış ve tarif edilmesi çok güç, samimi bir havası vardı...Herkes bu havayı teneffüs etmek için oraya koşar ve bu havaya, kendi ateşini katmaktan zevk duyar ve bunu,

milli bir vazife bilirdi.¹⁵⁷ Fethi Erden ocağın bu harareti günlerinde Halide Edip'i ilk kez dinlediği günle ilgili olarak aşağıdaki izlenimleri aktarmaktadır. Fethi Bey ilerleyen zamanlarda da Halide Edip ve ailesinin çok yakın dostları arasında yer alacaktır:

“Bir gün Türk Ocağı'nın mutad toplantılarından birinde, bir hanımın konferans vereceği haberini aldık...Salon hınca hünç dolmuştu. Salonun en baş tarafındaki kürsünün üstünde, çok şık giyinmiş, dar bir etek üstündeki tayyörünün çarşaf pelerini başının arka tarafına toplamış, dantel ve şifon peçesini yan tarafına sarkıtmış, narin yapılı güzel bir hanım konuşuyordu. Çok tatlı bir sesle ve pürüzsüz bir ifade ile, kürsünün üzerinde bulundurduğu bazı notlara, arada sırada bir gözetani etvarı ile, tamamen irticalen konuşuyor hissini yaratan bu hanım kimdi? Çok merak etmişim...Nermi Bey: 'Bu hanıma, Halide Edip Hanım derler...Çok muhterem ve şahsiyeti yüksek bir kadındır...Türkiye'de Halide Edip ayanında; on tane erkek olsa Türkiye'nin veçhesinin, tamamen değişeceğine inanmamız lazımdır.' dedi.¹⁵⁸

Halide Edip anılarında, Türk Ocağı faaliyetlerini daha çok kültürel uyanış ve bu temelde bir milli bilincin örgütlenmesi şeklinde değerlendirmektedir. Bu dönemde yürütülen tartışmalarda Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi Türkçü ideologlara kimi açılardan hayranlık duymakla ve turancılık düşüncesinden etkilenmekle birlikte, pan-turanizmin “çok tehlikeli bir oyun“ olduğunu vurgulamış, ırka dayanan bir milliyet kavrayışından uzak durduğunu her fırsatta belirtme, kendisini Turancı bir anlayıştan ayırma ihtiyacı duymuştur.¹⁵⁹ Bunu Türk Ocağı faaliyetleri sırasında dernekteki diğer Türkçülerle yaşadığı çatışmalardan ve aldığı tavırlardan da gözlemek mümkündür. Nitekim anılarında Ocakta haftalık olarak düzenlenen müzik programlarında o dönemin meşhur Ermeni bestekar ve piyanisti olan Komitas Vartabet adlı müzisyenin yer alması konusunda bile ocak üyelerinin ikiye bölündüğünü aktarmaktadır. Yusuf Akçura başta olmak üzere bir grubun ocakta yalnız Türk eserlerinin Türkler tarafından sergilenmesi gerektiğini savunuyor, Halide Edip'in de yer aldığı ikinci bir grup ise bu fikre karşı çıkıyor ve başka millet ve kültürlerin tanınmasının kendi kültürümüz

¹⁵⁷ Fethi Erden, “Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türkocağı ile Alakalı Hatıraları”, *Türk Yurdu*, 3. Cilt, Kasım 1964, s:18

¹⁵⁸ Fethi Erden, *age*, 1964, s:19.

¹⁵⁹ “*İnanıyordum ve inanıyorum ki, Türkiye’de milliyetçilik kültürel ve o zamanlar, düşündüğümüz gibi Rusya’daki Türkleri bizimle siyasi bakımdan birleştirmeye olanak yoktu.*” *Memoirs of Halide Edip*, 1926,s:315. Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri adlı kitabında da Türk milliyetçiliği ile Turancılık arasındaki farkı ve ırka dayanan bir milliyetçiliğin tehlikelerine işaret ederek turanizme bakışı ile ilgili olarak şunları yazmıştır: “Pan-turanizmin en kudretli ve moda bir cereyan olduğu devirlerde, ‘Yeni Turan’ muharriri, yani bu satırları yazan muharrir, ‘Vakit’ gazetesinde ‘Evimize Bakalım’ serlevhali bir makale neşreder etmez. ‘Halide Edip Türkçü değil, Türkiyecidir’ diye kıvvetli itirazlar yapmışlardı. Hem haklı hem haksız idiler. Çünkü Halide Edip, Türk harsının değişmez bir taraftarı olmakla beraber, Yakın Şark Türklerinin yani Osmanlı imparatorluğunu kuranların harslarının bir olduğunu iddia etmiş, ırktan gelen taraf kadar, hariçten gelen tarafların da ehemmiyetine inanmıştır.” Bkz. Halide Edip Adivar, *Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1956, s:100-101.

üzerinde zenginleştirici etkisinden sözediyordu.¹⁶⁰(s.213) Halide Edip, batıda Türkiye tarihi ile ilgili olarak verdiği konferansların derlemesinden oluşan *Turkey Faces West* adlı kitabında da Türk milliyetçiliğinin kendisini Türk olarak adlandıran büyük çoğunluk için çok daha uygun bir ideal iken panturanizmin politik anlamda saldırgan bir ideoloji olduğunu ancak hem panturanizm hem de milliyetçiliğin kültürel bir hareket yaratığını belirtmektedir.¹⁶¹

Özellikle Halide Edip için Türk Ocağı toplumdaki yeniliklere önyak olması bakımından önemlidir. Örneğin Türk Ocağı'nda sergilenen piyeslerde kadınların da sahneye çıkması büyük bir çoğunlukça desteklenmektedir. Yeni Turan adlı eserinin sahnelenmesi kararlaştırıldığında ilk olarak başta Halide Edip ve Hamdullah Suphi olmak üzere ilk defa kadınlara da rol verilmiş, ancak İstanbul muhafızı Cemal Paşa'nın Müslüman kadınların sahneye çıkmasını doğru bulmadığı için izin vermeyişi nedeniyle bu gerçekleşmemiştir.¹⁶² Bu olaylardan bir yıl sonra, Halide Edip'in daha önce Nakiye Hanım'ın okulundaki öğrencilerce sahnelenen *Kenan Çobanları* adlı piyesinde kızlı erkekli kadro Türk Ocağı sahnesinde yer alabilmiştir. Halide Edip piyesin rejisörlüğünü de üstlenmiştir. Yakup Kadri anılarında bu oyun ile ilgili olarak oyunun eski devrin telakkilerine göre, büyük devrimci bir atılım sayılan bu oyun(un), davetli dışında tiyatro salını dolduran ve çoğunu ayakta bırakan bir seyirci kalabalığı çektiğini vurgulamaktadır.¹⁶³

Halide Edip Türk Ocağındaki konferansları, düzenli olarak verdiği İngiliz edebiyatı dersleri ve Türk Ocağı'nın giderek resmi yayın organına dönüşen Türk Yurdu dergisindeki makaleleri ile Ocak çevresinde bir hayli popülerlik kazanmıştır. Ancak bu dönemde aynı zamanda Ocak içindeki ittihatçılarla da –özellikle maarif müfettişliği görevinde bulunduğu dönemlerde Maarif Nazırı Şükrü Bey'le çatışmalarından itibaren- ciddi çatışmalar yaşamış, giderek İttihatçılarla arası açılmaya başlamıştır. Yahya Kemal, anılarında 1915'te Çanakkale'ye müttefik

¹⁶⁰ Türk Ocağı'nda yaşanan bu bölünme örgütün kuruluş sürecindeki temel gerilimlerden biridir aslında. Masami Arai, başlangıçta ocağın kurulmasına önyak olan Askeri Tıbbiye ve daha sonra onlara katılan Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinin hedefledikleri ilkeler ile , daha sonra ocak faaliyetlerini örgütleme işini daha çok kendi üzerlerine alan Yusuf Akçura, Ahmet Ferit gibi aydınların fikirleri arasında daha başından bir farklılık doğduğunu belirtmektedir. Nitekim Ocak kuruluşundan itibaren sanılan aksine yaklaşık bir yıl boyunca etkin bir faaliyette bulunamayacak, bu süreçte yaşanan müzakereler sonucu ise Türklerin entellektüel düzeyini yükseltmek isteyen tüp öğrencilerinin görüşünün değil, Akçura'nın ocağı Orta Asya'ya açılan bir pencere olarak değerlendiren pantürkist arzularının Ocağın faaliyetlerinde belirleyici olacaktır. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul, İletişim, 2000, s:114,116,126. Ancak bu belirleyicileğe rağmen Halide Edip'in anılarında aktardıklarından milliyetçilerin çeşitli vesilelerle farklılaştıkları ve azımsanamayacak bir grubun da Ocağı, milli uyanışı ve kültürel zenginleşmeyi hedefleyen bir uygarlaşma okulu olarak gördüğü ve pantürkist hezeyanları paylaşmadıkları anlaşılmaktadır.

¹⁶¹ Halide Edip, *Turkey Faces West*, New Haven: Yale University Press,1930, s.118

¹⁶² Ş. Kurnaz, age, 1997, s.110.

¹⁶³ Y.Kadri Karaosmanoğlu, age, 2000, s. 262.

saldırıların başladığı günlerde Bilgi Deneği'nde dönemin milliyetçi aydınları arasında durum değerlendirmesinin yapıldığı toplantının nifak havası içinde geçtiğinden ve İT'li Türkçülerle, İT Merkez-i Umumisinin dışında yer alan milliyetçiler arasında ciddi kavgalar yaşandığını aktarmaktadır:

"Halide Hanım Merkez-i Umumi'den ve hükümetten soğuduğu için ikinci hizibin başına geçmiş bir tavırda bulunuyordu. Ağaoğlu Ahmed Bey korkunç bir Merkez-i Umumi lisansı kullanarak Halide Edip Hanım'la çarpıştıyordu. Kavga şiddetlendi. Nihayet Ağaoğlu Ahmed Bey, çirkinliğinin tesiri hala üzerimde olan bir cümle ile, orada hazır bulunanlara ne kadar emniyet edebileceğini bilmediğini çünkü ona göre İttihadçı olmayan bir insanın Milliyetperver ve Türkçü olamayacağını şedid bir demagoglukla dermeyan etti."¹⁶⁴

Bu tartışmalardan bir süre sonra 1916 yılında, Halide Edip'in Türk Ocağı'nda Ermeni meselesi ile ilgili olarak yaptığı bir konuşma da yazarın İttihatçılar arasında sevimsiz görünmesinc hatta bazı çevrelerce tehlikeli bulunmasına yol açmıştır. Halide Edip bu konuşması ve uyandırdığı tepkilerden İngilizce anılarında söz etmektedir:

"*Dahası, bazı İttihatçıların bana öfkelenediklerini ve cezalandırılmamı önerdiklerini duydum ki Talat Paşa bunu reddetmiştir...Ancak evime gelen genç entellektüellerin sayısı önemli ölçüde azaldı.*"¹⁶⁵

Bu konuya Yahya Kemal de anılarında değinmekte, Halide Hanım'ın sokağında sivil memurun beklediğini, İttihatçıların büyük bir olasılıkla Halide Edip'i Amerikalılarla ve Ermenilerle olan yakın ilişkileri nedeniyle kontrol altında tutmaya çalıştıklarını belirtmektedir.¹⁶⁶ Başından beri tüm bu örnekler Halide Edip ile İT arasındaki gerilimi kanıtlar niteliktedir. Bu olayların ardından Yahya Kemal İT merkezinde yer alanların Halide Edip ile ilgili düşüncelerini şu şekilde anlatmaktadır:

"Merkezi Umumi'ye fazla mensup olanların ağzından Halide Edip Hanım'ın adı kötü tasvirlerle dökülürdü; Merkezi Umumi'nin nazarında kışkırtıcı ve bilhassa propagandacı bir unsur telakki edilirdi."¹⁶⁷

Halide Edip *Mor „Salkımlı Ev“*'de bu tartışma ve gruplaşmalara, Türk Ocağı'nda yaptığı tartışma yaratan konferansa doğrudan yer vermekte, o dönem içinde buldukları atmosferin tartışma ve çatışmalara yol açtığına değinmekle yetinmektedir. Halide Edip İT ile arasındaki tatsızlıkları bu şekilde geçiştirdikten sonra anılarında Suriye'deki eğitim faaliyetlerini anlatmaktadır. İnci Enginün, Halide Edip'in Türk Ocağı'nda verdiği konferansın kötü etkilerinin ardından Suriye'ye gitmesinin bu gidişi bir çeşit sürgün haline getirdiğini kaydetmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul: Baha Matbaası, 1968, s:33.

¹⁶⁵ Halide Edip, *age*, 1926, s.388.

¹⁶⁶ Yahya Kemal, *age*, 1968, s. 35,36.

¹⁶⁷ Yahya Kemal, *age*, 1968, s:37.

¹⁶⁸ İnci Enginün, *age*, 1995, s. 56.

Halide Edip Suriye'deki günlerinin ardından 1918 Mart'ında İstanbul'a geldiğinde bir süre aktif kamusal yaşamdan çekilmemiştir. Enginün, 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı Ekim ayına kadar Halide Edip'in hiç bir yere yazı dahi yazmadığını belirtmektedir.¹⁶⁹ Ancak bu kısa sessiz dönemin ardından Halide Edip Türk Ocağı'ndaki faaliyetlerine devam etmiştir. Nitekim 1918 yılında Türk Ocakları'nın idare heyetine seçilmiştir. Halide Edip çeşitli aralıklarla da olsa uzun yıllar bu idari görevini sürdürmüştür. Bu dönemde İkinci Yurtçular Derneği, Halide Edip'in Cenevre Türk Yurdu'na yazdığı, Türk kadınları hakkındaki mektup üzerine kendisine "Türklerin ulu anası" ünvanını vermiştir.

1923'de hükümetten gönderilen bir tamim ile Türk Ocakları Kurultayının değişen şartlar nedeni ile Ankara'da toplanması ve İstanbul Türk Ocağı'nın da bu kurultaya delege göndermesi çağrısında bulunulmuştur. Fethi Erden, ocağın merkezinin Ankara'ya nakledilmesi anlamına gelen bu tamime başta Halide Edip'in muhalif kaldığı ve 1924 yılında bu önerinin oylanması sırasında karşı yönde oy kullandığını kaydetmektedir. Ocaktaki genel eğilim, Ankara'nın merkez olmasının ocak için daha avantajlı olacağı yönündedir. Halide Edip ve bir kaç kişi ise bunun Türk Ocaklarının bağımsızlığına gölge düşüreceğini düşünmektedir. Fethi Erden, Halide Hanım'ın eşi Adnan Adıvar'ın o dönemde eşine, ocak merkezinin Ankara'ya taşınmasına muhalif oy kullanmaması yönünde telkinlerde bulunduğunu da aktarmaktadır.¹⁷⁰

Halide Edip Türk Ocağı faaliyetleri esnasında İttihatçılarla birarada olmasına rağmen, yukarıda da aktardığım gibi kimi temel meselerde onlarla anlaşamamaktadır. Bu dönemlerde Halide Edip'in milliyetçiliği, kriz halindeki bir toplumda bunalımı aşacak yeni bir kimliğin formülasyonu olarak bir yandan *problematik düzeyde* milli mücadele döneminde pekiştirilecek bir mazlum millet anlayışına ve güçlerin bu yolda seferber edilmesine, bir yandan da *tematik düzeyde* toplumu uzun zamandır geri kaldığı bir uygarlık yarışında ileri taşıyacak adımların formüle edilmesi ve meşrulaştırılmasına dayanmaktadır. Tematik düzeyde bu meşrulaştırma, Türkleri medeniyete bağlayan İslam öncesi bir uzak geçmiş kültürünün tanımlanmasıyla işleyecektir. Halide Edip Cumhuriyet sonrasında yurtdışında Türkiye tarihi ve batılılaşma ile ilgili konferanslar ile konferanslara bağlı olarak kaleme aldığı kitaplarında bu milliyetçilik anlayışını açık bir biçimde ortaya koymuştur.¹⁷¹

¹⁶⁹ İnci Enginün, *age*, 1995, s. 59.

¹⁷⁰ Fethi Erden, "Halide Edip Hanımın Bilinmeyen...", *age*, 1964, s:20-21.

¹⁷¹ Halide Edip, 1928 yılında Amerika'da Williamstown Siyaset Enstitüsünde verdiği konferans metinlerin derlenmesinden oluşan *Turkey Faces West* adlı kitabında Ziya Gökalp'in "Doğu'dan geldik, Batı'ya gidiyoruz" sözüne kapakta yer vermiş ve Batı dünyasına sunulan bu Türkiye tarihi analizinde eski

Ancak, dönemin tüm gerilimli olayları, savaşın yıkıcı etkileri ve çöken bir imparatorluğun sorunları herkeste olduğu gibi Halide Edip'te de bıkkınlık, yorgunluk ve şaşkınlık yaratmıştır. Milli mücadele dönemi ise bu kavgaları anımsatmayacak kadar *Ateşli bir İmtihan* olacaktır.

I. Suriye ve Arap Diyarı

Halide Edip'in anılarının birinci cildinin ikinci ve son bölümü Suriye ve Arap Diyarı başlığını taşımaktadır. Halide Edip buradaki faaliyetlerine anılarında uzun bir yer ayırmıştır. Bu uzun yolculuğun sebebi; Suriye'de Cemal Paşa'nın maarif alanında yapılacak yenilikler ve yeni okulların açılması işleri ile uğraşmak için Halide Edip'ten yardım istemesi olmuştur. Bu yolculukta kardeşi Nigar Hanım, maarif işlerinde artık bir ekip oluşturdukları Nakiye Hanım ve oraya başka bir sebeple davet edilmiş olan Hamdullah Suphi'de kendisi ile birlikte. Enginün, Halide Edip'in Türk Ocağı'ndaki konferansın ardından aniden Suriye'ye gidişi ve buradaki faaliyetlerinin pek de hoş karşılanmadığını, gazetelerde bile bu konu ile ilgili olarak çeşitli dedikodular yer aldığını kaydetmektedir.¹⁷² Nitekim Halide Edip de Suriye günlerini anlatmaya başlamadan önce şöyle bir açıklama yapmayı gerekli görmüştür:

"...bazı gazetecilerin romantik ve çirkin bir tarzda Cemal Paşa'nın kudretine dayanarak o diyarda keyif sürdüğümü sanmayın. Çünkü Suriye ve Lübnan'da geçen hizmet yıllarım baştanbaşa en derin ızdırıp ve meşakkat içinde geçmiştir." (s.223)

Mor Salkımlı Ev'de Suriye'deki faaliyetlerine ayrıntıları olarak yer vermesinde, buradaki çalışmalarının dikkate alınmayıp türlü dedikodulara konu olmasının da payı olsa gerek. Yahya Kemal de anılarında Halide Edip'in Suriye macerası ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

*"...bu manzarada biraz hiffet ve gülünç bir şey vardı; Anadolu bomboş dururken, yalnız Cemal Paşa'nın muvakkat bir hükümranlılığını tezyin etmek için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye'de bir maarif fezeyanı, balhusus o felaketler ortasında insanı acı acı gülümsetiyordu."*¹⁷³

Halide Edip'in Suriye faslını bir gönüllü sürgün olarak görüp görmediği bilinemez ama, en azından bu yolculuğun Halide Edip'i bir süre olarak İstanbul'daki siyasi çatışma ve kavgalar ile savaşın çaresiz ortamında yalnız

Türkiye'nin tarihsel ve kültürel olarak medeniyetle ilişkisini ön plana çıkarmıştır. Halide Edip, *Turkey Faces West A Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, New Haven: Yale University Press, 1930.

¹⁷² Örneğin Ahmet Haşim İçtihad'da yazdığı bir yazıda Halide Edip'in Suriye'de *bir sihirbaz kazını* karıştırdığını iddia etmektedir. Akt. İ. Enginün, *age*, 1995, s:58

¹⁷³ Yahya Kemal, *age*, 1968, s.37-38.

kalmışlık duygusundan kısmen de olsa uzaklaştırdığı kesin. Ayrıca bu dönemde Suriye'deki faaliyetleri, savaşın yarattığı ümitsizliği ve elden bir şey gelmezliği aşmasının önemli bir aracı olmuştur. Bilgi ve deneyimi doğrultusunda hummalı bir çalışma içine girmiştir.

Halide Edip Haydarpaşa'dan yola çıkışından itibaren savaşın Anadolu insanı özellikle kadınlar arasındaki tahribatlarını yakından görme fırsatını bulmuştur. Anadolu'daki istasyonlarda insan manzaralarını gözlemlemiş ve anılarında bu izlenimlere de yer vermiştir. Suriye'ye ulaşınca öncelikle okulların mevcut durumu ve ihtiyaçların tespiti için bir rapor hazırlanmıştır. Halide Edip eğitimi, milli bir bilinç için temel unsur olarak kabul etmekteydi. Bu alandaki faaliyetlerinde de hep bu fikirden yola çıkıyordu. Ancak insanları köklerinden koparacak bir eğitim anlayışının da türlü marazi yönleri olduğuna inanıyordu. Örneğin Suriye'deki okullarda Türkçe, Arapça ve Fransızca eğitim verilmesi yerine Türkçe, Arapça ve İngilizce eğitim verilmesinin savunulara karşı Halide Edip, çoğunluğun o güne kadar Fransız kültürü içinde yetişmiş olması dolayısıyla böyle bir zorlamanın tehlikeli olduğunu savunmuştur.(s.233) Keza Türk, Ermeni ve Kürt çocuklarının birarada barındığı Ayin Tura yetimhanesinde, Ermeni çocuklarına Türk ve Müslüman ismi verilmesine itiraz ederek Cemal Paşa ile bu konuda uzun uzun tartışmıştır.(s.253)

Halide Edip Eylül 1916'da İstanbul'a döndüğünde yukarıdaki bölümlerde değindiğim gibi, Evkaf mekteplerinin maarif nezaretine bağlandığını öğrenmesi üzerine Evkaf mektepleri fahri müfettişliği görevinden istifa etmiştir. İstanbul'daki bu dönemde Halide Edip savaşın insanları türlü felakete sevkeden yanlarıyla doludur. Bu nedenle yazı dahi yazamaz.

"Eğer müslüman kadınlarının çekilebileceği bir manastır hayatı bizde olsa idi, mutlak çekilirdim. Her ne ise bu vaziyette her insan mutlak insaniyete elinden geleni yapmak ister. Benim için tek saha talim ve terbiye sahası olabilirdi. O hizmet sahasını bana Lübnan ve Arap diyarı açtı." (s.254)

Bu nedenle 1916 yılı sonlarında tekrar Suriye'ye yola çıkar. Bu kez hazırlanan raporlar doğrultusunda Beyrut, Lübnan ve Şam'da yeni okullar açılacağından 50 kişilik bir kfile halinde gidilmektedir. Halide Edip bu yeni açılacak okulların kadrosunu da evkaf mekteplerinin modernleştirilmesi faaliyetleri sırasında tanıştığı eski öğrencilerinin oluşturduğu öğretmenlerden oluşturacaktı. 50 kişilik kafilenin çoğu kadınlardan oluşmaktaydı. Zaten kardeşi Nigar Hanım da Beyrut'taki bir okulda öğretmenlik yapmaktaydı. Planlananların gerçekleştirilmesi için günde onaltı saat çalışıyorlardı. Bir ay içinde de okulların bir çoğu açılmış, öğretmen ve öğrencileri ile birlikte eğitime başlanmıştır. Bunun dışında Ayin Tura yetimhanesinin müfettişliği görevini de yürütmeye başlamıştır. Yetimhane pislik

ve sefalet içindedir. Yaklaşık sekiz yüz çocuğun en az beşyüzü hastadır. Çocuklara değil eğitim vermek, yatacak yer bile zor bulunmaktadır. Halide Edip ve arkadaşları burada yetimhanenin ve kullanılan eşyaların dezenfekte edilmesinden, çocuklara yeni kıyafetler dikilmesi, yataklar yapılmasına, mesleki eğitim atölyelerinin tesisinden, çeşitli eğitimlerin verilmesine kadar her detayla bizzat ilgilenir. Durdurak bilmeksizin iki ayda yürütülen Ayin Tura faaliyetleri için Halide Edip yaşamında *ruhunu en çok tatmin eden hadiselerden* biri olduğunu vurgulamaktadır.(s.259) Bu sıralarda Suriye’de bir yanda halk arasında kıtlık tehlikeli boyutlara varmakta, bir taraftan da buğdaya dayanan savaş zenginleri türemektedir.

Ayin Tura’daki yoğun günlerin ardından Halide Edip bitkin düşmüştür ve aniden hastalanır. Doktorun teşhisi beyin anemisisidir. Bir haftayı yatakta geçirir. Bu sırada Dr. Adnan Adıvar ile evlenmeye karar vermiştir. İlginçtir ki; Halide Edip Mor Salkımlı Ev’de Adnan Bey ile evlenme kararını hastalık dönemini anlattığı satırlarda belirtmemiş, evliliğini-geriye dönük ek bir bilgi olarak - ilerleyen sayfalarında dipnot olarak vermiştir.(s.268) İngilizce anılarında hastalık döneminde hayatının önemli kararlarından birini vererek Nisan 1917’de Adnan Adıvar ile evlendiklerini belirtmiş ancak burada da bu kararı alma sürecine ve duygularına değinmemiştir. Nikahları Halide Edip’in Suriye’de olduğu dönemde, Bursa’da babası Edip Bey’in Halide Hanım’ın vekili olarak katılımı ile kıyılmıştır.¹⁷⁴ Yahya Kemal anılarında, daha Suriye faslından seneler öncesinden Dr Adnan’ın Halide Edip’e olan hassasiyetinden bahsetmektedir.¹⁷⁵ Dr. Adnan uzun bir süredir Halide Edip ve ailesinin yakınındaki arkadaş çevresinde yer almaktadır. Adnan Adıvar 1917 Haziran’ında Türk ordularının teftişi için Suriye’ye gelir ve sonra da yaz tatilini geçirmek için Halide Edip ile birlikte İstanbul’a dönerler. 1917 Eylülünde Halide Edip çalışmalarını devam ettirmek için üçüncü kez Suriye’ye gider. Bu dönemde Halide Edip’in Kenan Çobanları adlı piyesi müsisyen Vedi Sabra tarafından opera olarak bestelenmiştir. Opera defalarca kez Suriye’de oynanacak ve epey ilgi toplayacaktır. Bunun dışında Halide Edip’in Suriye’de tüm faaliyetleri süresince saygı duyulan ve tanınan bir isim haline geldiği anlaşılmaktadır. Eserlerinden bazıları Arapça’ya ve Fransızca’ya bu dönemde çevrilmiş, hatta piyes olarak oynanmıştır. 1917 yılının sonlarında Suriye’de de halk savaşın tehditi altındadır ve kıtlık da ciddi bir tehlike yaratmaktadır. Halide Edip çalışmalarını tamamlamak için bir süre daha Suriye’de kalmış, Mart 1918’de diğer hocalarla birlikte Suriye’den ayrılmıştır.

¹⁷⁴ Halide Edip, *age*, 1926, s.450.

Suriye faslı ile anılarının ilk cildi tamamlanmış olmaktadır. Bu aslında Halide Edip'in otobiyografisi ile koşut bir tarihin bölümlenmesine de paraleldir. Anılarının ikinci cildini oluşturan Türk'ün Ateşle İmtihanı, Mondoras Mütarekesinin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihi ile başlamaktadır. Mor Salkımlı Ev ve İngilizce birinci cildin sonuna eklenen Epilog bölümünde Halide Edip, Mart ile Ekim arasında geçen sürenin *tarihi bir fasıla* olduğunu belirtmektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu ve onun son temsilcileri üzetüne bir perde indi. Büyük kaybetme hislerinin ardında bir beklenti de vardı. İttihatçıların rejimi özgürlük, adelet, müsavat ve kardeşlik vaad eden kansız bir inkılap ile başladı ve Türk topraklarına ve Türk insanına hem ulviyet hem zillet getirdi....Yeni dönem nasıl başladı ve icra edilen manzara(sahne) ne idi, ayrı bir hikaye olarak anlatılmalıdır. Öyle bir hikaye ki modern Avrupa'nın en iyi destanlarından biri...”(s.285)

Halide Edip'in anıları, önce kendisinin ve giderek de bir ülkenin hikayesi olarak gelişen bir anlatı olarak, değişen kadın kimliğini vurgulamak bakımından da önemlidir. Aynı gelişim romanlarındaki dönemleştirme bakımından geçerlidir. Değişim döneminin sancıları içinde özgürleşme mücadelesi veren kadınlardan, bu özgürleşimi bütüncül bir ideoloji ile eklemleyerek ulusal olana sıkı sıkıya bağlayan, milli dava içindeki kadınlara geçiş.

2.‘TÜRKÜN ATEŞLE İMTİHANI’: MİLLİ MÜCADELE VE HALİDE EDİP ADIVAR

Halide Edip'in anılarının ikinci cildi milli mücadele dönemine ilişkin olup 1918-1923 arası dönemi konu almaktadır. Halide Edip anılarının ikinci cildini de yurtdışında bulunduğu dönemde İngilizce olarak kaleme almış, yazdıkları 1928 yılında yayınlanmıştır.¹⁷⁶ Milli mücadele dönemi anılarının Türkçe olarak yayınlanması ise ancak 1959'da gerçekleşmiştir.¹⁷⁷ İlk İngilizce basımın 1928 tarihli olduğu, yazarın yurtdışına 1924 yılında çıktığı ve anılarının ilk cildini de 1926 yılında yayınladığı düşünüldüğünde, Edip'in savaşın hemen ertesinde çok yakın bir tarihi kayda geçirmekte olduğu anlaşılmaktadır. Zaten İngilizce metinde, Kurtuluş Savaşının devam ettiği dönemde yaşadıklarını kağıda dökmeye-hatta yabancı dilde yazmaya- karar verdiğini açıklamaktadır.

¹⁷⁵ Yahya Kemal, *age*, 1968, s.37.

¹⁷⁶ Halide Edip'in anıları önce *Asia* dergisinde altı bölüm halinde tefrika edilmiş, aynı yıl içinde kitap halinde de yayınlanmıştır. (*“My Share in the Turkish Ordeal”*, *Asia*, c:28, Haziran-Ekim 1928 , s.436-443 , 570-576, 638-645, 700-707, 782-789. *The Turkish Ordeal* (being the further memoirs of Halide Edip), New York-London, 1928, 407 s.)

¹⁷⁷ Türkçe olarak öncelikle *Hayat* dergisinde tefrika edilmiş, 1962 yılında da Türk'ün Ateşle İmtihanı adıyla kitap olarak basılmıştır. Bu çalışmada Türkçe anılarının 1987 yılındaki dokuzuncu baskısı kullanılacaktır. (*“Milli Mücadele Hatıralarından Parçalar”*, *Hayat*, nr.51-52, 18-25 Aralık 1959. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Kurtuluş Matbaası, 1962.) Bu bölümde kitabın Atlas Yayınları'na çıkarılan 1987 yılındaki baskısı kullanılacaktır. Kitaptan yapacağım alıntılar ile ilgili olarak belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir. H.E. Adıvar. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Atlas, 1987.

"O olağanüstü mücadele sırasındaki deneyimlerimin gerçeklere dayanan bir kaydını tutarak Türk tarihinin o dönemini yeniden canlandırmaya kararlıydım. Türkiye'nin hikayesini bir çocuk kadar basit ve dürüstçe anlatmaya kararlıydım; böylece bir gün bütün dünya bunu okuyabilecekti – bir tarihsel veya politik bir inceleme olarak değil, benim yaşadığım dönemde yaşamış olan kadınlar ve erkekler hakkında bir insani belge olarak okumalarını istiyordum;ve bunu dünyaya ulaşması için benim dilimden daha uygun olan bir dilde yazacaktım. İşte o akşam Mustafa Kemal Paşa ile o sahneyi yaşadıktan sonra, anılarımı yazmaya ve onları İngilizce olarak yazmaya karar vermiştim.

... Tam ertesi sabah...yeni programa göre çalışmaya başladım. Çiftliğin arka tarafındaki boş odalardan birine tahta bir masa koydum ve hayatımın hikayesini yazmaya başladım... Bunu hiçbir zaman görmediğim ve karşılaşmayacağım insanlara dokunmanın bir yolu, uzak ocak başlarında, birileriyle fiziksel olarak temas edemeyecek kadar uzak olan köşelerde, birbirleriyle gerçekten gönül bağları kurmak isteyen insanlara ulaşma çabası olarak görüyordum. Fakat gerçekte herkesten önce, o sırada Atlantik'i geçmek için yola çıkan küçük insanlar için yazıyordum. Kendime onları gözümde canlandırmak için ya da her an ortaya çıkmak isteyen binlerce anı üzerinde durmak için izin vermedim: Gözyaşlarımı akıtma lüksü için zaman henüz gelmemişti. Ve kendime onları yeniden görmek ya da onlara dokunmak için yalnızca milyonda bir ihtimal olduğu gerçeğini düşünmek için de fırsat vermedim.Ama onların elinde benimle ilgili kayıtlı bir öykü olsun istedim. Onların, koşulların ve benim büyük ve açgözlü kalbimin beni nasıl bir anneden fazla biri olmaya yönelttiğini anlamalarını istedim."¹⁷⁸

The Turkish Ordeal'da yer alan Türk'ün Ateşle İmtihani'nda ise bir kaç cümle ile geçiştirilen bu satırlar Halide Edip'in bir milletin tarihi ve bu tarihin yarattığı gönül birliğinin yeniden üretilmesi ile, beraberinde kendi kimliğini de bu tarih içinde kurma, anlamlandırma ve yeniden üretme çabası içinde olduğunu göstermektedir. O milli bir aktördür, verilen mücadele ile bütünleşen bütün insanlar- gelecekte bunları okuyanlar da dahil- artık bir milletin parçasıdır:

"İşte, garip bir surette 'Ben' denilen şeyin tamamıyla milletin içine karışmış olduğunu en çok o zaman hissettim. Millet göçerse, ben de onlarla birlikte gitmek istiyordum. Bence kendimin, bir küçük parça olmamın hiç bir önemi yoktu." (s.161)

Durakbaşa, Halide Edip'in anılarını yurtdışında bir çeşit sürgünde yazıyor oluşunun- her ne kadar bu sürgün yaşantısından sözetmese de, yazma anını ateşleyen ve Milli mücadeledeki Halide Edip'i yazarken temel bir etken olduğunu vurgulamaktadır. "Kurduğu kimlik, bir bakıma 'kaybedilmiş ülkesi'yle özdeşleşen, idealize edilmiş bir 'benlik'tir. Otobiyografik öyküsünü kendisine ait olmayan bir ülkenin dilinde yazdığı halde, o dilde yaşadığı dünyadaki yaşantıları bu öykünün içinde anlatmaz. Yazma anındaki reel benliğine böyle bir 'uzaklık' koyarak, ülkesiyle arasındaki uzaklığı ve yabancılaşmayı aşmaya, 'kaybedilmiş ülkesi'ne ve 'yitik kendi'ne yakınlaşmaya çalışır."¹⁷⁹

¹⁷⁸ Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal*, New York, London: John Murray, 1928, s.190-191.

¹⁷⁹ Ayşe Durakbaşa, age, 2000, s.169..

a. Milli Mücadeleyi Doğuran Koşullar ve Halide Edip'in Faaliyetleri

Kurtuluş Savaşı anıları İttifak kuvvetlerinin İstanbul'a girişi ve Mondros Mütarekesi ile başlar. Mütareke sonrasında savaşın galibi konumundaki Batılı devletler, artık bir enkaz sayılan Osmanlı ülkesinin topraklarını fiilen de aralarında bölüşmeye başlamışlardır. Müttefiklerin İstanbul'a girişi nedeniyle basın da onların sansürü altındadır. Savaştan önce ve süresince iktidarda olan İT de büyük itibar kaybına uğramıştır. Uzun süren savaşın sosyo-ekonomik alanda yarattığı bunalım giderek ağırlaşmıştır. Batı, artık savaşılan ve karşısında yenilgiye uğranılan askeri bir güç olarak Türk aydınlarının ve halkın gözünde de farklı bir konumda durmaktadır. Bu dönemde Halide Edip Türk Ocağı'nın yönetim kurulunda yer almaktadır. Halide Edip savaş sonrasında Ocak'ta yapılan konuşmalardan birine değinerek, savaş sonrasında Türk gençliğinin Batı kavrayışındaki değişimi açıklar:

"Bir tanesi, özellikle iyi hatırlarım, Batı medeniyeti denilen şeyin o zamana kadar daha insani olduğunu söyledikten sonra bolşevizme karşı tek tampon olan bizlere bu muamelerine çok şiddetli tenkit etti ve içlerinde insanlık olmasa bile kafalarında daha ileriye gören bir zeka bulunduğuna boşuna inanmış olduğunu söyledi." (s.16)

Halide Edip dönemin diğer bütün aydınları gibi çaresiz ve şaşkın bir konumdadır. Türk'ün Ateşle İmtihanı, bu ortak çaresiz ve öfkeli ruh halinin ortak bir inanca ve mücadeleye dökülmesini adım adım nakletmeyi hedeflemektedir. Batı karşısındaki bu yeni kavrayış ve beraberindeki öfkenin, ülkenin bütünüyle içine düştüğü konumun milliyetçiler açısından da ırkçı karşı tepkilere dönüşmesi tehlikesi vardır. Halide Edip bu sıralarda Ocağın ırkçılığa kaymasını engellemek için de mücadele veriyordu. O asıl ortaklığın milli duyguda olduğunu düşündüğünden, Türk Ocağı'na Türk gelenek ve kültürünü benimsemiş azınlıklarında alınmasını talep ediyor, Ocağa azınlıklardan çeşitli sanatçıları davet ediyordu.(14)

Halide Edip bu dönemde çoğunluğu Amerikalılardan oluşan Batılı arkadaşları ile de ilişki halindedir. Halide Edip ülkesinin içine düştüğü durumu ve haklılığının Amerikan kamuoyunda da bilinmesini istiyordu. Bu nedenle Amerikalılarla daha kolej dönemine giden bağlantılarını ve arkadaşlıklarını kullanarak Türkiye lehine bir kamuoyu oluşması yönünde faaliyetlerde bulunmuştur. Halide Edip bu dönemde Orta ve Yakın Doğu'da gözü olmayan tek ülke olarak Amerika'yı, ülkesinin mücadelesini destekleyecek önemli bir aktör olarak görmekteydi. Nitekim Wilson Prensipleri'nin yayınlanması ile Halide Edip'in bu kanaatini güçlendirmiş, her milletin kendi tayin hakkı gibi önemli

maddeler içeren bu ilkelerin yayınlanmasının hemen ardından Aralık 1918'de Halide Edip'in de aktif bir üyesi olduğu Wilson Prensipleri Cemiyeti kurulmuştur. Halide Edip, Wilson'un 14. maddesinde yer alan her milletin kendi kaderini tayin hakkı prensibini savunuyordu. Halide Edip'in Amerikalılarla olan yakın ilişkisi bilindiği gibi Amerikan Koleji'nde okuduğu dönemlerden itibaren başlamış ve burada çok uzun süreli dostlukların da temeli atılmıştı. Özellikle Amerika'nın misyoner çevresi ve Halide Edip'in gençlik dönemlerinde kendisine örnek aldığı Amerikalı kadınlar ile dostlukları uzun yıllar devam etmişti. Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne o dönemin önde gelen aydınları üyeydi. Halide Edip Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri adlı kitabında bu cemiyet ile ilgili olarak şunları belirtmektedir.

*"İşte bütün bunlar, Wilson Prensipleri Cemiyeti ismi altında, Atatürk de dahil memleketi girdiği çıkmazdan kurtarmak için canını fedaya hazır bir grubun teşkil ettiği veya desteklediği bir cemiyet ortaya çıkardı. Bu cemiyet istiklal Mücadelesinin mukaddemesinde, bilhassa büyük mitinglerde rol oynadıktan sonra tabii olarak çöktü gitti. Çünkü Amerika eskarı umumiyesinin aldığı Wilson aleyhtarı vaziyetten ve Avrupa devlet adamlarının işi tamamen ellerine almalarından sonra hiç bir maddi kıymeti kalmadığına, bu cemiyeti kuranlar dahi kanaat getirmişti."*¹⁸⁰

Yazar Türk'ün Ateşle İmtihani'nda da Kasım 1918'de kurulan cemiyetin iki ay sonra yokolup gittiğini belirtmektedir. Fethi Tevetoğlu, milli mücadele yıllarındaki örgütlenmeleri konu alan incelemesinde Halide Edip'in faal üyelerinden biri olarak, resmen kapanmasının ardından da cemiyetin ilkeleri doğrultusunda faaliyetlerde bulunmaya ve ilişkilerini sürdürmeye devam ettiğini kaydetmektedir.¹⁸¹ Kazan, Halide Edip'in anılarında cemiyetin kısa süre içinde yokolup gittiğini vurgulamasının ve Amerikan koruması ile ilgili kendi fikir ve faaliyetlerinden bahsetmemesinin, anılarını kaleme aldığı sıradaki prestijine gölge düşmesini istememesi ile açıklamaktadır.¹⁸² Tevetoğlu, cemiyetin Halide Edip dışındaki Ahmed Emin Yalman, Yunu Nadi Abalıoğlu gibi diğer kurucularının da anılarında bu cemiyetten ya hiç bahsetmediklerini ya da Halide Edip gibi çok üstü kapalı bir biçimde değindiklerini belirtmektedir.¹⁸³

Gerçekten de bilindiği gibi, Halide Edip'in Sivas'ta yeni toplanan Ulusal Kongre'ye çağrıda bulunan ve yazarın Amerikan mandacılığının kanıtı olarak sık sık anılan ünlü mektubu 10 Ağustos 1919'da kaleme almıştır.¹⁸⁴ Yani Halide Edip

¹⁸⁰ Halide Edip Adivar, *Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1956, s: 121.

¹⁸¹ Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarında Kuruluşlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.170.

¹⁸² Frances Kazan, *age*, 1995, s.34.

¹⁸³ Fethi Tevetoğlu, *age*, 1991, s.169.

¹⁸⁴ *Sivas Kongresi-1 (Nutuk'tan Orjinal Metin)*, Hazırlayan: N. Uğurlu, İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık, 1999, s.15-19.

sözünü ettiği tarihlerden sonra da geçici bir Amerikan mandasının gerekliliği tezini savunmuştur. Zaten bilindiği üzere Sivas kongresin temel tartışma konularından biri de Amerikan mandası meselesi olmuştur. Ancak sonradan her ne kadar milli mücadele içerisinde olumlu kadın imgeleriyle anılsa da, manda meselesi Halide Edip'in bu imajına tümüyle ters yönde bir negatif imgenin de dolaşıma girmesine yol açacaktır.

Anadolu'nun her yerinde işgaller devam ederken, işgallere karşı pek çok gizli örgüt kurulmuştur. Bunlardan biri de Halide Edip'in de ilişkide olduğu *Karakol* adlı dernektir.¹⁸⁵ Dernek, *Türkiye'yi paylaşmaya hazırlanan İtilaf Kuvvetlerinin planlarına karşı halkı uyandırmak ve hazırlamak* amacını taşımaktadır. Halide Edip ve eşi Adnan Adıvar'ın evi de bu faaliyetlerden dolayı hükümetçe gözetlenmekteydi. Halide Edip bu nedenle evlerine geleceklerin, hep sabaha karşı gizlice gelmek zorunda olduklarından bahsetmektedir. Bu gizli oluşumlar, halkla temasa geçerek bir tepkiyi örgütlemeye çalışmanın dışında, el altından Anadolu'ya silah tcsisi, itilaf depolarından silah ve malzeme kaçırılması gibi faaliyetlerde de bulunmaktadır. Mili Mücadelenin bu hazırlık safhasında kendi faaliyetleri ile ilgili olarak Halide Edip şunları aktarmaktadır:

"Yazılarım, konuşmalarım, çeşitli kişi ve gruplarla ilişkilerim beni o kadar oyalıyordu ki, durmadan değişen hükümetlerle hiç ilgilenmiyordum. Tek bildiğim şey, bu hükümetlerin tarafsız ya da maksadımızdan yana olup olmadıklarıydı. Tabii, Hürriyet ve İtilafiktirda olduğu zaman benim görevim de güçleşiyordu." (s.26)

İzmir'in işgal edileceğinin duyulması ve Avrupa devletlerinin bu işgali desteklemesi üzerine İnas Darülfünun Asri Kadınlar Cemiyeti de işgal kuvvetlerini protesto etmek üzere bir toplantı düzenlemiştir.¹⁸⁶ Yunanlılar'ın İzmir'i işgali, ulusal bir direnişin örgütlenme çabalarında bardağı taşıran bir son damla olmuştur. Halide Edip İngilizce anılarında İzmir'in işgali döneminde yaşanlardan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Yapılan işkence ve zulümlerin gözönüne serilmesi, tüm yaşananların hemen arifesinde kayda geçiriliyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1959 yılında yayınlanan Türkçe metin de bu ayrıntılara bilinçli bir

¹⁸⁵ Hasene Ilgaz, bu cemiyetin müdafaii hukuk cemiyetleri yoluyla oluşacak bir örgütlenmeden önce yurdun her yerine dal-budak salmış olduğunu, cemiyete resmi bir kayıt yapılmadan ve merkez olarak bir yer gösterilmeden üçer kişilik hücreler halinde çalışmak suretiyle çok geniş ve gizli bir örgütlenme oluşturduklarını cemiyetin vesikalarından bir kısmının da Adnan Adıvar tarafından saklandığını belirtmektedir. Hasene Ilgaz, *"Milli Mücadelede Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: KARA-KOL Cemiyeti"*, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Sayı 193, Ocak 1981, s.11-2'den aktaran F. Tevetoğlu, age,1991, s.11-13.

¹⁸⁶ İnas Darülfünununun toplantısında kadınlar, işgaller karşısında duygularını ve içine düşülen durum karşısında kadınların yapabilecekleri çok şey olduğunu şu kelimelerle aktarmaktadırlar: *"Biz de sizin kadar belki daha ziyade üzgünüz. Teşebbüslerinize en kuvvetli imanla katılıyor ve şu gerçeği duyurmak istiyoruz: Kim demiş bir kadın küçük şeydir. Bir kadın belki en büyük şeydir..."* Bkz. Kemal Arıburnu, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, Ankara: 1975, s.10.

biçimde yer verilmemektedir.¹⁸⁷ Yalnızca işgal sonrasındaki ruh halini şu satırlarla aktarmaktadır:

“...İstiklal Mücadelesi hissi bende bir çeşit kutsal delilik halini almıştı. Artık bir şahıs olarak yaşamıyordum Bu milli kutsal deliliğin bir parçasından ibarettim.“ (s.27)

İzmir'in işgali ve yaşanan olaylar, *mazlum millet* kavrayışını güçlendirmiş ve o günlerde örgütlenmeyi hızlandıran ana eksenlerden biri haline gelmişti. Halide Edip'in İzmir'in işgalinin hemen ardından Üsküdar Kız Kolej'in de yaptığı konuşma ile ilgili değerlendirmelerinde bu kavrayış açık bir biçimde kendini hissettirmektedir.

“Söyleyeceklerimi hazırlamış değildim. Ancak o merdivenlerden çıkarken düşünmeye çalışıyordum. Çıkar çıkmaz, azınlıkta olan Türk öğrencisinin gözlerinin bana endişeyle çevrildiğini sezdim. Bu gözlerin her biri bana birer mesaj yolluyor, adeta o anda beni memleketten ayırıyordu. Evet karalara bürünmüş Türkiye! Yüzü sapsarı, omuzları çökmüş, gözleri elem içinde . Fakat o yenenlerin kuvvet ve sevincinden daha kudretliydi. Çünkü zulme uğramış milletin haklarına iman etmişti...Konuşurken kafamın içinde İzmir'in işgali ve eski Romalıların insanları parçalatan eğlenceleri geçiyordu. Kafamın içindeki bu hayal beni o kadar sarsmıştı ki, alkışları bile duymadım.“ (28)

Üsküdar Kız Kolej'indeki konuşmanın ardından, İzmir'in işgalini ve diğer işgalleri protesto etmek amacıyla mitingler yapılmasını kararlaştırılmıştır. Ancak konuşmayı kimin yapacağı konusunda herkesde bir duraksama vardır. Halide Edip konuşmayı yapmaya talip olunca herkes sevinmiştir. İlk miting Fatih'te gerçekleştirilecektir. Halide Edip o güne kadar bir çok kalabalık gruba konuşma yapmasına rağmen açık bir alanda hiç konuşma yapmamış olduğunu, ancak o günlerdeki ruh halinin bunu düşünemeyecek durumda olduğundan konuşma yapmaya talip olduğunu belirtmektedir. (s.29) Fatih Mitingi Mayıs 1919'da Fatih Belediyesi önünde yapılmıştır. Mitinge katılanların arasında çok sayıda kadın yer almaktadır. Halide Edip dışında İnas Darülfünunu'dan Meliha Hanım ve Naciye Hanım da bir konuşma yapmıştır. Halide Edip'in konuşması gibi diğer konuşmacılar da heyecan dozu yüksek, milleti ile kendini bütünleştiren ve artık kadınların kendini vatanın kurtuluşuna adadıklarını ilan eden bir konuşmadır.¹⁸⁸ Fatih Mitingi ile ilgili olarak Şevket Süreyya Aydemir şu satırları yazmıştır:

“Balkona, çarşafının siyah pelerinini omuzuna atmış, başı siyah atkılı genç bir kadın ilerledi. Halide Edip Hanım. Aydın bir kadın, bir kalem ve fikir insanı. İlk cümlesi şu oldu: *Gecenin en karanlık ve ebedi gibi görüldüğü zaman, gün ışığının en yakın olduğu andır...* Deniz birden dalgalandı. Birden coştı. Eğer halk denizi coşar ve dalgalanırsa, bundan daha azametli bir manzara düşünülemez. Balkonun önündeki saha ve halk kalabalığının önü , kadınlar tarafından tutulmuştu. Bunların içten ve toplu hıçkırıkları havaya yükseliyordu...hulasa İstanbul'un bağı ve ruhu bu meydanda dile gelmiş gibiydi.“¹⁸⁹

¹⁸⁷ Türkçe metinde Halide Edip, Türk-Yunan ilişkileri konusundaki hassasiyet nedeni ile ayrıntılara girmedikçe özellikle vurgulamıştır. (s. 27)

¹⁸⁸ Bu mitingteki konuşmaların metni için bkz. Kemal Arıburnu, *age*, 1975, s.12-16.

¹⁸⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.2, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1999, s:83.

Fatih Mitinginin sonunda, padişaha bir kaç temsilcinin gönderilerek halkın tepkisine ortak olması talep edilecektir. Bu temsilcilerden biri de Halide Edip'tir. Halide Edip saraya gittiğinde, padişahın hastalığını bahane ederek kendileriyle görüşmemesi üzerine padişahın son günlerini yaşadığına kanaat getirmiştir. Ayrıca miting sonrasında Amerikan temsilcisine ve Wilson'a protesto telgrafi gönderilmiş ve Wilson Prensiplerine aykırı durumların üstü çizilmiştir. Halide Edip anılarını kaleme alırken bu dönemde bir tarihe tanık olmanın, bunun da ötesinde bir tarihi kuranlardan olmanın sesiyle yazmaktadır.

Halide Edip, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçerek, İstanbul'daki hükümeti tanımadıklarını ilana hazırladıkları bu günlerde, İstanbul'da birbiri ardına konuşmalar yapmaktadır. Fatih Mitingini Üsküdar (20 Mayıs 1919) ve Kadıköy (22 Mayıs 1919) mitingleri izlemiştir.¹⁹⁰ Mitinglerin yapıldığı günlerde Yunan birliklerinin işgalleri devam etmektedir. 23 Mayıs 1919'da ise ünlü Sultanahmet mitingi gerçekleştirilmiştir.¹⁹¹ Bu mitingleri anlattığı satırlarda, artık mücadelenin bir parçası olarak hissetmektedir kendini. Anlatımını biçimsel anlamda da güçlendirmek için birinci tekil şahıstan üçüncü tekil şahısa geçerek devam eder.. Bu noktada kendisi değil, bir ülkenin parçası olmuş Halide'dir artık.

"Kürsünün önüne geldiğim zaman hayatımın en önemli dakikalarından birini yaşadığımı hissettim.Vücudumun her zerresi elektiriklenmiş gibiydi...Fakat o an benim için unutulmaz bir tecrübedir, çünkü hiç sesi çıkmayan bu ikiyüz bin kişinin acısını bana aşılamıştı.

İnanıyorum ki, Sultanahmet'teki Halide her günkü Halide değildi.Bazen en mütavazi ve tanınmamış bir insanın büyük bir milletin büyük idealini temsil edebileceğine inanıyordum. O günkü Halide'nin kalbi bütün Türk kalplerinden gelen duyguyla atıyor ve Halide'ye gelecek yılların faciasını duyuruyordu" (s.34)

¹⁹⁰ Birbiri ardına düzenlenen bu mitinglerde çok sayıda kadın konuşma yapmıştır. Üsküdar Mitinginde Asri Kadınlar Cemiyeti adına Sabahat Hanım, Üsküdar Sanayi Mektebi Fransızca öğretmeni Zeliha Hanım haksız işgalleri protesto eden ve halkı mücadeleye çağıran konuşmalar yapmışlardır. Kadıköy mitingi ise Tıbbiyeli öğrenciler ile Kadıköy Fukara Cemiyeti kadınları öncülüğünde pek çok cemiyetin katılımı ile gerçekleşmiştir. Bu mitingte de Halide Edip dışında üniversite Münevver Saime, Hayriye Melek gibi kadınlar konuşmacı olmuşlardır. Bkz. Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını(1908-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, s.74-75. İşgali protesto etmek amacıyla düzenlenen mitinglerde cesaretle ön saflarda konuşmacı olarak yer alan kadınların pek çoğu, daha sonra Anadolu'ya geçmiş ve savaş süresince cephede ve cephe gerisinde çalışmışlardır. Örneğin Kadıköy mitinginde konuşmacı olan üniversite öğrencisi Münevver Saime, konuşmasının ardından işgal kuvvetlerince aranmış, Anadolu'ya geçtikten sonra Garp cephesinde bizzat çalışmış özellikle haberleşme alanında görevler üstlenmiştir. Savaş sırasında yaralanan Münevver Saima 'ya daha sonra istiklal madalyası verilmiştir. Bkz. Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Basım Yeri Yok, 1973, s.71.

¹⁹¹ Halide Edip anılarında bu mitingin 6 Haziran 1919'da gerçekleştirildiğini belirtmektedir. S:31. Mitingte Halide Edip dışındaki diğer konuşmacılar, Mehmet Emin (Yurdakul), İstanbul basını adına Fahrettin Hayri Bey, Selim Sırrı (Tarcan) ve Sabit Bey'dir.

Halide Edip Sultanahmet'teki konuşmasını önceden hazırlamadığını belirtmektedir anılarında. Miting'den sonra gazeteler konuşmanın bazı parçalarını yayınlamışlardır. Fakat konuşması ile ilgili yalan yanlış aktarmalar da yapıldığına tanık olduğundan konuşmayı, bazı gazetelerin yayınladığı kısımlarına ve hafızasına güvenerek İngilizce olarak tekrar kaleme almış ve gazetelere göndermiştir. Sultanahmet'teki heyecanlı tonlar içeren konuşması bir mazlum milli kimliğin inşası ve bir kadın olarak kendini bu kimlikle ilişkilendirmesi bakımından önemli olduğundan konuşmanın bazı kısımlarını aktarmayı uygun buldum:

"Ben İslamiyetin bedbaht bir kızıyım ve bugünün talihsiz , fakat aynı derecede kahraman devrinin anasıyım. Atalarımızın ruhları önünde eğiliyor,onlara bugünün yeni Türkiyesi adına sesleniyorum ki; silahsız olan bugünkü milletin kalbi de onlarınki gibi yenilmez kudrettedir; Allaha ve haklarımıza iman ediyoruz...

Bir gün gelecektir ki; daha büyük bir mahkeme milletleri tabii haklarından yoksun bırakanları mahkum edecektir. O mahkeme bugün bizim aleyhimizde olan devletlerin fertlerinden kurulacaktır. Çünkü, her ferdin içinde ezeli bir hak duygusu vardır ve milletleri meydana getirenler fertlerdir...

Bütün milletlerin haklarını kazanacağı gün çok uzak değildir.O gün geldiği zaman bayraklarımızı alınız , bu maksat için canlarını veren kardeşlerimizi ziyaret ediniz. Şimdi yemin edin ve benimle beraber tekrarlayın:

Yüreğimizdeki kutsal heyecan milletlerin hakları ilan edilinceye kadar sürecektir." (s.34-35)

Sultanahmet Mitingi itilaf devletleri ve hükümet çevresinde huzursuzluklara neden olunca bunun ardından düzenlenecek olan Beyazıt ve Beşiktaş mitingleri engellenmiştir. Bu yasaklara rağmen 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te ikinci bir miting daha düzenlenmiş, Darülfünun öğrencilerinden Şukufe Nihal bir konuşma yapmıştır. Yine, 13 Ocak 1920 tarihinde Sultanahmet meydanında bir büyük miting daha gerçekleştirilmiş devam eden işgaller kınanmıştır. Bu mitingte de Halide Edip'in yakın arkadaşlarından Nakiye Hanım konuşmacı olmuştur.

Düzenlenen bu mitinglerin ardından Halide Edip, Anadolu'ya geçtikten sonra da milli mücadeleye halk desteğini sağlamak, gençleri Anadolu'ya çekmek amacıyla çağrılarını gazete yazıları yoluyla sürdürmüştür.¹⁹²

İstanbul'daki mitingler gibi Anadolu'da kadınların gerek katılımcı gerekse konuşmacı olarak ön saflarda yer aldıkları çok sayıda miting ve protesto örgütlenmiştir. İstanbul ve Anadolu mitinglerinin ardından 1919 yazı boyunca, Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'da ulusal bir ihtilalin başladığını ilan etmiş, ard arda düzenlenen kongrelerle de ulusal direnişin eylem planı çizilmeye başlamıştır. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçtikten sonra, İstanbul'daki

¹⁹² Halide Edip bu dönemde özellikle Hakimiyet-i Milliye, Vakit, İnkıdam gibi gazete ve dergilere yazılar göndermekte ve herkesi Anadolu'da beraber mücadele etmeye davet etmektedir. Bkz. Halide Edip Adıvar, "İstanbul Gençlerine" , Hakimiyet-i Milliye, No 285, 7 Eylül 1337/1921'den aktaran Şefika Kurnaz, age, 1997, s.157-158.

milliyetçilerle mektuplar ve gizli telefon şebekesi yoluyla haberleşmeyi sürdürmüştür. Halide Edip anılarında Mustafa Kemal'in kendisine ilk mektubunu Amasya'dan gönderdiğini aktarmaktadır.(s.40) Bütün bu haberleşmeler büyük bir gizlilik içinde yapılmakta, mektuplar da özel kuryeler ile ulaştırılmaktadır.

Sultanahmet mitinginin ardından Halide Edip'in itilaf kuvvetlerince tutuklandığı söylentisi yayılmıştır. Sultanahmet Mitingi Halide Edip'in milli mücadele içinde tanınan bir isim haline gelmesinde etkili olmuş, sadece İstanbul'un değil Türkiye'nin her yerinde ismi duyulan, Kurtuluş Savaşının efsanevi şahıslarından bir haline gelmiştir. Öyle ki; Kasım 1919'daki son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerinde Beypazarı, Giresun gibi yerlerden Halide Edip'e oy verenler çıkacaktır.¹⁹³

1919 yazı boyunca İstanbul'da olan Halide Edip, anılarında bu dönemde İstanbul'da gerginliğin had safhaya ulaşmış olduğunu anlatmaktadır. Öyle ki gerginlik küçük çocukları bile birbirine düşürecek bir hal almıştır.

"Eve döndüğüm zaman, gerçek bir felakete sürüklenmekte olduğumuzu tamamen kavramıştım. Irklar arasında nefret gün geçtikçe artıyordu...Fazlıpaşa'daki evimizin önünde Türk ve Hıristiyan çocukları birbirine girdiği zaman iki tarafın da anneleri gelmiş ve onları ayırmıştı. Ondab-n sonra da bu kavgalar durmuştu. Bu, bana gelecekteki bir dünyada, kadınların elele vererek savaşa son vermeleri olasılığının ilk adımı gibi gelmişti." (s.49)

Halide Edip, Eylül 1919'da Türkiye'deki durumu Amerika adına incelemek ve Paris Barış konferansında bunları sunmak üzere İstanbul'a gelen King-Crane Komisyonuna çevirmenlik yapma işini üstlenmiştir. Halide Edip anılarında elçilikte yapılan bu toplantıda, milli haklarımızı burada savunmak durumunda kaldığından duyduğu rahatsızlığı aktarmaktadır.¹⁹⁴ Mr. Crane ile gayri resmi düzeyde de ilişkisi olan Halide Edip bu dönemde İstanbul'da bulunan Amerikalılarla yakın ilişki halindedir. Zaten Anadolu'ya geçtiği dönemde

¹⁹³ Anılarında anıyananın henüz kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermemiş olduğu bir dönemde, meclis seçimlerinde kendisine oy verenlerin çıkmasının çok sevindirici olduğunu vurgulamaktadır:

" Bana karşı gösterilen bu güven ve sevgiden dolayı çok minnet duymama karşın, siyasal hayata atılmak istemiyordum. Bundan başka da kadınların seçilme hakları yoktu. Fakat eğer isteseydim, Ayan Meclisinin yorumlanmasına bağlanmak şartıyla ben mebus olabilirdim. Beypazar kendine fahri hemşire seçti. Giresun da orada Halide Hatun adı altında bir kız okulu açtı. Vatandaşların güven ve sevgisi beni her zaman minnettar etmekle birlikte, bu, özellikle beni çok heyecanlandırdı." (s.45)

¹⁹⁴ Elçilikte yapılan toplantının aslında bir hayli gergin geçtiğini aktarmaktadır Halide Edip: *"Bu konuşma çok acı oldu. Koskoca bir masa çevresinde oturan heyetle sağ yanında siyahlar giyinmiş dört Türk vatandaşın facia anlatan yüzleri hala hafızamdadır...Ben orada sadece bir çevirmen değil, biraz da avukat durumundayım. Odadan çıktığımız zaman Süleyman Nazif Bey'in yüzünün son derece sararmış olduğuna dikkat ettim."* (s. 51) Bu komisyonla birlikte Türkiye'ye gelenlerde biri de Amerikalı tarihçi Albert H. Lybyer'dir. Halide Edip bu sırada Lybyer'in İstanbul'da olmasını, geleceğin tarihçileri için büyük bir şans saymaktadır. Kazan, Lybyer'in ayrıca Türkiye üzerinde Amerikan mandasının uygulanabilirliği konusunda Amerikan hükümetine teknik danışmanlık yapan bir uzman olarak çalıştığına değinmektedir. Halide Edip anılarında, komisyondaki gergin hava dışında, hazırlanan rapordan ve manda meselesinden bahsetmez. King-Krane komisyonun hazırladığı raporda Türklerin

çocuklarını da Amerika'ya göndererek Mr. Crane'den destek isteyecektir. Ahmed Emin Yalman anılarında King-Crane komisyonunun ardından Türkiye'ye pek çok Amerikalı gazeteci geldiğini ve bu gazetecilerin gerek işgal kuvvetlerinin yarattığı tahribat ve haksızlıkların gerekse, Anadolu'da örgütlenen ulusal direnişin dünyaya duyurulmasında büyük bir rol oynadıklarına değinmektedir. Yalman'ın anlattığına göre bu gazetecilerin Türkiye hakkında haberler hazırlamasında Halide Edip'in de büyük çabaları olmuştur.¹⁹⁵

b. Anadolu'ya Geçiş

Mart 1920'de İşgal kuvvetlerinin İstanbul'a asker çıkaracağı söylentileri başlamıştır. Halide Edip, işgali kesin olarak öğrendiğinde Adnan Adıvar ile birlikte kardeşi Nigar Hanım'ın evindedir. 16 Mart 1920'de ihtilaf kuvvetleri İstanbul'da yeniden eyleme geçmiştir. Zaten pek çok bölgesi fiilen işgal altında bulunan İstanbul'a tekrar birlikler çıkarmışlar, Ali Rıza Paşa kabinesini de devirmişlerdir. Bütün milliyetçiler aranmakta, İstanbul sokaklarında tedirginlik kol gezmektedir. Halide Edip ile Adnan Adıvar da arananlar arasındadır. Bir kaç gün buldukları yerden hiç bir yere hareket etmezler. 18 Mart 1920'de kılık değiştirip, Üsküdar'a oradan da Sultantepeci'ndeki Özbekler Tekkesi'ne sığınır. Bu, 1908 ihtilalinin ertesinde çıkan olaylarda Halide Edip'in sığındığı tekkedir. Milli mücadeleye katılmak üzere Anadolu'ya geçecek dört tane daha mebus tekkede hazır bulunmaktadır. Bu tekke Anadolu'ya geçecekler için İstanbul'daki gizli buluşma noktalarından biridir. Aynı gün İstanbul'da şehrin her yerine İngilizce ve Türkçe olarak herhangi bir milliyetçiye yardım edenin ölüm cezasına çarptırılacağını ilan eden afişler asılmıştır. Diğer mebuslar o gece Ankara'ya yola çıkmalarına rağmen Halide Edip ve eşi çocuklarını bir kez daha görmek ve güvenliklerini sağlamak için bir kaç günü daha İstanbul'da geçireceklerdir. İstanbul'da geçirilen bu iki gün oldukça tehlikelidir. Mili mücadele taraftarları her yerde aranmakta, İstanbul'da milliyetçi aydınlar tedirginlik içinde Anadolu'ya geçme planları yapmaktadır. Meclis-i Mebusan Başkanı Celalettin Arif, İsmail Fazıl Paşa, Albay İsmet, Yunus Nadi, Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Efendi, Yavuz Fehmi, Çerkez Reşit, Süreyya Arıkan, Yavuz Fehmi gibi diğerleri de aynı günlerde benzer yollardan Anadolu yolculuğuna çıkmışlardır. İstanbul'un muhtelif semtleri İngilizlerin kontrolü altındadır. Ankara ile haberleşme gizlice kurulan bir telefon sistemi ile

çinde bulunulan koşullarda kendi kendini yönetme kapasitesinden yoksun oldukları sonucuna ulaşılmakta ve bir Amerikan mandasının gereğinden sözedilmektedir. Bkz. F. Kazan, age,1995, s.37.

¹⁹⁵ Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1*, İstanbul: Pera Yayınları, 1997, s.456.

yapılmaktadır. Her şeyin büyük bir gizlilik için yürütülmesi gereklidir. Kendisinin yerini ihbar edenlerin İngilizlerce parayla ödüllendirileceği söylentilerini işitmiştir. İstanbul'da son gecesini oğluyla birlikte Mahmure Ablasının evinde geçirir. Bu gece Mr. Crane'e bir mektup yazarak oğullarını Amerika'ya göndermek durumunda kaldığında onlara göz kulak olmasını rica eder. Nitekim kendisi Ankara'daki harekete katıldığı bu dönemde iki oğlu da Amerika'ya gidecek ve daha sonraları da uzun yıllar Amerika'da kalacaklardır. Ertesi sabah da erkenden uzun ve tehlikeli Anadolu yolculuğuna çıkar. Öncelikle İstanbul'dan çıkmak çok zordur. Eşi ile yine Özbekler Tekkesi'nde bulaşacaktır. Tekkeye ulaştığında, gece İtalyan ve İngiliz polislerinin tekkeye geldiklerini ve tekkede Anadolu'ya geçmek için bulunan herkesin kaçtığını öğrenmiştir. Bu arada bütün arabalar yakın semtlerde aranmakta olduğundan Dr. Adnan ve Cami Bey yürüyerek Yalnızselvi'ye gidecekler, Halide Edip'i de orada bekleyeceklerdir. Oradan da tekrar yola çıkılacaktır. Halide Edip'i buluşma yerine bir arabacı götürecektir.¹⁹⁶ Dr. Adnan ve Cami Bey ile buluşma yerine vardıklarında, bundan sonra geceyi geçirecekleri köy olan Samandıra'nın ve Dudullu'nun da İngilizlerce kontrol altında tutulduğunu öğrenmişlerdir. Dr. Adnan ve Cami Bey Samandıra'ya tarlalar arasından yürüyerek gideceklerdir. Halide Edip'e, buluşamazlarsa yoluna devam etmesini söylemişlerdir. Halide Edip Samandıra'ya varınca Jandarma karakoluna gitmiş, geceyi de muhtarın evinde geçirmiştir. Gecenin ilerleyen saatlerinde Cami Bey ile Adnan Adıvar'da muhtarın evine gelmiştir. Çok kısa bir süre içinde tekrar yola çıkmak zorundadırlar. Anadolu'ya geçmeye çalışanların geçeceği olası yolların tümüyle İngilizler tarafından kontrol altına alındığı için en ücra köy yollarından, karanlıkta ve olumsuz hava koşullarında yürüyerek ya da öküz üzerinde yollarına devam etmek zorundadırlar. Halide Edip anılarında bu uzun ve korku dolu yolculuğu detaylarıyla anlatmaktadır. Geçtikleri köylerde kısa süreli olarak konuk oldukları evlere, bu evlerde karşılaştığı kişiler ve özellikle kadınlarla sohbetlerine anılarında büyük ölçüde yer vermektedir. Savaşın, eviçine yansıyan

¹⁹⁶ Arabacı altı yıl-hapse mahkum olmuş biridir ve eski jandarma komutanı Remzi Bey , Halide Edip'i istenilen yere götürdüğü takdirde onun serbest bırakılacağını söylemiştir. Ancak bu suretle korku dolu bu yolculuk gerçekleşebilir. Arabacı yolda korkudan titremektedir. Bu arada Halide Edip ile aralarında geçen konuşmalar durumun ciddiyetini ortaya koyar niteliktedir.

" ... On dakika gittikten sonra gözlerini, gene bana çevirdi...Ağlar gibi:

'Mültecileri kaçırınların cezası...' diye mırıldandı. Ben de ona doğru uzanarak ciddi bir eda ile:

'Bana bak ölümden daha büyük bir ceza var mı?' diye sordum...

'Ceza vermek istedikleri biziz değil mi? En büyük cezayı tabii bize verecekler. Eğer bir mülteci kadını kaçırsan tutulursan, sana verecekleri ceza en son altı yıllık haptir'.

Yutkundu yine sordu:

'Sen Halide Edip Hanımsın değil mi? En çok seni tutmak istiyorlar' dedi...

Büyük Çamlıca'nın dört yol ağzında, İngilizler duruyorlardı. Çok şükür İzmir'in işgalinden sonra hiç bir şeyden korkmamak için verdiğim karar hala yerindeydi." (s.70)

trajedilerini yansıtması bakımından çok önemli olan bu deneyimler sonradan yazarın pek çok hikaye ve romanında da işlenecektir.

İstanbul'dan yola çıkışlarının sekizinci günü sona ererken Geyve'ye varırlar. Kendilerinden önce yola çıkan kalabalık mebus kafilesi de İzmit yakınlarına ilerlemişlerdir. Anadolu'da Mustafa Kemal de İstanbul'dan yolan çıkanların akibetleri hakkında sürekli telgraflar yoluyla haber almakta kendisi de gelişmelerle ilgili haberleri yoldakilere iletmekteydi. Ankara yolunda olan kabileler ellerinde harita gelen haberlere göre işgal bölgelerinin çok yakınındaki alternatif yollardan yolculuklarını tamamlamaya çalışmaktadır. Bilindiği üzere Halide Edip'in Ankara'ya doğru yola çıktığı günlerde Meclis-i Mebusan İstanbul'daki durum karşısında çalışmalarına ara vermişti. Halide Edip ve yanındakilerin Geyve'ye vardığı günlerde de Mustafa Kemal bütün Anadolu'ya, Ankara'da toplanacak Millet Meclisi için her bölgeden iki mebus seçilmesini öngören bir tamim göndermiştir. Geyve'den sonra Lefke'ye vardıklarında aralarına Yunus Nadi de katılır. Artık yolun tehlikeli kısmı atlatılmış, Halide Edip Ankara'da yapılacaklar konusunda planlar yapmaya başlamıştır bile. Halide Edip'e göre Anadolu'daki milliyetçi hareketin en zayıf tarafı gazeteci ve propaganda yokluğuydu. Bu konuda Yunus Nadi ile konuşan Halide Edip, Ankara'da milli hareketin sözcüsü olacak bir ajans yayınına başlamanın zarureti üzerinde durmuştur. (s.101) Artık yollarına kendilerini Ankara'ya götürecek bir trenle devam edeceklerdir.

c. Ankara ve Milli Mücadele

2 Nisan günü Halide Edip ve beraberindekileri taşıyan tren Ankara'ya yaklaşmak üzeredir. Bu sırada Ankara'daki istasyonda toplanan kalabalık da trenin gelmesini beklemektedir. Ankara'ya vardıklarında istasyonda kendilerini Mustafa Kemal karşılamıştır. Bu, Halide Edip'in Mustafa Kemal ile ilk yakın, yüzyüze temasıdır. Ankara'da geceyi çocukluğu ve gençliğinde arkadaşlık ettiği bir akrabasının, Didar Hanım'ın evinde geçirecektir. Halide Edip'in Kurtuluş Savaşı dönemini konu alan anıları Ankara'ya ayak basmasından itibaren karşılaştığı canlı izlenimlerle doludur. Ankara'nın askeri ve politik açıdan içinde bulunduğu durum, bir ulusal kurtuluş savaşının ve bir ulusal devletin örgütlenişinin yanında, tüm bu yaşanan sürecin insanların, özellikle de kadınların yaşamında ne anlama geldiği çeşitli vesilelerle anılarına girmektedir. Aslında Ankara'ya doğru yola çıktıkları andan itibaren anlatım bu iki düzeyde yürür gibidir. Bir yandan gündelik yaşamın

içinden bir yandan da yeni bir devleti inşaa eden sürecin içinden seslenen bir anlatım hakimdir.

Akrabası Didar Hanım'ın evinde kaldığı Ankara'daki ilk günlerinde bir grup Ankaralı kadının kendisini görmek ve dertlerini paylaşmak için kaldığı eve gelirler. Halide Edip'in bu kadınların söyledikleri konusunda aktardıkları ulusal bir mücadelenin yürütülmesi için zorunlu olan bir ulus düşüncesinin yaratılması, ulusal bir kimliğin inşaa edilmesi yolunda neler yapılması gerektiğini açıklar niteliktedir. Kadınlar Halide Edip'e savaşın trajedilerinden bıktıklarını, Ankara'da İstanbul İngilizlerin elindedir diye umusuz bir savaşa girildiğini, daha önceden Ankara'nın yarısının Çanakkale'de şehit olduğunu ama bir işe yaramadığını vurgulayarak, "*Bırakın her yer kendi hesabına dövuşsün*" diyerek umutsuzluklarını belirtmişlerdir. (s.107) Bu kadınların söyledikleri Halide Edip'in gerek memleketin içinde gerekse dış dünya da milli mücadelenin anlaşılabilmesi için bir yayın organının gerekliliği yolundaki düşüncesini güçlendirmiş ve Ankara'da bulunduğu ikinci gün Mustafa Kemal'e de düşüncesini açmıştır. Halide Edip'e göre Anadolu'da yaşayan halkın *eski dünyanın bir düşünüşi* diye tanımladığı *bölgeciliği* savunması anormal bir durum değildi. Herşeyden önce, 'yeni dünyanın' ve bu dünyanın, "yeni insanının" oluşturulabilmesi için, verilen mücadelenin bu temelde ilan edilmesi duyurulması ve mücadelenin bu temelde örgütlenmesi gerekliydi. Mustafa Kemal ile Anadolu Ajansının kurulması konusunda konuşurken kurulacak ajansın haberleri, telgrafhanesi olan her yere göndermesi, telgrafhanesi olmayan yerlerde de camiilere ilan halinde yapıştırılması gerektiğini vurgulamıştır.(s.108) Diğer yandan da dış dünyanın mücadeleye bakışı ile ilgili olarak haber almak için önemli İngiliz ve Fransız gazetelerinin zamanında Ankara'ya ulaştırılması, kurulacak ajansın da Ankara'dan dünyanın çeşitli gazetelerine Anadolu'da yaşananlar hakkında haberleri iletmesi gerekliydi. Halide Edip'in ajans ile ilgili düşüncelerini aktardığı satırlar, modern ulus devleti düşünülebilir kılan önemli koşullardan birinin de iletişim alanındaki olanaklar olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Birbirinden ayrı kompartımanlar halinde yaşayan insanların, kilometrelerce ötede yaşayan insanlarla kurduğu ortak tarih ve kader birliği anlamında bir *hayali cemaatin* tahhayyül edilerek, topluluğun tümüne ait olan bir kaderi değiştirme yolunda eyleme geçmeleri için bu ortak tarihi ve kaderi üretmede ve yeniden üretmede yayıncılığın, iletişim olanaklarının büyük bir önemi vardır.

Halide Edip'in Anadolu Ajansı konusundaki düşüncelerini Mustafa Kemal de paylaşmaktadır. Yunus Nadi de Ankara'ya gider gitmez, Hakimiyet-i Milliye gazetesini çıkarmaya hazırlanmaktadır. Halide Edip ve Mustafa Kemal de bu konuda kendisine yardım edecektir. Halide Edip karagahta çalışmaya başlamadan

önce Ankara'da yaşayacakları eve yerleşmek ve gerekli hazırlıkları yapmak için Mustafa Kemal'den iki gün mühlet ister.

Halide Edip ve Adnan Bey Ankara'ya dört beş kilometre mesafedeki Kalaba köyü civarında bir çiftlik evine yerleşeceklerdir. Cami Bey de bu çiftlik evinde onlarla birlikte kalacaktır. Kalabadaki çiftlik evi, İstanbul'dan Ankara'ya gelen pek çok tanınmış ismi misafir edecektir. Mesela Halide Edip'in bu eve yerleşmesinden bir sene kadar sonra Ankara'ya gelen Yakup Kadri bir süre evin çatı katındaki odasında kalacaktır. Yakup Kadri anılarında bu çiftlik evi ve Ankara günlerinden itibaren Halide Edip'in sanki burada doğmuşçasına Ankara'ya bağlılığını her vesileyle dile getirdiğini aktarmaktadır: "Belli ki, yüreğinde İstanbul'a dair hiçbir hasret yoktu. *Seviyye Talip* ve *Harap Mabetler* yazarı, sanki burada doğmuş, burada büyümüş ve buradan başka bir yer görmemişti. O'nun için her şey Ankara'da başlıyor ve Ankara'da bitiyordu."¹⁹⁷ Halide Edip ve bu dönemde orada bulunan diğer tüm milliyetçi aydınlar için Ankara'nın, bir tarih dönümünün yaşandığı mekan olarak özel bir anlam taşıdığı ortadadır.

Ankara'da Mustafa Kemal ve arkadaşlarının çalıştığı karargah, şehir merkezinin dışında Ankara-Keçiören yolunda yer alan Ziraat Mektebi binasıydı. Halide Edip'in yerleştiği çiftlik evi, karargaha yakın bir mesafedeydi. O dönemde karargahta, Mustafa Kemal, Recep Bey, İsmet Bey, Salih Bey, Adnan Bey, Cami Bey ile Halide Edip birarada çalışmaktadırlar. Bir yandan açılacak Meclis için hazırlıklar yürütülürken bir yandan da işgallerin devam etmekte olduğu bölgelerle ilgili eylem planları hazırlanmaya çalışılmaktadır. Karargahta saatler süren toplantılarda oluşturulacak yeni meclisin şekli ve askeri konularda hararetli tartışmalar yaşanmaktadır. Rıza Nur'un anılarında Halide Edip'in bu toplantılara katılarak fikirlerini söylediği ve bazen ciddi tartışmalara girdiklerini kaydetmektedir.¹⁹⁸ Halide Edip bu tartışmaların-özellikle meclisin şekli konusunda- o zamana kadar okuduğu kitaplardaki fikirlere benzediği için kendisini ilgilendirdiğini, ancak içinde bulunulan durum gereği meclisin şeklinin çok da önemi olmadığını, zaten tüm bu konularda Mustafa Kemal'in kişiliğinin büyük rol oynadığına dikkat çekmiştir.(s.114) Nitekim sonunda, meclisin yürütme ve yasama gücünü elinde bulunduran, kabine üyelerini kendi içinden seçtiği ve bu üyelerin teker teker meclise karşı sorumlu olduğu, meclis başkanının, siyasal sorumluluğu olmadan hükümetin de başı olacağı bir çeşit konvansiyonel meclis şeklinde yapılması kararlaştırılmıştır.

¹⁹⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.116-117.

¹⁹⁸ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C.3, İstanbul: Basım Yeri Yok, 1968, s. 615,616.

Halide Edip bu dönemde yoğun bir çalışma içindedir. Ankara'ya geldiğinin beşinci gününde Ziraat mektebindeki odalardan birine yerleşerek hemen çalışmaya başlamıştır:

"Burasını bir çeşit büro haline sokmuştum. Buranın eşyası büyük bir yazıhane,dosya rafları, sandalye ile birlikte iki masa, bir de eski bir yazı makinasından ibaretti. Ben İngilizce gazetelerin politikaya kaçan bölümlerini Türkçe'ye çevirir, Mustafa Kemal Paşa'nın sekreteri Hayati Bey'in getirdiği telgraflar arasında Anadolu Ajansı veya Hakimiyet-i Milliye gazetesi için gerekli olan parçaları keser, bundan başka da, Mustafa Kemal Paşa'nın diğer haberleşmelerine ait yazıları hazırlardım." (s.111)

Görüldüğü gibi Halide Edip karargahta tam bir istihbarat subayı gibi çalışmakta, Mustafa Kemal'in de danışmanlığını yürütmektedir. Halide Edip'in Türkiye'ye ve yurtdışına Ankara'nın sesini duyurmak amacı ile giriştiği ajans faaliyeti bir yandan başta Amerika olmak üzere yabancı ülkelerin de dikkatini Ankara'ya çevirmesini sağlarken bir yandan da Halide Edip adının yabancı basında tanınmasını sağlar. Herşeyden önce Halide Edip Ankara'da İngilizceyi çok iyi düzeyde bilen yegane kişiydi. O sıralarda Türkiye'de bulunan veya bulunmayan Amerikalı arkadaşlarıyla da eskiye dayanan sıkı bir ilişkisi vardı. Yurtdışına ulaştırdığı haberler, Ankara'ya yabancı gazetecileri çekiyor, Halide Edip bu gazetecilere Ankara'daki dava ile ilgili beyanatlar veriyor, yeni bilgi ve haberleri iletiyordu. Anılarında o dönemde *Chicago Tribune*'den gelen bir muhabirin Ankara'daki milliyetçilerin resimlerini aldığı ve bunların Amerikan gazetelerinde basıldığını kaydetmektedir.¹⁹⁹ (s.114) Bu dönemde yabancı basında kendisi ile ilgili olarak da pek çok haber çıkmaktadır. Örneğin bu günlerde *New York Times* Halide Edip'i Mustafa Kemal ve Rauf Bey'den sonra en önemli milliyetçi lider olarak ilan ediyor, yine yakın tarihli bir başka sayıda da Mustafa Kemal'in önde gelen danışmanlarından biri olarak niteliyor ve hükümette yer almasının olumlu yanlarından söz ediliyordu. 1922 yılında çıkan bir başyazıda ise Halide Edip, Türk'ün Jandark'ı olarak nitelenecektir.²⁰⁰ F. Kazan, bu faaliyetlerinin bir sonucu olarak Halide Edip'in barış sağlanırsa sağlanmaz, Amerika ile diplomatik ilişki kurulunca ABD'ye büyükelçi atanacağı yolunda söylentiler dolaşmaya başladığını aktarmaktadır. Hatta Clarence Streit'ten bir gazeteci Mustafa Kemal'e bu söylentinin doğru olup olmadığını sormuş, Mustafa Kemal de bu soruyu geçiştirerek yanıtlamıştır. Kazan, Mustafa Kemal bunu geçiştirse de, Halide

¹⁹⁹ Anılarında adı geçen gazeteci Türkiye izlenimlerini ve Ankara'da çektiği fotoğraflara 5 Mayıs 1920 tarihli *The Chicago Daily Tribune* dergisinde yayınlanan haberinde yer verecektir. Bkz. Williams, Paul, "Allies Denied Us Wilson..." , *The Chicago Daily Tribune*, no: 108, 5.05.1920.

²⁰⁰ "Turkish Nationalist Organize to Resist: Turkish Woman Novalist Exiled" , *The New York Times* , no:22701, 20.03.1920 ; Bliss, f. J. , "A Friend With Mustapha Kemal", *The New York Times* , no:22735, 23.04.1920 ve "The Turkish Jeanne d'Arc", *The New York Times* , no:23605,

Edip'in, Annie Allen'e yazdığı Sophia Smith kütüphanesi arşivlerinde yer alan tarihsiz mektubuna dayanarak böyle bir beklenti içinde olduğunu aktarmaktadır.²⁰¹

Frances Kazan, Amerikan hükümetinin kurtuluş savaşı boyunca bu ajansı haber konusunda daha tarafsız davranan bir ajans olarak gördüğünü, Amerikan kamuoyunun dikkatini Ankara'daki mücadeleye çekmeyi başardığını kaydettikten sonra şunları eklemektedir: "Edip ulusal harekete katılmamış, İngilizce yerine Almanca öğrenmiş olsaydı devrimin gidişatı farklı olur muydu? Bu sorunun muhtemel yanıtı 'hayır'dır; ancak; böyle bir durumda Amerika ile Mustafa Kemal'in ulusal hükümeti arasındaki iletişim var olmaz, Amerikan hükümeti ile Amerikan kamuoyu onların gücü ve amaçları konusunda bir bilgiye sahip olamazlardı...Halide Edip olmasaydı, biz, Batı kamuoyu, bu en kritik yılların olaylarını birinci elden İngilizce olarak okuyup öğrenme olanağına sahip olamazdık."²⁰²

Ajans çalışmaları dışında bu dönemde Halide Edip Vakit, İkdam, Hakimiyet-i Milliye, Dergah gibi yayınlara da yazılar göndermektedir. Ankara'da yürütülen mücadelenin meşruiyetinin ilan edilmesi ve tüm dünyaya duyurulması için bu faaliyetler sürerken bir yandan da İstanbul'da karşı yönde bir yayın hareketi sürmektedir. Kimi gazetelerde milli mücadele yandaşları hakkında ard arda ölüm fetvaları yayınlanmaktadır. İstanbul'un işgali ile işgal kuvvetlerinin diğer milliyetçi aydınlarla birlikte aradığı mültecilerden biri haline gelmiş olan Halide Edip hakkında bir başka ölüm fetvası da İstanbul hükümeti tarafından verilmiştir. Peyam-i Sabah gazetesinde yayınlanan bir habere göre Mustafa Kemal, Bekir Sami, Kara Vasıf, Halide Edip, Ali Fuat, Adnan Adıvar, Ahmet Rüstem idam edilecekler arasında sayılmakta, öldürülmelerinin dini bir görev olduğu vurgulanmaktadır. Halide Edip aynı gazetenin İstanbul'daki evinin hükümet tarafından işgal edildiğini, ismi geçen şahısları canlı ya da ölü olarak getirenlere ödül verileceğini de öğrenmiştir.(s.115) Peyam-i Sabah gazetesinde sık sık Ankara'daki milliyetçiler hakkında olumsuz yayınlar yapılmakta, Ankara'dakilerin İslama karşı oldukları yönünde yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmektedir.

23 Nisan günü bir süredir çalışmaları sürdürülen meclis açılışını yapmış, bir kaç gün sonra da yeni kabine kurulmuştur. Dr. Adnan, Sıhhiye vekili olarak

10.09.1922'den aktaran Orhan Koloğlu, "Halide Edip, Devrimler ve Demokrasi", Tarih ve Toplum Dergisi, Sayı 177, Eylül 1998, s. 57.

²⁰¹ "Eğer bu arada barış olur ve Amerika ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler kurulursa, Amerika'ya (ilk kadın büyükelçi olarak) gideceğimi umuyorum; bu bana oğullarımı görme fırsatı da verecek Amerikalılara ulusal savunmanın başında özveriyle nice sıkıntıya katlanmış insanların bulunduğunu söyleyebilirsin." Halide Edip'in Annie Allen'e yolladığı tarihsiz mektup. Smith College Mass., Sophia Smith Araştırma Kütüphanesi izniyle aktaran, F. Kazan, age, s.42.

²⁰² F. Kazan, age, 1995, s.43

kabinede yer almıştır. Kabinenin oluşmasını takip eden günlerde, İstanbul gazetelerinden birinde Halide Edip'in Maarif Vekili olduğu yolunda bir haber çıkmıştır. Halide Edip bu haberden menun olmadığını, çünkü maddi ün ya da ödül peşinde olmadığını vurgular anılarında.(s.117) Yine Halide Edip' e yönelik olarak İstanbul gazetelerinde kendisinin Ankara'da halk arasında bolşevik propagandası yaptığı yolunda haberler çıkmıştır.²⁰³

Ankara'da tek mücadele İstanbul basını ya da işgal kuvvetleri karşısında değildir. Halide Edip'in deyişle, “..her yerde, yeni oluşmuş bir şekil almamış düşünceler arasında mücadele“ devam etmektedir. Milli mücadelenin askeri birliği henüz sağlanamamışken, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hilafet adına harekete geçen birlikler ve milli mücadele karşıtları Ankara'ya zor günler yaşatmaktadır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hatta Ankara'nın yakınlarında ayaklanmalar çıkmakta, bu ayaklanmalar, dağınık halde çeşitli kişilerce idare edilen birliklerin yardımıyla bastırılmaya çalışılmaktadır. Ayaklanmaların devam ettiği bu dönemde Mustafa Kemal ile Halide Edip arasında bir tartışma yaşanmış ve Halide Edip anılarında bu tartışmaları ayrıntılarıyla aktarmıştır. Ankaradaki kadro için, siyasi iktidarın meşruiyetinin kurulması açısından önemli güçlükler yaşanmaktadır. Arka arkaya gelen telgraflarda Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki milli mücadele yandaşları, hilafet ordularının hızla ilerlediği ve halkın da büyük ölçüde katılmasından endişe duyulduğunu bildirmektedirler. Halide Edip bu günlerde bir kaç saat olsun uyuyamadıklarını, buldukları yerin basılmasından derin bir endişe duyduklarını anlatmaktadır.(s.124) Bu endişe dolu günlerde, silahların sesine bile katlanamamasına rağmen, binbaşı Şükrü Bey'in kendisine verdiği tabancayı taşımaya, çiftliğin arkasında atış talimleri yapmaya ve ata binmeyi öğrenmeye başladığını kaydetmektedir.

Halide Edip anılarında bu dönemde mecliste yaşanan çekişmelere, ikinci grubun oluşumuna, meclisteki – komünizm de dahil olmak üzere- Doğu mefkuresi adı altında toplanan içeriği biraz karışık çeşitli eğilimlere ve Mustafa Kemal'in kıvrak zekası ile her zaman sahip olduğu iktidarı sürdürme yeteneğine dikkat çekmektedir. Ancak meclisteki çekişmelerin Mustafa Kemal'i yordugunu, muhaliflerine karşı sert bir politika izlemek durumunda kaldığını ve işte bu gerilimli günlerde Mustafa Kemal ile aralarında bir tartışma yaşandığını aktarmaktadır. Aralarında yaşanan bu tatsızlıkların Halide Edip için ne kadar önemli olduğu bu tartışmalara anılarında özellikle yer vermesinden ve her tartışmaya rağmen Mustafa Kemal'e yürekten bağlılığını bu vesileyle yeniden ve

²⁰³ İnci Enginün çalışmasında Halide Edip aleyhine gazetelerde çıkan yazılardan çeşitli örnekler

tekrar ilan etmesinden anlaşılmaktadır. Hele hele, milli mücadelenin zaferle sona ermesini ve yeni bir rejimin kurulmasını takip eden günlerde bir çeşit sürgün konumunda yurtdışında anılarını kaleme alan bir milli mücadelecisi olarak, kendisini milli mücadele içinde yeniden kurmak, anlamlandırmak ve bir tarih dönümünün yakın tanıklarından biri olarak konumlandırmak gayreti dikkati çekmektedir. Halide Edip Mustafa Kemal ile kimi konularda anlaşamamasına rağmen Mustafa Kemal'in milli mücadelenin kazanılmasında ne kadar önemli olduğunu farkında olduğunu vurgulamaktadır:

“O akşam çok düşündüm. Hep aklımdan Mustafa Kemal Paşa'nın vaktiyle kudretin bölünemeyeceği hakkındaki sözleri geçiyordu. Fakat kudret eline geçerse, istediğini yapacağından da emindim. Bununla birlikte onun ne kadar önemli ve pek gerekli bir mevki olduğunu bildiğim için, bu duygumu yenmeye karar verdim...Mustafa Kemal Paşa'nın memleketi kurtaracağına inanıyordum.” (s.134)

Halide Edip anılarını yazmaya da işte bu günlerde başlamıştır. Kalaba'daki günlerinde Halide Edip ile Adnan Bey köylülerle de yakın ilişki halindedir. Adnan Bey doktor olarak köyün bütün sağlık sorunları ile ilgilenirken, Halide Edip de köylü kadınlarla yakın dostluklar kurmaktadır. Karagahtaki çalışmalarına da devam eden Halide Edip anılarında, Ankara'da çok sevdiği hayvan dostlarından da uzun uzun bahsetmektedir. Anılarının birinci bölümünde de özellikle köpeklere olan sevgisini her fırsatta dile getirmiştir. Özellikle Ankara'da sıtmaya yakalandığı dönemde karagahtan uzakta kalmış, günlerini atı Doru ve Çerkez Ethem'in kendisine hediye ettiği köpeği Yoldaş ile Kalaba'nın kırlarında dolaşarak geçirmiştir. Savaşın giderek kızıştığı ve Halide Edip'in bu kez Kalaba'dan ayrılıp cepheden cepheye dolaştığı günlerde bile atı Doru ile birlikte Yoldaş adındaki köpeği yanından ayırmamıştır.²⁰⁴ Halide Edip'in savaş dönemi anılarında savaş koşulları içinde sık sık karşımıza çıkan öznel duygular, hayat hikayeleri, aileler, aşklar, kavgalar, kır gezintileri içten içe devam eden bir hayatı vurgulamaktadır:

Yunan işgali Haziran sonlarında genişlemiş bütün yaz boyunca Balıkesir, İzmit, Bandırma, Bursa, Uşak ve Afyon'a kadar her yer işgal edilmiştir. Ankara'ya bağlı bir tren hattı da Yunan kuvvetlerinin eline geçmiştir. Tüm bu olanlar düzenli ordu çalışmalarının bir an önce tamamlanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Anadolu'daki durum giderek kötüleşirken Aralık ayında da Kalaba'da salgın hastalıklar başgöstermiş, Halide Edip eşi Adnan ile birlikte köydeki hastaların bakımını üstlenmişlerdir. Adnan Adıvar meclisteki gruplar arasındaki

vermektedir. Bkz. İ.Enginün, age, 1995, s.72

²⁰⁴ Her fırsatta hayvanlara olan sevgisini vurgulayan Halide Edip, Türk'ün Ateşle İmtihan'ında *Kalaba Köyü ve Hayvan Dostlarım* adını verdiği 6. bölümde Kalaba'da kendisi ile kalan köpeklerden ve atı Doru'dan uzun uzun bahsetmektedir.

mücadelelerin sertleştiği bu günlerde meclisin ikinci başkanı olarak görev yapmaya da başlamıştır.

Ordu birliklerinin ve komutanlarının belirlenmesini takiben Yunan işgalinin sürmesine karşın, kendilerini doğrudan meclise bağlı ilan eden ve emrinde binlerce askeri bulunan birlikler ile yeni kurulan düzenli ordu birlikleri arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadelenin ardından İnönü'de yapılan ilk savaşın galibiyetle sonuçlanmasının ardından Halide Edip'in cephedeki günleri de başlamıştır.

d. Cephedeki Faaliyetleri

Birinci İnönü savaşının sonuçlanmasının ardından Halide Edip Hilal-i Ahmer'in teklifi üzerine cephede yaralanan askerleri görmeye gider. Hilal-i Ahmer Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde savaşan askerlere her türlü yardımın örgütlenmesi işini yürütmektedir. Öncelikle Ankara kadınları Hilal-i Ahmer'in bu faaliyetleri yürütmek üzere örgütlenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ankaralı Hilal-i Ahmer çalışanı kadınlar kuruluşun başına Halide Edip'in geçmesi için girişimlerde bulunmuşlar ancak, Halide Edip bu dönemde yeniden tekrarlayan sıtma hastalığı nedeniyle görevi kabul edememiştir. Anılarında, Hilal-i Ahmer içinde İstanbul'lu kadınların da çalıştığını cemiyetin faaliyetlerinde İstanbul ve Ankara'lı kadınların bakış açılarında ve cemiyet içindeki ilişkilerindeki farklılıklara da değinmektedir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde çoğunlukla mebus ya da memurların eşlerinden oluşan İstanbullu kadınlar, iyi eğitim görmüş, modern görünümlü kadınlardır. Halide Edip'in İstanbul'lu kadınlar diye adlandırdığı kadınlar aslında kendisinin de içinde bulunduğu 2. Meşrutiyet döneminden bu yana kamusal yaşamda faaliyet gösteren, çoğunca Batılı ülkelerde bulunmuş, Batılı çağdaşlarının bile çok azının yararlanabildiği eğitimlere sahip olmuş kadınlardır. Anadolu'lu kadınlar ise görece düşük eğitimleri ile cemiyet içinde çekingen kalmakta ve İstanbullu kadınlardan uzak durmaya çalışmaktadırlar. Hilal-i Ahmer'de bir gün Ankara'daki bütün kadınların davet edileceği bir toplantı hazırlanması gündeme geldiğinde Ankaralı grup ile İstanbullu kadınlar arasında ciddi anlaşmazlıklar yaşanmıştır. İstanbullu kadınlar toplantının gazete ilanları yoluyla haber verilmesini savunmaları üzerine Ankara kadınları buna kadınların pek çoğunun okuma yazma bilmemeleri nedeni ile karşı çıkmışlardır. Münakaşa İstanbullu kadınların okuma yazma bilmeyenlerin zaten cemiyet içinde çalışmalarının da gerekli olmayacağını öne sürmeleri üzerine derinleşmiş ve Ankara'lı kadınlar da toplantıyı terketmişlerdir. Halide Edip bu

olaylar üzerinc Ankaralı kadınlarla görüşmeye gitmiş ve onları yeniden Hilal-i Ahmer'e kazandırmaya çalışmıştır:

"...Onlara aydın kişiliğın yalnız okumakla elde edilmediğini anlatmaya çalıştım.Kadınlığa karşı görevlerinden söz ettim. Kadınlar arasındaki ayrılıklara erkeklerin geleceğini söyledikten sonra, nihayet lafi vatanseverlik meselesine getirdim.Bundan sonra birlikte çalışmayı kabul ettiler." (s.161)

Halide Edip bu olaylardan sonra yapılan oylamada cemiyetin reisi seçilmiştir. Halide Edip'in Balkan savaşlarından itibaren ve ilk kez gittiği Ankara'da milli mücadele süreci içindeki gözlemleri, kadın kimliğinin tanımlanması yönündeki arayışlarında önemli bir dönemece işaret eder. Tipik bir Osmanlı konağından çıkıp da Amerikan Koleji'nin atmosferinde tanıştığı kadınlar kanalıyla nasıl bağımsızlaşma ve özgürleşme yönünde bir ideal model oluşturduysa, Ankara'daki süreçte de kendisini daha çok milli mücadeleye adanmış çeşitli kesimlerden kadınlarla ilgili olarak da ideal bir model geliştirecektir. İlk dönemin ana eksenini eğitim ve medenileşme, ikinci dönemin ise vatana hizmet ve toplumsal sorumluluk bilinci oluşturacaktır. Kuşkusuz kadınların eğitimi meselesi Halide Edip'in ideal kimlik kurgusunda her zaman temel bir bileşen olarak yer alacak, ancak kadınların eğitimi meselesi bu kez amaçları kesin bir biçimde belirlenmiş milli ideallere sıkı sıkıya bağlanacaktır. Hilal-i Ahmer'in İstanbul kadınlarına oranla eğitim düzeyi daha düşük olan Ankara'lı kadınları da, cephe gerisinde asker yiyeceği hazırlayan, tarlaları ekip biçen, cephanelikleri taşıyan kısaca erkeklerden geride kalan bütün bir yaşamı örgütleyen köylü kadınlar da milli mücadeleye olan hizmetleri, vatanseverlikleri, anneler ve eşler olarak sahip oldukları görev bilinçleri ile Halide Edip'in kavrayışında yeni kadın'ı temsil eden ideal-tipik örnekler olarak yer alacaktır:

"Nihayet toplantı oldu. Ön sıraları İstanbul kadınları işgal ediyorlardı.Hepsi iyi giyinmiş, bir kısmı genç ve çok güzeldi. Bunlar İstanbul'da söylev vermiş olduğum kadınlardan başkaları değildi. Onların arkasında Ankara kadınları, en arkada da bana büyük bir heyecan veren köylü kadınlar vardı.Ömrümde hiçbir dinleyici bu kadınların vermiş olduğu şeref ve gururu bana duyurmamıştır." (s.162)

Halide Edip, milli mücadele içindeki deneyimleri, yaşamı boyunca çeşitli kesimlerden kadınlarla ilişki içine girmiş olması ve milliyetçilikle ilişkisi bağlamında ulusal mücadele ve sonrasında yapılacaklar konusunda kadınların taşıdığı potansiyelin de milliyetçiliğın kadınların özgürleşmesi açısından taşıdığı potansiyelin de her zaman farkında olmuştur. Kadınların bu potansiyeli ortaya koymaları için mutlaka batılılaşmış, modern ve de iyi eğitilmiş olmaları gerekmez. İşte bu nedenle sıradan eğitimsiz köylü kadınları Halide Edip'i en çok heyecanlandıran dinleyici kitlesini oluştururlar. Hilal-i Ahmer toplantısında karşılaştığı, kızını çok güç koşullarda Darümuallimat'ta okutmaya uğraşan fakir

çamaşırcı kadın, Hilal-i Ahmer faaliyetlerine katılan Ankara'lı kadınlar veya yetmiş yaşındaki Fatma Çavuş gibi cephede savaşan kadınlar Halide Edip'in bu dönemde dönemin eğilimlerine uygun olarak en çok öne çıkardığı ideal modeller olarak anılabilir. Hilali Ahmer kadınlar kolunun Kız Öğretmen Okulu'nda yapılan toplantısı sona erdiğinde Halide Edip'in konuşması üzerine bütün kadınlardan Hilal-i Ahmer için kendi olanakları ile bağışta bulunmuştur.

"İşte Türkiye'nin geleceğini kuracak bir kadın vatandaşı!...Karşı karşıyaydık. Birbirimizin gözünün içine bakıyorduk. İkimizin de gözyaşları kalbimize akıyordu. O ana kadar Türkiye'nin geleceğine bu kadar kuvvetle iman ettiğimi hatırlamıyordum."(s.162-163)

Halide Edip'in açık bir biçimde daha milli mücadele döneminde vurguladığı İstanbul ve Anadolu kadınları ayrımı Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde kadınların özgürleşmesi söyleminin de yaslandığı temel unsurlardan biri olmayı sürdürecektir. Halide Edip Hilal-i Ahmer Cemiyetinde aktif görev aldığı bu dönemde geçirdiği ameliyat nedeni ile bir süre gerek karargahtaki gerekse Cemiyetteki faaliyetlerine ara verecek, günlerini Kalaba'daki çiftlikte geçirecektir. İyileştikten sonra karargahtaki görevine geri döndüğü dönemlerde yeni bir Yunan Saldırısı başlamak üzeredir. Mayıs ayında Yakup Kadri'de Ankara'ya gelmiş, Kalaba'daki evin üst katındaki odaya yerleşmiştir. Bundan yaklaşık bir ay sonra Halide Edip hastabakıcı ihtiyacı nedeniyle Hilal-i Ahmer'in Eskişehir'deki hastanesinde çalışmaya başlar. Eskişehir'de göreve başladığı günlerde gazeteden ilk eşi Salih Zeki'nin ölüm haberini alır. Yunan kuvvetlerinin beklenen saldırısı başlar başlamaz zaten tamamına yakını yaralı askerlerle dolu hastanede, ard arda gelen yaralılara yer açmak için her yer koğuşa çevrilmiştir. Halide Edip anılarında bu günlere ilişkin ayrıntılı sahneler aktarmaktadır. Bu dönemde savaşın nasıl sonuçlanacağı ile bile ilgilenmemekte, savaşın -nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın- yaşadığı trajedinin tam ortasında yeralan bir kişi olarak yaşadığı dehşeti ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir.

Eskişehirdeki hemşirelik görevinin ardından Mustafa Kemal'in isteğiyle Ankara'ya dönen Halide Edip için savaşın cephesinde yaşayacağı günler başlamak üzeredir. Cepheden gelen haberler bir hayli korkunçtur. Yunan kuvvetlerinin kısa bir süre içinde Ankara'ya ulaşacağı bilinmektedir. Bu bunalımlı günlerde Halide Edip cepheden bir kaç günlüğüne Ankara'ya gelen Yusuf Akçura'nın cephedeki duruma dair izlenimlerinin de etkisiyle, Mustafa Kemal'e cepheye katılmak istediğini belirten bir telgraf çekmiştir. Mustafa Kemal bu sırada TBMM'nin bütün yetkilerini kendisinde toplayan bir başkomutandır. Halide Edip'in gönüllü olmak yönündeki isteğine hemen cevap verir. Halide Edip artık

Garp cephesinde çalışacaktır. Bu Halide Edip'in tanımıyla *Türk'ün Ateşle İmtihanın da son evresidir* aynı zamanda.

Halide Edip Garp İsmet Paşa'nın komuta ettiği Garp Cephesinde Binbaşı Kemal Bey'e bağlı bir er olarak çalışmaya başlayan Halide Edip'e verilen ilk görev günlük olarak çeşitli tümenlerdeki asker mühimmat ve silah sayılarını tutmak ve bunları rapor etmektir. 25 Ağustos'ta Sakarya Savaşı başlamıştır. Halide Edip Sakarya'daki savaşın tanıklarından biri olmuştur.²⁰⁵ Anılarında savaşın içinde yer almakla birlikte kendisinden ateş etmesi istendiğinde bunu reddettiğini anlatmaktadır.²⁰⁶ Kurtuluş savaşında orduda bizzat asker olarak hizmet eden pek çok kadın bulunmaktaydı. Genellikle cephe gerisinde hizmet veren bu kadınlar genç Cumhuriyetin kadınlarla ilgili arşivinde *kadın asker* imgesi olarak sık sık kullanılacaktır.²⁰⁷

Duatepe'nin alınması ve Yunanlıların geri çekilmeye başlamasının ardından Sakarya savaşı sırasında Yunan kuvvetlerinin halka yaptığı zulümler ve durum tespiti için Tetkik-i Mezalim komisyonu kurulur. Halide Edip bu komisonun başına getirilerek Yakup Kadri, Yusuf Akçura dışında bir teğmen ve fotoğrafçı ile birlikte savaşın yarattığı tahribatı incelemekle görevlendirilmişlerdir.

"Burada işim hakkında bilgi vermeye başlamadan önce, dünyada 'suçlu millet' olmadığını söylemek isterim. Aynı zamanda barışa engel olan şeylerden birinin de, siyasi emeller için isteriye kaçan abartmalı yazılardır. Böyle bir hareket gençliğe kötü duygular veriyor, babaların yaptığından çocukları sorumlu gösteriyor. Bunun sonucu ya patolojik bir öç alma duygusu ya da karşı tarafta geçmişten sorumlu olmayanlarda bir çeşit utanma duygusu uyandırıyor..." (s.196)

Halide Edip bu görev ile ilgili yukarıda belirttiği nedenlerden dolayı çok *tarafsız ve sakin* bir inceleme yapmak amacıyla yola çıktığını belirtmektedir. Ancak savaşın yıkıp geçtiği köylerdeki manzara korkunçtur. Halide Edip, Tetkik-i

²⁰⁵ Yalman anılarında Garp cephesini ziyareti sırasında Halide Edip'i ile ilgili izlenimlerini aktarmaktadır. Yalman'a göre Halide Edip Garp cephesinde görünümüyle de tam bir asker olarak Garp Cephesi karargahının en dikkate değer simalarından biridir. Yalman Halide Edip'in Onbaşı sıfatıyla yaptığı görevi kadın inkılabının en iyi hamlelerinden biri olarak nitelemektedir. A.E.Yalman, age, 1997, s.759.

²⁰⁶ Halide Edip silah kullanmama konusundaki fikrini, hayatının tehlikede olduğu anlarda bile korumuştur. Sakarya savaşı sonrasında Tetkik-i Mezalim çalışmalarını yürüttüğü sıralarda gece yatmakta olduğu odaya dışarıdan biri girmeye çalışmış, ancak bunu başaramamıştır. Bu olayı İsmet Paşa ile konuşurken Paşa'nın yanında silah bulundurması gerektiği yolundaki sözlerine karşın, o gece yanında silah taşımıyor olmasına o geceki korkusu nedeni ile istemeden bir cinayet işleme ihtimalini ortadan kaldırdığı için sevinmiştir.

²⁰⁷ Kadınların, özellikle de her yaştan köylü kadınlarının cephedeki hizmetlerinin cumhuriyetçi kadroların kadınlarla ilgili söylemlerinde öne çıkarılan bir imge olarak geniş yer tutmasına dolaysız bir örnek olarak Halide Edip'in anılarında Fatma Çavuş ile ilgili olarak aktardıklarıdır. Fatma Çavuş ulaştırma işleri ile ilgilenen yetmiş yaşlarında bir kadındır. Komutanı birliğe gelen iki gazeteciye Fatma Çavuş'un omzunda tüfekli bir resmini çekmiştir. Halide Edip'ten de bu konuda bir yazı yazmasını istemiştir. Komutan odadan çıktıktan sonra, Fatma Nine Halide Edip'e bu konu ile ilgili olarak rahatsızlığını dile getirmiştir:

"Ah evladım, tüfekten ödüm patlar. Elimi dokunsam yüreğim titrer. Askerleri seviyorum. Onlara hizmet edeceğim. Ama, benim tüfekli resmini niçin alıyorlar? Komutan konuşurken dizlerim titriyor...her

Mezalim komisyonu faaliyetlerinin sabah ondan akşam dörde kadar devam etmesini kararlaştırılmıştır. Bu sürede sırasıyla planlanan köyler gezilecek, halkın şikayetleri ve talepleri dinlenecek, bunlar ilgili mercilere ulaştırılacak, alınan notlar daha sonra raporlaştırılacaktır. Bir süre çalışmanın ardından Yusuf Akçura'nın bu iş için kendisinin saptadığı düzenli saatlere karşı çıkararak ayrıldığını, bir süre sonra da Yakup Kadri'nin sağlık sorunu nedeniyle çalışmalardan ayrılmak zorunda kaldığını aktaran Halide Edip, faaliyetlerine fotoğrafçı ve bir asker ile birlikte devam edecektir. Bu arada yayınlanan raporların doğruluğu konusunda terddütleri olan Yakın Doğu Yardım Komitesi üyelerinden Miss Allen ve Miss Belling de komisyonun çalışmalarının izlemek ve yardım etmek için Halide Edip'in yanına gelmişlerdir. Miss Allen Tetkik-i Mezalim raporlarının hazırlanmasında Halide Edip'e yardım eder. Halide Edip Miss Allen'in raporlarını İngiliz basını yayınlamış olsaydı, Yunan kamuoyu üzerinde bunun etkili olacağını ve bunun da gerek Türkler bakımından gerekse, Anadolu'da uyandırdıkları intikam duygusuna maruz kalan Yunanlılar açısından çok daha iyi sonuçlar vereceğini vurgulamıştır. (s.203)

Halide Edip komisyon çalışmaları sırasında Anadolu'nun pek çok köyünü, savaşın geçtiği her yeri gezmiştir. Gezilerine sadece topladığı bilgileri raporlamak amacıyla ara verir. Bu süreyi de Ankara'da geçirir. Raporlarını ve dolaştığı yerlerdeki halkın sorunlarını, hikayelerini çeşitli aralıklarla İsmet Paşa'ya aktarır.²⁰⁸ Anılarında bu döneme ilişkin ve savaşın gerek savaşan askerler gerekse aileleri açısından meydana getirdiği tahribatı, savaşı yaşayan sıradan insanların hayat hikayelerini çeşitli sahnelerle aktarmaktadır. Yazarın bu dönemdeki gözlemleri pek çok hikayesinin de konusunu oluşturacaktır. Halide Edip bu hikayelerinde savaşı, özellikle kadın ve çocukların yaşadığı biçimiyle anlatmayı seçmiştir.

Halide Edip savaş sürerken Isparta'da Hilal-i Ahmer hastanesinin açılışı ile ilgilenmiş, hastanenin açıldığı gün hemşire üniformasıyla bir konuşma yapmıştır. 1921 yılında Malta sürgünleri Türkiye'ye iade edilmeye başlamıştır. Ziya Gökalp de bunların arasındadır. Malta'ya gitmeden önce aralarında yaşanan tatsızlıklar unutulmuştur.²⁰⁹

geçene beni gösteriyor. Komutanın muavini beyaz sakallı adamdan da korkuyorum. Kamçısını öyle bir sallıyor ki; kaçakları çok fena dövüyorlar. İçim kan ağlıyor. Ne olur güzellikle yapsalar.” (s.207)

²⁰⁸ Halide Edip, aktardığı bu gerçek öykülerle İsmet Paşa'nın çok ilgilendiğini hatta Şebben'in *Kara Hüseyin'i* adlı hikayesini yazmasını da kendisine İsmet Paşa'nın öğütlediğini aktarmaktadır. Hikaye yayınlandığı zaman İsmet Paşa'nın kendisine yazdığı bir mektupta bu hikayenin kahramanları ile ilgili olarak yazdıklarını aktarmaktadır: *“Orduda komuta ettiğim yüz bin askerin her birinin evinde bir Şebben olduğunu bilmiyordum. Bu kadınlar bana eşeklerinin üstünde birer bohça gibi görünürlerdi.”* (s.212)

²⁰⁹ Ziya Gökalp'in Malta'ya gittiği dönemden bu yana batı kavrayışında ciddi değişimler olmuştur. Yaşananları uzaktan takip eden Ziya Gökalp Ankara'ya gelir gelmez eski dostu Halide Edip'i ziyaret etmiş ve şunları sormuştur: *“Bu Doğu mefkuresi nedir Halide Hanım? Türkân mukadderolan kültüründen*

Halide Edip cephe deki faaliyetlerine ara verdiği ve Ankara'daki karargahta bulunduğu dönemde *Ateşten Gömlek* adlı romanını kaleme almıştır. Bu süreçte büyük taaruz için hazırlıklar devam etmektedir. Halide Edip Kayseri'de Türk ve Amerikalıların beraber kurdukları bir yetimhane ile ilgili olarak yürüttüğü teftiş sırasında, 24 Ağustos günü Mustafa Kemal'den derhal orduya dönmesini emreden bir telgraf almıştır. Büyük taaruz için karar alınmıştır. Büyük taaruz süresince Halide Edip sonu zaferle de bitse savaşın ve tanık olduğu olayların yarattığı psikoloji ile savaşın sona yaklaşmasının yarattığı sevinç arasında gidip gelmektedir.

"Ben genellikle iki şahsiyet gibiyimdir. Bir tanesi maddi varlığım. Bu yaşar, konuşur. Öteki, kendim de dahil ; etrafımı eleştirir. İşte bu, bilinç ötesi eleştirici içimde maddi varlığımı silip süpürüyordu. Ta Birinci Dünya Savaşından başlayarak tarih öncesi olaylar gözümün önünde canlanıyordu. Milletler, ırklar daima öldürmek yıkmakla meşgul. Her insanın yüzünde, karşıdakini nasıl öldüreceğini düşünen bir maske var...İçimden bir ses, bu cinsten ayrılmak kurtulmak istiyordu. İçimdeki öfke değil, kin değil, insanlıktan tiksinti idi." (234)

Türk ordusunun İzmir'e girişi ve savaşın sona ermesinin ardından Halide Edip gazetecileri gezdirmek ve Tetkik-i Mezalim'in son raporunu hazırlamak için Yakup Kadri, Ruşen Eşref ve Falih Rıfki ile birlikte İzmir'den ayrılır.²¹⁰ Bu arada Halide Edip'in de ordudaki terfiilerle birlikte rütbesi yükselmiş, çavuş ünvanı almıştır.

Halide Edip Türk'ün Ateşle İmtihanı'nın son bölümünde savaş sonrasındaki kimi olaylara değinmektedir. Milli mücadeleyi başarıyla tamamlayan meclis şimdi barış döneminin temel sorunu olarak görünen Saltanat meselesi ile meşguldür. Saltanat'ın kaldırıldığı gün Adnan Adıvar, Mustafa Kemal ve diğer arkadaşları ile birlikte Çankaya'da yeni hükümeti kutlamak için toplanmışlardır. Halide Edip'in bu kutlamadan dönüşte Adnan Bey ile aralarındaki konuşmayı aktardığı bölümde, kendisi ve eşinin yurtdışındaki gönüllü sürgün konumunda bulunmalarının nedenlerini satır aralarından okumak mümkündür. Adnan Bey Halide Edip'e o gece korkularından kurtulduğunu, *Mustafa Kemal'in sözlerini bir senet kabul ederek anlaşmazlığa, her çeşit zorlayış ve şiddete yer verilmeyeceğine inandığımı* belirtmiştir.

"Bu, mutlu bir geceydi. Adnan'ın hayatının en mutlu gecesiydi. Öyle bir an geldi ki, ben de onun bu inancını paylaşmak istedim. Elbetteki bunca yoksulluk ve korku sahnelerinden sonra, gelecek hiç bir zaman geçmiş kadar kötü olamazdı...Adnan'ın çıkar gözetmeden, bir aşkına çalıştığını, çırpındığını en yüksek dürüstlük ve namus basamağında

bizi uzaklaştırmaz mı? Türk Orta Asya'dan geldiği günden beri yüzünü Batıya çevirmiş değil mi?" (s.221)

²¹⁰ Savaşın sona ermesinin ardından gerçekleştirilen bu gezinin izlenimleri İzmirden Bursa'ya adlı kitapta toplanmıştır. **İzmirden Bursa'ya: Hikayeler, Mektuplar ve Yunan Ordusunun Mesuliyetine Dair Bir Tetkik**, Halide Edip, Yakup Kadri, Falih Rıfki, Mehmet Asım, İstanbul: Dersaadet, 1922.

tutunup durduğunu yakından görmüştüm. Dirlik düzenlik içinde kendi anavatanında yaşayıp ihtiyarlamayı, memleketin yeni hayatına, mutluluğuna katılmayı hak etmişti. “ (s.259)

Halide Edip'in Mustafa Kemal ile aralarında daha milli mücadele döneminin başlarından bu yana, anılarında zaman zaman sözünü ettiği üzere, bir çatışma mevcuttur. Halide Edip Mustafa Kemal'in milli mücadele içindeki muhaliflerine karşı çok sert olduğunu, eleştiri kabul etmediğini çeşitli vesilelerle aktarmaktadır. Ancak Halide Edip aralarında geçen her tartışmanın ardından, bu mücadele içinde Mustafa Kemal'e olan inancını, hayranlığını ve bağlılığını vurgulamak gereğini hissetmiştir. Savaşın sona ermesini takiben iki sene içerisinde yaşananlar anlaşmazlıklarını su yüzüne çıkarınca Halide Edip ve eşinin *memleketin yeni hayatına ve mutluluğuna katılmalarını engelleyecektir.*

Halide Edip'in kurtuluş savaşı anıları Aralık 1922 dönemi ile sona ermektedir. Aralık ayında iki sene önce ayrıldığı Mahmure Ablasının evindedir. Bundan sonra yaşananlar, yurtdışı günleri anılarında yer almaz. Halide Edip anılarında kendini milli mücadele içinde kurmaya, anlamlandırmaya çalışmaktadır. O milli mücadelenin bütün süreçlerini yaşayan, savaşın birinci elden tanığı olarak kendi yaşamını, toplumsal değişim ve milli mücadele ile koşut bir biçimde okumaktadır. Çünkü Durakbaşa'nın belirttiği gibi “otobiyografik bir yaşam dökümü yapma projesi zaman içinde tutarlı bir benlik ve bütünlüklü bir kimlik oluşturmak üzere bilinçli bir inşa eylemine dayanır.”²¹¹ Yeni Türkiye'nin uzağına düşmüş bir benlik bu nedenle bu otobiyografinin içine dahil edilmez. Durakbaşa bunu yazarın yabancılaşmayı aşma çabası olarak değerlendirmektedir. Durakbaşa, anılarında sürgün yaşamından hiç söz etmeyişinin bir nedeninin de sürgünde oluşlarının özellikle Adnan Adıvar'ın siyasi fikirleri ve muhalefet partisi içindeki etkinliklerinden kaynaklanması olabileceğini bu nedenle Halide Edip geçmişteki ben'ini referans almayı sürdürerek yurtdışında da Türk milletinin sözcüsü olma rolünü meşrulaştırdığını belirtmektedir.²¹²

3. MİLLİ MÜCADELE SONRASI

Milli mücadele sonrasında yapılacak reformlar ve cumhuriyetin ilanı sürecinde mecliste yaşanan çekişmelerin ardından 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması milli mücadele kadroları arasındaki anlaşmazlıkları iyice su yüzüne çıkarmıştır. Yeni partinin kurucuları arasında

²¹¹ A. Durakbaşa, age, 2000, s.170.

Adnan Adıvar da yer almaktadır. İnci Enginün bu dönemde gazetecilerin Halide Edip'e sık sık hangi partiye taraftar olduğuna yönelik sorular sorduklarını, Halide Edip'in ise bu sorulara kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermeyen partilerin hiç birine taraftar olmadığını söylemesine rağmen, basında Halide Edip ile de ilgili olarak yoğun bir karalama kampanyası başlatılmış olduğunu belirtmektedir.²¹³ Bu kampanyada Halide Edip'in en çok öne çıkarılan yönü tahmin edilebileceği üzere Amerikan mandacılığı meselesi ve Türkiye'deki Wilson Prensipleri Cemiyeti üyesi Amerikalılarla yakın ilişkileri olmuştur. Basında çıkan yer yer giderek kişisel saldırı boyutuna varan bu yazılara zaman zaman Halide Edip de yanıt vermeye çalışmıştır.²¹⁴ Bu tartışmalar Halide Edip'in milli mücadele döneminde yakın ilişkiler kurduğu Yunus Nadi, Yakup Kadri gibi arkadaşları ile de arasının açılmasına yol açmıştır.²¹⁵ Tırmanan siyasi atmosferin ardından Terakkiper Cumhuriyet Fırkasının kapatılması ve rejimin sertleşmesi Halide Edip ve eşi Adnan Adıvar'ın on beş yıl sürecek gönüllü sürgünlük yıllarının başlangıcı olacaktır. Halide Edip Adnan Adıvar'ın ölümü üzerine eşi ile ilgili olarak kaleme aldığı anılarında bu dönem ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

*"Terakkiper Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu, ve onunla alakalı olan daha sonraki beklenmeyen acı vakaaları, istikbalin, hakikate dayanan bütün vesikalarını ve olaylarını tetkikten sonra karar vereceklerin hükmüne terketmek gerektiğine inandığım için burada onlardan bahsetmek istemiyorum"*²¹⁶

Adıvar çifti öncelikle Halide Edip'in bir sağlık sorunu ile ilgili olarak tedavi için Viyana'ya daha sonra da yerleşmek üzere Paris ardından da Londra'ya gitmişlerdir. Fethi Erden Halide ve Adnan Adıvar'ı Paris'te ziyaret ettiğinde, özellikle Halide Edip'in Türkiye'ye olan özleminden bahsettiğini aktarmaktadır.

*"Halimize şükrederiz. Adnan çalışıyor, ben konferanslar veriyorum. Yemeklerimizi tencerede pişiriyor, kapağında yiyoruz. Yalnız çektiğimiz memleket hasretini tarif edemem. Hele Sultanahmed'in, Ayasofya'nın minarelerini, semalara doğru yükselen o lahuti güzelliğe olan hasretim hepsinin üstünde Onları her an tahayyül ederiz"*²¹⁷

²¹² A. Durakbaşı, *age*, 2000, s.172-174.

²¹³ Halide Edip'in beyanatları için bkz. *Vatan*, nr.581 , 23 Teşrinsani 1340/1924. Aktaran İ. Enginün, *age*, 1995, s.87.

²¹⁴ *Cumhuriyet* nr.207 5 Kanunievvel 1924 ; 200, 27 Teşrinsani 1924 ; *Son Telgraf*, nr. 168 , 2 Kanunievvel 1924 ;172 , 6 Kanunievvel 1924 ; *Vakit*, nr. 2164, 5 kanunısani 1924. Aktaran, İ. Enginün, *age*, 1995, s.87.

²¹⁵ Bu dönemde özellikle Yakup Kadri ile Halide Edip arasındaki atışmalar gazetelerde devam etmiş, her ikisini de tanıyan Mehmet Asım Vakıf gazetesinde bu durum ile ilgili olarak üzüntüsünü dile getirmiştir: "Bu manzara İzmir'in tahlisinden sonra zavallı Anadolu harabelerinde elele vererek elem intibaları toplayan iki kalem arkadaşının siyasi cereyanların sevkiyle kalemlerini birbirlerinin yüzlerine, gözlerine atmalarını temsil ediyordu. Bu ise ne kadar acıklı bir manzara idi." İnci Enginün, "Yakup Kadri ile Halide Edip Adıvar", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, s.104.

²¹⁶ Halide Edip Adıvar, *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, İstanbul: A.H.Yaşaroğlu Yayıncılık, 1956, s.32.

²¹⁷ Fethi Erden, "Halide Edip Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve...", *Türk Yurdu Dergisi*, 3. Cilt, Kasım 1964, s:21.

Bu dönemde özellikle İngiliz ve Amerikan gazetelerinde Halide Edip ile ilgili yazılar çıkmaktadır. Milli mücadele döneminde yürüttüğü Anadolu Ajansı faaliyetleri ve Ankara'nın dış dünya ile bağlantısını kuran kilit isimlerden olması dolayısıyla yabancı basının zaten tanıdığı bir şahsiyet olan Halide Edip bu dönemde de Batı dünyasına Türkiye ve devrimler hakkında çeşitli bilgiler ve kendi görüşlerini aktarmıştır. Orhan Koloğlu Halide Edip'in gerek Türkiye'deki devrimler ile ilgili değerlendirmelerinde gerekse eylemde, yurtdışındaki 150'likler olarak anılan muhalif cepheyle bütünleşmeye kalkışmadığını, rejime yönelik kimi eleştirilerinin 150'liklerle ortakmış gibi görünse de Kemalizmin yaptıklarından pek çoğunu onayladığı için aynı kefedeki tartılmalarının söz konusu olmadığını zaten Halide Edip'in diğer muhaliflerin aksine Fransız kültürüne değil de önce Amerikan daha sonra da İngiliz kültürüne yakınlığı ile de onlardan ayrıldığını belirtmektedir.²¹⁸

Halide Edip'in cumhuriyet devrimlerinin laiklik, kadın hakları gibi konulardaki adımlarına sahip çıkmakla birlikte, bu devrimlerin gerçekleştiriliş biçimlerine yönelik eleştirileri vardı. Yurtdışında geçirdiği yıllarda Türkiye'de çok eşliliğin yasaklanması, medeni kanunun kabulü, hilafetin kaldırılması, devlet dininin İslam olduğu yolundaki maddenin anayasadan çıkarılması gibi adımlardan övgüyle söz etmekle birlikte rejimin diktatörce yanlarını yerden yere vuruyordu. Yeni rejimin bütün reform girişimlerini sahiplenmekle birlikte bunların içinde *gereksiz ve yüzeysel* olarak nitelediği adım şapka devrimi olmuştur. 1929'da Yale Review'da yayınlanan *Türkiye'de Devrimler ve Diktatörlük* adlı makalesinde Cumhuriyet Türkiye'sindeki devrimlerin gerçekleşme sürecine değinmekte ve bu adımların Türkiye toplumunda az çok belli bir geçmişe sahip olmaya başladığını, yeni rejimin bu reformları iletirmek ve toplumda yerleştirmek bakımından aceleci davranıldığını savunmaktadır:

"Reformlar son yüzyıldır başlanan, son yirmi yılda hızlanan batılılaşmanın sonucudur. Şapka Kanunu bunlardan en gereksiz ve yüzeysel olanıdır; buna karşılık bir gecede gerçekleştirilmiştir...Türk'e başına bir başlık geçirip 'medeni olmasını' istemek, bunu yapmazsa idam veya hapis seçeneğini sunmak en azından saçmadır..."

Aynı makalede yazar harf devrimi ile ilgili olarak da aceleci davranıldığını vurgulamıştır:

*"Değişme için verilen süre saçma derecede kısıydı...Uygulama süresi sınırı için verilen askeri emirler tam anlamıyla bir kurmay subayın, modern Türk tarihinin en çok etki yaratacak değişimindeki anlayış eksikliğini ortaya koymaktadır. Bunun geçmişle kültür kopukluğu yaratma tehlikesi vardır..."*²¹⁹

²¹⁸ Orhan Koloğlu, "Halide Edip'in Gönüllü Sürgünlük Yılları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 176, Ağustos 1998, s:12.

²¹⁹ Halide Edip Adıvar, "Dictatorship and Reforms in Turkey", *The Yale Review*, c.19, nr.1 Eylül 1929, s.27-44'ten aktaran Orhan Koloğlu, "Halide Edip, Devrimler ve...", *age*, 1998, s.53-54.

Mustafa Kemal 1927 yılındaki Cumhuriyet Halk Fırkası kongresinde verdiği ünlü söylevde, - doğrudan Halide Edip'i işaret eden bir şekilde – Halide Edip'in milli mücadelenin başlangıcında Amerikan mandası konusundaki ısrarını dile getirmesi, o dönemde yurtdışında bulunan Halide Edip'i kendini savunmaya ve karşı yönde bir siyasi kampanyaya itmiştir.²²⁰ Ancak Amerikan mandası meselesi ve kurtuluş savaşının ertesinde devrimci kadro ile aralarında oluşan anlaşmazlıklar Halide Edip'in o güne dek kamuoyunda kazandığı *öncü Türk Kadını*, *Türklerin Ulu Anası*, *Vatansever Türk kadını*, *Halide Onbaşı* gibi imajlarına gölge düşmesini, ve hatta belli çevrelerce öne çıkarılan tamamen zıt yönlü devrimlere ihanet eden kadın imgesinin dolaşıma sokulmasına da yol açmıştır. Halide Edip'in yurtdışında yer aldığı sırada hakkında yapılan suçlamaların yaşamında çok temel bir yerde olduğu açıktır. Milli mücadelenin merkezinde yer alan bir aktör olarak kendisini bunca açıklamaya ve yeniden kurmaya yönelmesi de zaten bunun göstergesidir.

1928 yılında Amerika'daki Williamstown Siyaset Enstitüsü'nün düzenlediği konferanslara davet edilmesi üzerine Amerika'ya giden Halide Edip, üç hafta sürecek konferanslar süresince Amerikan basınının en çok üzerinde konuştuğu kişilerden biri olur. Williamstown'daki konferanslar dizisinin açılış konuşmasını ve yöneticiliğini yapan ilk kadın sıfatıyla Amerika'da bir hayli yankı uyandırmıştır. Konferans henüz başlamadan başta *The New York Times* olmak üzere Amerikan gazeteleri “doğunun değişen yaşamının bir sembolü” olarak gördükleri Halide Edip'in boy boy fotoğraflarını ve yaşamöyküsünü yayınlamaya başlamışlardır bile. Halide Edip'in Amerika ile ilişkileri ve Williamstown konferansları üzerine çalışmasında Frances Kazan Türk kadın hareketinin lideri olarak resmedilen Halide Edip'in Amerika'da film yıldızlarına benzer bir ilgiyle karşılandığını “egzotik”, sıradışı ama aynı zamanda da “kadın bir devrimci” olarak ilgi çekici bulunduğunu vurgulamaktadır.²²¹ *Modern Türkiye ve Sorunları* konulu konferanslarda Milli mücadele dönemi ve devrimlerin değerlendirmesini yapan Halide Edip Türkiye'deki devrimlerin ve Cumhuriyetin kökleşmeye başladığını, devrimin en büyük kazanımlarından birinin kadınların konumu olduğunu açıklamış, cumhuriyete ve devrimlere – sürecin gelişimi ile ilgili eleştirileri saklı kalmak kaydıyla- bağlılığını vurgulamıştır.²²² Halide Edip bu konuşmalarında özellikle kadınların konumu ile ilgili olarak batının harem, çekeşlilik gibi

²²⁰ Halide Edip Atatürk'ün suçlamalarına yanıtı 21 Ekim 1927 tarihinde *The Times*'da yayınlanan açık mektubu olmuştur. Halide Edip'in bu mektubu için Bkz. Orhan Koloğlu, “Halide Edip'in Gönüllü Sürgünlük Yılları”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 176, Ağustos 1998, s.13-14.

²²¹ F. Kazan, age, 1995, s.47.

²²² “*Turkish Feminist Speaks*”, *The New York Times*, 03.08.1928, s.8.

konulardaki geleneksel değerlendirmelerin tam aksi yönde ağdaş bir Türkiye tablosu çizmiştir. Gerçekleştirdiği ilk konuşmanın ardından New York Times ilgili haberinde Halide Edip'ten Asya'nın en parlak kadını olarak bahsetmekte ve konuşması ile ilgili olarak Halide Edip'in gerek kişilik gerekse entellektüel olarak dinleyici karşısında birinci sınıf bir etki bıraktığını ve normalin üzerinde alkış topladığını aktarmaktadır.²²³

Halide Edip Amerika'daki bu konferanslardan iki yıl kadar sonra, konferans metinlerinin derlenmesinden oluşan Turkey Faces West adlı kitabını yayınladı. Williamstown'daki ünlü konferansların ardından Amerika'da pek çok konferansta konuşma yapmak için teklifler almıştır. 1931 yılında da Columbia Üniversitesi Barnard Collage tarih bölümünde Türkiye'de kadın sorununun tarihçesi ile ilgili olarak dersler vermeye başlamıştır.

1935 yılında Hindistan'da açılacak bir niversite ile ilgili olarak yürütülecek kampanyaya katılması yönündeki daveti kabul ederek Hindistan'a gelir. Halide Edip'in Hindistan'da verdiği konferansların derlenmesinden oluşan *Conflict of East and West in Turkey* 1935 yılında yayınladı.²²⁴ Halide Edip ayrıca Hindistan'da bulunduğu dönem ile ilgili değerlendirmelerini *Inside India* adlı kitabında toplamıştır.²²⁵

Halide Edip'in kısa süreli ziyaretleri dışında Türkiye'ye dönüşü Atatürk'ün ölümünün ardından 1939 tarihinde gerçekleşecektir. Türkiye'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde Profesör nvaniyla dersler vermeye başlayan yazar, 1950 yılında Demokrat Parti listesinden bağımsız olarak İzmir milletvekili seçilmiş, üçbuçuk yıl süren milletvekilliği sırasında başta eğitim meseleleri olmak üzere çeşitli projelerin gerçekleşmesi için komisyonlarda ve genel kurulda yoğun bir çaba göstermiştir. Ancak 1954 yayınladığı ve bir daha aday olmayacağını açıklayan "Siyasi Vedaname" adlı yazısında Halide Edip'in büyük umutlarla içinde yer aldığı siyaset dünyasından büyük bir hayal kırıklığı ile ayrıldığı anlaşılmaktadır.²²⁶ Halide Edip'in siyasi vedanamesi zerine Vatan gazetesinde Enis Tahsin'in yazdıkları Halide Edip'teki hayal kırıklıklarının nedenlerini ortaya koymaktadır: "Bugünkü meclisin  buçuk yılı geçen çalışma devresinde muhtelif meselelerimiz hakkında söyledikleri esaslı bir program mahiyetindedir. Fakat ne yazık ki gazetelere daha

²²³ "Turkish Feminist Speaks", *The New York Times*, 03.08.1928, s.8

²²⁴ Halide Edip Adıvar, *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore, 1935.

²²⁵ Halide Edip Adıvar, *Inside India*, London: George Allen ve Unwin Ltd., 1937. Yazarın Hindistan'da verdiği konferans ve buradaki izlenimlerinin yer aldığı kitabın Türkçesi 1938 yılında Tan gazetesinde "Bugünkü Hindistan" adlı yazıyla başlayan makaleler dizisi halinde tefrika edilmiştir. (Tan, nr. 1032-1171, 16 Mart 1938- 2 Ağustos 1938)

ziyade şahsi münakaşalar aksettiğinden bunu herkes öğrenememiştir. Sayın İzmir mebusu komisyonlarda da büyük faaliyet göstermiş kıymetli fikirler ileri sürmüştür.”²²⁷ Halide Edip milletvekili olduğu partinin kuruluş amacının aksine diktatörlüğe kaymakta olduğunun farkındadır. Vedanamesinde siyasi hayatın şahıslar haricinde işler bir yapıya kavuşturulmasının demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olduğunu vurgulamaktadır.

Halide Edip milletvekilliği görevine vedasının ardından Yeni İstanbul gazetesindeki yazıları ile edebi çalışmaları ve İstanbul Üniversitesi’ndeki görevine devam etmiştir. Yazarın “Conflict of East and West in Turkey” başlıklı Hindistan’da verdiği konferans metinlerini derlemesinden oluşan “Türkiye’de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri” adlı çalışması önce Yeni İstanbul’da yayınlanır, 1956’da da kitap halinde basılır. Enginün yazarın 1955 yılında eşi Adnan Adıvar’ın ölümünden sonra kendini çok yalnız hissettiğini ve son yıllarını mutsuz geçirdiğini aktarmaktadır.²²⁸ 9 Ocak 1964’de vefaat eden Halide Edip’in 1970’de Sultanahmet meydanına bir büstü dikilmiştir. Ancak büst açıldıktan bir gün sonra dinamitle yapılan bir saldırı ile yok edilmiştir.

B.HALİDE EDİP VE KADINLIK MEFKURESİ

1. HALİDE EDİP’TE “YENİ KADIN” DÜŞÜNCESİNİ BESLEYEN KAYNAKLAR

Halide Edip’in aktif kamusal yaşam ve yayın faaliyetlerine başladığı 2. Meşrutiyet döneminde Osmanlı düşünsel atmosferinde kadınların konumunda ilerleme sağlanması yönünde çerçevesi az çok belirginleşmiş bir uzlaşma mevcuttur. Önceki yüzyılın batılılaşma politikaları çerçevesindeki maarifçilik hareketi ve “erkek feminizminin” etkisiyle en azından üst sınıf kadınlar eskiye oranla daha fazla eğitim ve daha fazla toplumsal yaşam olanaklarına sahiptir. Üstelik batılılaşma saraya yakın çevredeki üst sınıf ailelerin konaklarında gündelik yaşamı farklılaştırmaya başlamıştır. Halide Edip tüm bu fırsatları değerlendirecek

²²⁶ Halide Edip Adıvar, “Siyasi Vedaname”, *Cumhuriyet*, 05.01.1954 .

²²⁷ Enis Tahsin Til, *Vatan*, 07.01.1954’den aktaran Orhan Koloğlu, “Halide Edip, Devrimler...” , *age*, s.58.

²²⁸ İnci Enginün son günlerinde Halide Edip’in çevresinde bulunan kişilerin aktardıklarından hareketle yazarın “bazı vehimlere kapıldığı, geçirdiği krizler esnasında mektup ve özel yazılarını yaktığı, manasız yazılar yazdırdığı”nı iletmektedir. İ.Enginün, *age*, 1995 s.95.

sınıfsal konumu ve batılı düşüncelere sahip bürokrat bir baba sayesinde çevresinin kendisi için daha küçük yaşlardan planlandıkları bir eğitim sürecinden geçmiştir.

Halide Edip'in sahip olduğu bu olanaklar başta Amerikan Kolejinde ilişkiye geçtiği ve ideal olarak algıladığı kadınlar olmak üzere yaşamı boyunca sürdüreceği bir kültürlerarası ilişkiler zeminini doğurmuştur. Amerikan Koleji'ndeki öğretmenleri Mary Mills Patrick, Miss Fensham sonrasında da dostluklarını sürdüreceği Isabel Fry, Annie T. Allen, Florence Billings gibi diğer İngiliz ve Amerikalı kadınlar Halide Edip'in yaşamında batı kadını ve batı kadın hareketi ile temasını sürekli kılacaktır. Seyahat olanakları sayesinde batılı kadınlar ile yürüttüğü arkadaşlıkları geliştirme, batı dünyasını daha yakından tanıma ve gözleme fırsatı bulacaktır. Küçük yaşlardan itibaren geliştirdiği bu ilişkiler sayesinde yurtdışındaki Bertrand Russel gibi aydınlarla da tanışma fırsatı bulmuş, batı dünyasından akademik dostlar da edinmiştir. Halide Edip'in çok erken bir dönemde Osmanlı imparatorluğu'na başta eğitim olmak üzere Osmanlı kadınları ile ilgili faaliyetler yürüten misyonerlerle ilişki içinde bulunması, kadınların eğitiminin önemi ve bağımsız güçlü kadın kimlikleri konusunda bir bakışı formüle etmesini sağlamıştır.

Halide Edip'in yeni kadın düşüncesini şekillendirmesinde etkili olan unsurlardan biri çok çeşitli kesimlerden kadınlarla yakalamayı başardığı ilişki düzeyiydi. Gençlik döneminden itibaren hayranlık duyduğu batılı aydın kadın modelleri dışında da konak yaşamında Osmanlı gelenekselliğinin olumlu yanlarını simgeleyen Haminine ve etrafında örülü ilişkileri, maarif hizmetleri sırasında çeşitli sınıflardan öğrenciler ve toplumun alt sınıfları ile, örgütlenme deneyimleri süresince toplumdaki Nezihe Muhiddin, Nakiye Elgün gibi diğer öncü kadınlar ve milli mücadele döneminde Anadolu kadınları ile kurduğu ilişkiler Halide Edip'e farklı kadınlık konumlarını değerlendirme olanağı sağlamıştı.

Ayrıca Halide Edip'in üst sınıfta yer almanın verdiği olanakları sonuna kadar kullanması ve bu sınıfsal konumun bilinci, yazarın yaşamöyküsünde ve romanlarında belirgin bir biçimde halkçı tavırlar almasına neden olmuştur. Bu aslında yaşadığı toplumun kadınlar için oluşturduğu koşulların dışında ayrıcalıklı bir kadınlık konumuna sahip olmanın verdiği yabancılaşmayı aşma çabası olarak da yorumlanabilir. Ayşe Durakbaşa Halide Edip'in bu nedenle diğer insanlarla paylaştığı "dinsel ruh ortaklığı" düşüncesini popülist ideolojisini kuran ana damar olarak kullandığını belirtmektedir.²²⁹ Halide Edip'in yurtdışında yaşadığı dönemlerde basın yoluyla kamuoyuna yansıyan dış görünüş imajı ile, Türkiye'ye

döndükten sonra Kemalist gençlerce tepkilere neden olan başörtülü imajı arasındaki fark da büyük ölçüde bununla ilgilidir.²³⁰ Halide Edip'in Kemalist devrimlerin gerçekleştiriliş tarzına yönelik acelecilik yönünde eleştirisi ve reformların halk nezdinde zaten kabul görmeye başlamış olduğu bu nedenle de değişimlerin sürece yayılmasının daha sağlıklı olacağı yönündeki görüşünün de Türkiye'ye döndüğü yıllarda bunu destekleyen bir simge olarak başörtüsünü kullanmış olduğu ve kendini geniş halk kesimleri ile birarada tutmaya özen gösterdiği söylenebilir. Halide Edip'in halkçı vurguları Türk kadınlarının özgürleşme süreci ile ilgili görüşlerinin oluşumunda da etkili olmuştur.

Halide Edip gençlik döneminden itibaren önce babasının arkadaşları ve ders aldığı hocalar sonrasında da sürdürdüğü arkadaşlıklar yoluyla Osmanlı entellektüelleri ile her zaman yakın bir ilişki içinde olmuştur. Bu nedenle de daha gençlik yıllarından itibaren Osmanlı düşünsel iklimindeki paradigmalardan etkilenmeye ve giderek kendisini bu atmosfer içinde eyleyen bir özne olarak kurmaya başlamıştır. Namık Kemal'in yakın fikir arkadaşı olan Mustafa Nuri, Mahmut Esat Efendi, Rıza Tevfik, Salih Zeki Halide Edip'in 2. Meşrutiyet öncesinde daha öğrencilik yıllarından yakın ilişki halinde olduğu kişiler olmuştur. 2. Meşrutiyet sonrasında kamusal yaşamda artan aktivitesi beraberinde İT çevresinden yakın dostlar edinmiş, Türk Ocağı faaliyetlerinin örgütlenmesi sürecinde de Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi gibi önde gelen aydınlarla da birarada bulunmuştur. Balkan Savaşları sonrasında gelişen Türkçü akımın etkisinde kalan Halide Edip "yeni kadın" düşüncesini bu kez milliyetçilik ekseninde kurgulayacaktır.

Halide Edip 2. Meşrutiyet döneminde Tanin'de Halide Salih adıyla yazılar yazmaya başlamıştı. Bu dönemde yazdığı yazılarda Halide Edip'in başta basın yoluyla dillenen Hareket-i Nisvanın aktif kalemlerinden biri olduğu görülmektedir.

²²⁹ Ayşe Durakbaşa, *The Formation of 'Kemalist Female Identity, A Historical-Cultural Perspective*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1987, s. 108-109.

²³⁰ Halide Edip'in özellikle Williamstown konferanslarının baş konuşmacısı olarak Amerika'ya gittiği dönemde Amerikan gazetelerinde yer alan fotoğrafları tam anlamıyla batılı bir kadın görünümündedir. Bkz. *The New York Times*, 29 Temmuz 1928, s.7. Kazan da çalışmasında bu görünüme vurgu yapmış, Halide Edip'in dönemin modasına uygun giyimi, kuaförce biçimlendirildiği belli olan düzgün parlak saçları ve zerafeti ile de ilgi çektiğini vurgulamaktadır. F. Kazan, *age*, s. 47. Halide Edip Birinci Dünya savaşı yıllarında Suriye ve Arap Diyarı eğitim faaliyetleri esnasında Şam ve Beyrutta giyimi ile bir kısım kadınları etkilediğini, özellikle onun hafif giyimli modasının kadınlar arasında kabul gördüğünü o dönemlerde kendisini yakından tanıyan İzzet Hurşit Orhan Koloğlu'na aktarmaktadır. Orhan Koloğlu Halide Edip'in dış görünüşünde bu "modern imaj"ının aksine 1939 yılında Türkiye dönüp İstanbul Üniversitesi'nde göreve başladığında başörtüsü kullanmasının Kemalist gençliğin yoğun tepkisini aldığını aktarmaktadır. Haldun Taner Halide Edip'i konu alan bir makalesinde yazarın bu tutumunu şöyle yorumlamaktadır: "Kaç göç devrinde omuzlarına düşen gür ve dişli saçları ile gezen, resamlara poz veren bu ilk emansipe kadınıma cumhuriyet devrinde başörtüsü ancak bir süs olarak, bir kapris olarak

Kadınların kamusal yaşamda görülmeleri, eğitim olanaklarından – sınırlı bir kesim için de olsa- yararlanabilmeleri ve hatta ekonomik yaşamda yer almaları beraberinde ciddi bir muhalif söylem alanının da oluşmasına yol açmıştır. Temel gerilim yine batılılaşmanın sınırları konusundadır. Kadınların kamusal yaşamda görünürlüklerinin artışı, muhalif söylemce bir tehdit olarak algılanmış ve batılılaşma ile kadınlar arasındaki bağlantı doğrudan, tanzimat döneminden bu yana işlenen kadınların lüks tüketim ve moda düşkünlükleri, giydikleri kıyafetler açısından kurulmuştur. Öyle ki kadınların giderek türlü kamusal alanlarda yeni tip kıyafetlerle görünmeleri karşısında taciz ve saldırılar da yaygınlaşmıştır. Halide Edip bu konuda Tanin'deki köşesinde keskin bir dille saldırıları ve kadınlara yönelik bu zihniyeti kınayan yazılar yazmaya başlamıştır.

“Bugün şu gürültüler arasında misli görülmemiş bir şey varsa Türk kadınlarının misli görülmemiş bir cesaret ibraz ettikleridir. Zabta bütün serseri güruhu ve kendi kardeşlerinin, zevcelerinin dahil olduğu bir heyet aleyhlerinde olduğu halde kemal-i sükunet ile sokaklarda dolaşıyorlar.”²³¹

2. HALİDE EDİP VE “YENİ KADIN“ DÜŞÜNCESİNİN UNSURLARI

a. Geleneksel Feminitenin Eleştirisi ve Toplumsal Sorumluluk Ekseninde Özneleşen Yeni Kadın

Halide Edip'in 1908 yılından itibaren Halide Salih adıyla yazdığı makalelerde kadın özgürlüğü sorunu yazarın temel konularından birini teşkil etmektedir. 2. Meşrutiyetin ilk elde estirdiği özgürlük rüzgarının etkisiyle Halide Edip gibi Osmanlı Hareket-i Nisvanının öncü kadınları açısından özgürlük düşüncesi, yaşamın diğer alanlarında yankılanacak bir umut anlamını taşımaktadır. Rejimdeki gelişmeden duyulan heyecan pek çok kadın yazarın satırlarından okunabilmektedir. “Büyük dilekler devri”nde özgürlük umutlarının yansıtıldığı temel alan da kadınların konumu olmuştur.

Halide Salih imzası meşrutiyetin ilk yıllarında başta Tanin, Mizan gibi yayınlar ile dönemin ilk kadın dergileri arasında sayılan Demet ve Mehasin'de görülmektedir. Halide Edip'in de temel hareket noktası dönemin pek çok erkek yazarınca da paylaşıldığı üzere kadınların ilerlemesi ile medeniyet arasında kurulan ilişki olmuştur. 1908'de Tanin'de yazdığı makalelerden birinde “*Kadınların ahlaki seviyeleri ile erkekler arasında manevi bir münasebet vardır. Kadınları alçaltan erkekler de alçak ve bayağı olur, onları yükseltenler de beraber yükselir*”

kullanılınca uyardı.” Haldun Taner, “*Yaman Bir Kadınıımız*”, *Milliyet*, 14.01.1979'dan aktaran O. Koloğlu, “*Halide Edip Devrimler ve Demorasi*”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 177, Mart 1998, s.59.

²³¹ Halide Salih, “*Kadınlar İçin*”, *Tanin*, 27 Teşrin-i Evvel 1324 (1908), no ;103'ten aktaran Yaprak Zihnioglu, “*Kadın İnkılabı*”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 207, Mart 2001, s.155.

diyordu.²³² Halide Edip'in meşrutiyet döneminde kaleme aldığı yazılarında toplumun medenileşmesi ve ilerlemesi için kadınların ilerlemesinin gerekli olduğu vurgusu belirgindir. Kadınların ilerlemesinin en önemli aracı ise eğitimidir. Eğitim teması Halide Edip'in bu devirde kaleme aldığı yazılarının hemen hepsinde üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. İnci Enginün, Halide Edip'in eğitim yönündeki vurgusunun, yeni idareyi sürekli kılacak yeni insanın yetişmesi yönündeki talep ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir.²³³ Meşrutiyetin ilanı ile oluşan hürriyet düşüncesini sürekli kılacak nesillerin yetişmesi için kadınların eğitimi bu nedenle Halide Edip'te temel meselelerden biri olmuştur. 1908'de yine Tanin'de yer alan bir makalesinde “Çocuklarımız ilk lakırdıya başlayınca, kanuni esasimizi, hüccet-i hürriyetimizi ezberleteceğiz” demektedir.²³⁴ Aynı yıl *The Nation* adlı İngiliz gazetesine gönderdiği, “*The Future of Turkish Women*” adlı mektupta meşrutiyetin kazanımlarından söz etmiş ve “kadınların çoğumun gücünü bundan böyle, ülkedeki hürriyet ruhunu canlı tutmaya sarfedeceklerini” belirtmiştir.²³⁵

Bu ilk dönem yazılarında kadınların eğitimi ve medenileşmesi için Halide Edip'in Anglo-Sakson dünyasını kendisine örnek aldığı ve Osmanlı kadınları için böyle bir model önerdiği görülmektedir. Kuşkusuz bu aldığı kolej kültürü ve gençliğinde kendisine ideal olarak aldığı “bağımsız, kişilikli ve aydın” batılı kadın öğretmenlerinin etkisiyle oluşturulmuş bir modeldir. “*Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder*” adlı makalesinde yazar Anglo-Sakson eğitim sistemini Türk kadınları için önermekte ve kadınların “İngiliz ve Amerikalılar gibi ciddi mürebbiyelerle büyütülmesini” istemektedir. “Öyle mektepler açınız. Bizi adeta intizam-ı askeri altında çalıştırsınlar, senelerce çalıştırsınlar, lisanımızdaki uyumsuzluğu, asabımızdaki gevşekliği, sıhhatimizdeki inhilali gidersenler. Biz sahih, metin, çalışkan olalım ki, çocuklarımız sahih, metin, çalışkan, istad-ı ırsi ile doğsun. Yine o sıfatlarla mutassıf mürebbiyeler elinde büyüsün...İngiliz ve Amerikan kadını böyle yetişiyor ama kadınlığını kaybetmiyor: 'Bir Anglo-Sakson'un evi kadar muntazam, müttehid, sükunetli, güzel bir yuva tasavvur olunabilir mi?...Bize İngilizlerin tabiriyle yubarlak bir tahsil lazım, zihnimizi kocakarı masallarından temizleyecek zaman geldi. Bizi rafta konup bakılacak, gözlerinizin hazzı için imal edilmiş biblolar yahut evinizde istirahat-ı maddiyenizi temin edecek hizmetkarlar

²³²Tanin, Sayı: 37, 1908'den aktaran, T. Taşkıran, age, 1973, s. 59.

²³³İ. Enginün, age, 1995, s. 499.

²³⁴H.Edip Adivar, “Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pak u Dırağan”, *Tanin*, nr. 1, 19 Temmuz 1324/1 Ağustos 1908'den aktaran İ. Enginün, “Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Çocuklar”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, s.416

sırasına koymayınız. Biz amalinizi kuvveden file getirecek düşünür, kavi, iradetli, mesul erkekler yetiştirmek için düşünür, kavi iradetli, mesul kadınlar olmak isteriz.”²³⁶ The Nation dergisine gönderdiği mektupta da, kendi ülkesinde İngiliz tesirini ve İngiliz dilini yerleştirmeye çalıştıklarını belirterek İngiliz ve Amerikalı kadınlara gelip kendilerine “cehalet bulutlarını” ortadan kaldırmalarına yardım etmeleri çağrısında bulunmaktadır.²³⁷

Halide Edip’in bu yazılarında kadınlar için mutlak bir çözüm olarak gördüğü eğitim meselesinin ardında toplumdaki mevcut geleneksel feminiteye yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Yazar kadınların eviçinin sınırlarına hapsolmuş, erkeğin hizmetine koşulmuş geleneksel yaşamlarını eğitim ile aşmalarının mümkün olduğunu savunmaktadır. Bu geleneksel imge yozlaşmıştır, çünkü kadınları tembel, uyuşuk, oyuncaklar haline getirmektedir. Geleneksel feminiteye yönelik eleştirilerinde Halide Edip’in daha çok kentli kadın üzerinde durduğu görülmektedir. Köylü kadınları bu eleştirinin dışında tutmuştur.²³⁸ Aslında Halide Edip’in geleneksel feminite yönündeki eleştirileri harem dünyası ve etrafında örülü anlamlar ile, toplumda bir moda olarak batılılaşmaya kapılmış kentli kadınların başını çektiği yeni bir feminite etrafındadır. Bu geleneksel feminite eleştirisi diğer öncü kadın yazarlar ve kadın meselesinin erkek savunucuları tarafından da dile getirilen bir eleştiridir. Bu eleştiride batıdaki aydınlanmacı liberal feminizmin klasik metinlerindeki geleneksel feminite yönündeki eleştirilerin bir uzantısını bulmak mümkündür.²³⁹ Yalnız Durakbaşa Osmanlı 19. ve 20. yy başındaki kadın hakları savunucuları açısından bu eleştirinin temellendiği insan anlayışının farklılaştığına dikkat çekmektedir.²⁴⁰ Bu anlamda aydınlanmacı liberal feminizm sadece erkekler için tanımlanan bir rasyonaliteye başkaldırarak, kadınların da akıl yürütme yetisine sahip rasyonel, ergin varlıklar olarak tanımlama çabasına girerken Osmanlı- Türk kadın hakları savunucuları kadını sosyokültürel düzenin işleyişini

²³⁵ Halide Salih, “The Future of the Turkish Women” , *The Nation*, 24 Ekim 1908’den akt. İ. Enginün, *age*, 1995, s. 453.

²³⁶ Halide Salih, “*Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder*”, *Tanin*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908’den akt. İnci Enginün, *age*, 1995, s:450-451.

²³⁷ Halide Salih, “*The Future of the Turkish Women*” , *The Nation*, 24 Ekim 1908’den akt. İ. Enginün, *a.g.e.* , s. 453

²³⁸ Bkz. Halide Salih, “*Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder*” , *Tanin*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908’den akt. İ. Enginün, *age*, 1995, s.450.

²³⁹ 1792 yılında yayınlanan *A Vindication of the Rights of Woman*’da Wollstonecraft’ın şu satırları geleneksel feminiteye yönelik eleştirilerdeki benzerliği ortaya koymaktadır: “Kuşkusuz ki o (kadın) , hayatı boyunca yalnızca kişiliğini süslemek ile oyalanacak, (erkeği) boş zamanlarında eğlendirecek ve ciddi iş hayatı bittiğinde gülcükleriyle ve oyunlarıyla canlanmayı isteyen o yaratığı (erkeği) yumuşatacak ölümsüz bir ruh değildir.” ²³⁹ Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*, Baltimore; Penguin 1975, s:113’ten aktaran :Josephine Donovan, *Feminist Teori*, İstanbul: İletişim, 1997 , s:29-30.

²⁴⁰ Ayşe Durakbaşa, *age*, 2000, 74-75.

ve ilerlemesini sağlayacak, toplumsal sorumluluk sahibi kişiler olarak tanımlama çabasına girmiştir.

Halide Edip geleneksel feminite yönündeki eleştirilerinin doğrultusunda kadınlar için yeni bir kimlik ideali geliştirmektedir. Ayşe Durakbaşa Halide Edip'in mevcut olana alternatif olarak ürettiği kadınlık modelini "aydınlanmış annelik" olarak adlandırmaktadır. Durakbaşa'nın bu adlandırılmasında annelik yalnızca eviçi ile sınırlı olan bir anlamda değil, tam tersine ulusun inşaaı için toplumsal işlevler ve roller yüklenmek üzere eviçinin aşılması anlamında kullanılmaktadır.²⁴¹ Bu model kadınlar için yeni bir ahlak anlamına gelmektedir. Temel eksenini toplumsal sorumluluk bilincinin oluşturduğu bu yeni ahlak, dönemin ideolojik eğilimlerine koşut değişen referanslar kazanmakla birlikte "yeni kadın" düşüncesinin temelini oluşturmayı sürdürecektir. İlk dönemde Osmanlı vatanperverliği ile ilişkilendirilen toplumsal sorumluluk bilincinde vurgu medenileşme yönünde iken giderek Balkan savaşları sonrasında batının değişmeye başlayan anlamı ve Türk milliyetçiliği paralelinde "milli ruhun uyandırılması" vurgusu ağırlık kazanacaktır.

Kadınlığın aydınlatılması yönündeki bu taleple birlikte Halide Edip, aile ve toplumsal yaşamdaki poligami, talak gibi eşitsizliklerin eleştirisini de yapmaktadır. Eğitim bu eşitsizlikleri aşmanın, kadınları eviçinin sınırlı, uyuşuk yaşamından çıkarıp şahsiyet ve sorumluluk sahibi özneler yapmanın temel yoludur. Halide Edip'in idealleştirdiği yeni kadın, güçlü, kişilik sahibi ve kendine güvenen bir öznedir. 1913'de yazdığı bir yazıda kendilerine hakaret eden hocalarına karşı gelmeleri nedeniyle mezuniyetlerine çok kısa bir süre kala İnas Sultanisi'nden atılan kız öğrencilerin davranışlarına övgüler düzmektedir. Çünkü onlar "*şahsiyetli bir Türk kadının vakarına uygun davranarak hakarete tahammül etmemişlerdir.*"²⁴² Yaprak Zihnioğlu, Osmanlı döneminin öncü kadınlarında "kadınlığın", "alem-i nisvanın" yüzyılların baskısıyla kaybettirilmiş gururunun, değersizleştirilmiş kadınlığın "hürriyet-i şahsiyesi"nin geri alınması yönünde bir görüş birliği olduğunu vurgulayarak bu düşünce ile kadınların geçmişte rol oynayan önemli kadın kişiliklerin tarihini araştıran çalışmalara yöneldiklerini belirtmektedir. Halide Edip de 1917'de "Büyük Kadınlar" adlı yazı dizisi ile bu tutumu sürdürmüştür.²⁴³ Halide Edip'in aydınlanmış, güçlü ve kişilik sahibi kadın vurgusu özellikle romanlarında belirgin bir karakter özelliği olarak kullanılmıştır.

²⁴¹ A. Durakbaşa, age, 2000, s200.

²⁴² " Halide Edip, "*Şahsiyet*", *Mektep Müzesi*, nr.9-12, 15 Teşrinevvel- 1 Mart 1330/28 Ekim 1913- 14 Mart 1914.'den aktaran İ. Enginün, age, 1995, s. 454.

²⁴³ Yaprak Zihnioğlu, *Nezihe Muhiddin, Bir Osmanlı-Türk Kadın Hakları Savunucusu*, İstanbul: B.Ü., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 1998, s:32-33.

Meşrutiyetin ilanının ardından, kadınların toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında özgürlük yönündeki talepleri devam ederken temel tartışma konularından biri de kadınların kılık kıyafetleri ile sokaklarda daha serbest bir biçimde dolaşmaya başlamaları olmuştur. Kuşkusuz modernleşme sürecinin başından bu yana kadınlar sokağın kendileri için yaratılan yüksek sınırlarını aşma yolunda ilerlemeler kaydetmekle birlikte, kılık kıyafet ve kadınların kamusal yaşamda görünürlüğü konusu çeşitli kesimlerce çok kolay manipüle edilebilir oluşu dolayısıyla meşrutiyet yönetimi de kadınların özellikle İstanbul'da kılık kıyafet ve dolaşacakları yerler konusunda uyarmayı ihmal etmiyordu.²⁴⁴ Bu dönemde kadınların sokakta yeni bir hayatın sınırlarını zorlayan tutumları da muhafazakar çevrelerden gerekli yanıt almaktadır. Gazetelerde İstanbul sokaklarında modern giyimli kadınlara yönelik saldırı haberleri yayınlanıyordu.²⁴⁵ Giyim kuşam ve sokaktaki kurallar da toplumsal yaşamdaki temel eşitsizliklerden biri olarak dönemin kadın yazarlarınca yoğun olarak eleştirilen konular arasında yer almıştır. Halide Edip İstanbul sokaklarında modern giyimli kadınlara yönelik artan saldırılarla ilgili olarak tepkisini göstermektedir: *“İstibdat devrinde kadınlara sırttan polisler şimdi de her gördükleri kadına size müstehaktır. Görün bakalım daha neler olacak tehditinde bulunmaktadırlar...Bugün şu gürültü arasında tahakkuk eden bir şey varsa o da Türk kadınının misli görülmemiş bir cesaret göstermesidir.Zabıta bütün serseri güruhu, kendi kardeşlerinin eşlerinin dahil olduğu bir heyet aleyhinde olduğu halde kemali sukunetle sokaklarda dolaşıyorlar.”*²⁴⁶

Halide Edip'in kadınlarla ilgili olarak kaleme aldığı bütün yazılarda göze çarpan “şahsiyetli”, toplumsal yaşamda “erkeklerle birarada” varolabilen, erkeğe yoldaşlık ve arkadaşlık edebilecek kadın özlemi, eğitim talebiyle örtüşmektedir. Halide Edip kadınların sokakta serbestçe, modern kıyafetlerle dolaşmasını talep etmekle birlikte, Osmanlı kadınlarının yaşamındaki değişikliklerin sadece kılık-kıyafet ve gündelik yaşam pratikleri düzeyinde değil, eğitim yoluyla gerçekleşecek topyekün bir aydınlanma beraberinde gerçekleşmesini savunmaktadır. Kadınlar için öngördüğü yeni ahlak eğitim yoluyla kadınlığın ilerlemesi, toplumsal sorumluluklarının bilincine varması anlamına gelmektedir.

²⁴⁴ Mesela 1913 tarihli bir fermada kadınların belli mağazalara, eğlence ve dinlenme yerlerine gitmeleri suç sayılmaktadır. Bkz. Muhaddere Taşcıoğlu, *age*, 1958, s.19.

²⁴⁵ Kadınlara yönelik saldırılarla ilgili gazete haberleri için Bakınız: Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara: İmge Yayınları, 1998, s.133-135.

²⁴⁶ Halide Salih, *“Kadınlar İçin”*, Tanin, 13 Teşvinsani 1908'den aktaran Leyla Kaplanoğlu, *Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 26.

Halide Edip'in 1909 yılında öncülüğünü yaptığı Teal-i Nisvan Cemiyeti, geliştirmeye çalıştığı bu yeni kadın düşüncesi doğrultusunda “..Hususat ve adat-ı milliyemizin halelden (sonsuz) masun kalmasına riayet edilmesi şartıyla kadınlarımızda seviye-i irfanımızın itilasına hizmet etmek”²⁴⁷ amacıyla kurulmuştur. Derneğin üyeleri arasında Nakiye Hanım, Nezihe Muhiddin, Rana Sani Yaver gibi isimler bulunmaktadır. Dernek kadınların irfanen yükselmesi amacıyla çeşitli kurslar, konferanslar düzenlemiştir²⁴⁸, kadınlarla ilgili kimi eserler ile tarih, edebiyat gibi alanlardan çeşitli eserlerin çevirisini yapmış, merkezinde geniş bir kütüphane oluşturmuş, Balkan savaşları sırasında da 30 yataklı bir hastane kurmuştur. Dernek merkezinde açılan bir dersane ile kadınlara İngilizce dil eğitimi de verilmiştir. Zaten derneğe üye olma koşullarından biri de Türkçeyi çok iyi okuyup yazmak ve İngilizce kurslarına devam etmek olarak belirlenmiştir.²⁴⁹ Derneğin üyelerinden Nezihe Muhiddin Teal-i Nisvan Cemiyeti ile ilgili olarak Türk Kadını adlı eserinde şunları yazmaktadır: “..Kadın yaşamında bu yepyeni bir dönem idi. Bu kadın derneği birçok iş yapmaktan çok hanımlar arasında sosyal bir yaşam kurulmasına yönelikti. Güzel ve kibar bir salonda birleşen zamanın en şık ve monden hanımları Amerikan usulü sindire sindire çay sohbetleri yaparlardı, dinleyicileri sınırlı küçük sohbet ve konferanslar düzenlerler, daha bazı atılımlar yanında çok yorulmadan çalışırlardı.”²⁵⁰ Nezihe Muhiddin'in aktardıklarından derneğin Sabiha Hanım adlı bir üyesini eğitim için Londra'ya gönderdiğini, derneğin ilk kez kadın-erkek birarada konferanslar düzenlediğini öğreniyoruz.²⁵¹ Halide Edip de *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı kitabında derneğin çocuk bakımı için küçük bir merkez edindiğini bu faaliyetlerde o zamanki Amerikan elçisinin eşi Madam Morganthau'nun da büyük yardımları olduğunu aktarmaktadır. Kitapta ayrıca derneğin faaliyetlerini yürütürken çeşitli kesimlerin tepkisini çektiğini ve bu koşullarda yürüttükleri faaliyetlerin çok önemli olduğunu kaydetmektedir. “Bütün bunlar, o devir için hayli güç işti, çünkü herhangi kadın hareketini İslamiyete mugayir gören mutaasıp zihniyet bu gibi faaliyetleri çirkin iftiralarla karşıladığı gibi, sırf bu hareketlerin yeni olmasından dolayı genç muharirler de hayli alay ederlerdi. Bu hareketin en hayırlı tarafı her hangi buna

²⁴⁷ Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, *Nevsal-i Milli*. 1332. s.345'ten aktaran Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s. 53.

²⁴⁸ Derneğin düzenlediği kurslardan bazıları “ Mekteb-i İbtidaiye” , “Türk İşi” , “Hesap İşi” , “Beyaz İşi” , “Çamaşır İmalatı”dır. Bkz. Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, *Nevsal-i Milli*, 1332, s.343-352'ten aktaran Serpil Çakır, *age*, 1996, s. 53.

²⁴⁹ Şefika Kurnaz, *age*, 1997, s. 112.

²⁵⁰ *Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931)*, Yayına Hazırlayan: A. Baykan ve B. Ötüş-Baskett, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.95.

²⁵¹ *Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931)*, Yayına Hazırlayan: A. Baykan ve B. Ötüş-Baskett, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s:95,135.

*benzer faaliyete yukarıdan bakan yüksek sınıf kadınların da alakası ve faaliyeti olmuştur*²⁵² Dernek Birinci Dünya savaşı yıllarında faaliyetlerine son vermiştir.

Halide Edip İkinci Meşrutiyet döneminde yazılarında ifade etmeye çalıştığı “yeni kadın” ideali doğrultusunda, gerek maarif nezaretine bağlı yürüttüğü görev, vakıf okulları ile ilgili faaliyetleri ve Suriye’de yürüttüğü eğitim ile ilgili faaliyetleri ile gerekse Teali Nisvan Cemiyeti aracılığıyla yürüttüğü faaliyetleri yoluyla enerjisini “Kadınların Yükseltilmesi“ yolunda harcamış, idealize ettiği bu kimliğin de öncülerinden biri olmuştur.

Balkan savaşları ile Cumhuriyetin kuruluşu arasındaki buhranlı dönem, çeşitli kesimlerden kadınların kamusal yaşama katılımlarının arttığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu büyük ölçüde savaşın zorunlu kıldığı koşullardan kaynaklanmaktadır. Meşrutiyetin hemen ertesinde yayın hayatının önde gelen yazarlarından biri olarak ün kazanmış olan Halide Edip, 1910’lu yıllardan itibaren de gerek Türk Ocağı’ndaki faaliyetleri gerekse eğitim alanındaki ve Balkan Savaşları sırasındaki gönüllü hizmetleri ile dönemin tanınmış simalarından biri haline gelmiştir. Meşhur Sultanahmet Mitingi ile taçlanan bu şöhret Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara’daki faaliyetleriyle daha da pekişmiş olacaktır. Bu dönemde Halide Edip’in yazılarında milliyetçi heyecan tonu ağırlık kazanmaya ve referansları belirginleşmeye başlamıştır.

Osmanlı vatanperverliğinden Türk milliyetçiliğine geçiş ile birlikte “yeni kadın” modelinin de bu çerçevede tanımlanmaya başladığı görülmektedir. Milliyetçi vurguları ağırlık kazanan bu söylemin temel farkı kentli olmayan kadınları da içerecek biçimde yeni modeller geliştirmesi ve kadınlar için yeni ahlakın temelini oluşturan toplumsal sorumluluk bilincinin, milli ideallerle bağlantılandırılması olmuştur. Bir başka deyişle “aydınlanmış annelik“ modeline kadınların içinde bulunulan buhran döneminde artan kamusal faaliyetleri beraberinde kamusal yaşamda milli idealler peşinde koşan çeşitli aktif kadınlık modellerini eklemiştir. Başlarda sadece kentli kadınlar üzerine durmasına rağmen bu dönemde Halide Edip toplumun daha geniş ve çeşitli kesimleriyle ilişkiye geçmesi beraberinde Anadolu kadınlarına da seslenir. Ankara’daki deneyimleri, ulusal mücadele etrafında geniş kitlelerin seferber edilmesi gereği nedeniyle Halide Edip bütün Türk kadınlarına ulusal mücadeleye destek çağrısında bulunmaktadır. Hilal-i Ahmer toplantıları, Darülfünun konferansları hatta miting alanları bu çağrının yapıldığı alanlar olmuştur.

²⁵² Halide Edip Adivar, *Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1955, s:184.

Milliyetçilik ve ürünü ulus devlet, çeşitli kesimlerden kadınları ortak bir zeminde ve ortak bir amaç etrafında toplayan bir dinamik olarak Halide Edip'in kadın sorunu ile ilgili düşüncelerinde bundan sonra belirleyici eksen olmayı sürdürecektir. Bu nedenle öne çıkarılan Anadolu kadını, ulusal devletin vatandaşları olacak çocuklarını dünyaya getirerek, herşeyden önemlisi onları milli idealler doğrultusunda yetiştirerek, vatana karşı en büyük hizmeti yerine getirmiş olmaktadır. Aydınlanmanın yolu bu kez bilinçli anne, fedakar eş, milli ideallere bağlı vatandaş olmaktan geçmektedir. Öyle ki, Anadolu'lu fedakar kadın kimliği Cumhuriyetin en çok öne çıkardığı kimlik olacaktır. Bu doğrudan milliyetçilik ve ulusal mücadelelerin kadınlar konusundaki kimlik algısını şekillendirmesi ile ilgili bir süreçtir.

Halide Edip kadınların kültürün yeniden üretiminde oynadığı rolün farkındadır. Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan tesirleri adlı kitabında doğanın özellikle kadınlara verdiği iki karakteristiktan birinin muhafazakarlık diğersinse “...aynı zamanda muhafazakarlıkla beraber nasıl imtizaç ettiğine hayret edilecek inkilapçı, hatta müfrit bir ihtilalci insiyak” olduğunu ileri sürmektedir:

“Dil, edebiyat, anane, adet hep aile veya aileler topluluğu olan insan cemiyetinde inkişaf etmiştir. Bu kıymetler, aileyi hayatta ve ayakta tuttuğu müddetçe kadınlar onların idamesi için muhafazakarlardır. Fakat ... o kıymetler, cemiyeti fena bulmaktan kurtaramayacak derecede dejenere olur olmaz kadın, en müfrit inkilapçılar arasına girer.”²⁵³

Halide Edip kadın sorununa bakışını bu temelde formüle etmeye başlamıştır. Eski Türkler'de kadın erkeklerle eşit statüde yaşarken, dış etkilerin meydana getirdiği toplumsal değişme kadını bugünkü aşağı ve bir süs eşyası gözüyle bakılan bir konuma düşürmüştür. Bu yozlaşmışlık nedeniyle kadınların “müfrit ihtilalciler” olma çağıdır. Kadınlara şahsiyetlerinin yeniden kazandırılması, erkeklerle eşit bir biçimde toplumda yer almalarının sağlanması gerekmektedir. Bu toplumun da yozlaşmışlıktan kurtarılması, milli idealler etrafında birleşilmesi için de bir zorunluluktur aynı zamanda... Burada Halide Edip kadınlara hem değiştirme dönüştürme misyonuna sahip çıkmaları çağrısında bulunurken eski özgürlüklerin geri alınması yolundaki milliyetçi tez paralelinde kadın özgürlüğünün sadece batıdan ithal edilen bir söylem olarak görülmemesi gerektiğini de vurgulamıştır. Başlangıçta kadın özgürlüğü ile ilgili olarak kaleme aldığı yazılarında Anglo-Sakson modeline olan hayranlığını ortaya koyarak İngiliz kadınlarını örnek gösteren Halide Edip, milliyetçi düşüncelerin etkisi ile bu kez benzer nitelikleri, İslamın ilk döneminde ve eski Türk geleneklerinde de bularak dönemin milliyetçi söylemi ile çakışan bir söylem oluşturmaya başlamıştır. Halide Edip

²⁵³ Halide Edip Adivar, *age*, 1955, s.170.

imparatorluğun kurucusu Türk unsuru içinde kadınların durumu ile ilgili olarak şunları saymaktadır:

“...Bunların arasında kadınların vaziyeti, Garp feministlerinin idealine yakındır. Kadınlara erkek arasında mutlak bir müsavat ve işbölümü göze çarpıyor. Kadınlar başlarını örtüyor fakat yüzlerini kapamıyorlar. Sıhhat ve güzellik bakımından ekseri kusursuzlukları vardır. Aşiret içinde ve haricinde erkeklerle serbest temas ediyorlar, fakat aşiretlerinin moral nizamını bozmuyorlar. Gençler eşlerini kendi seçiyor ve aralarında mutlak bir arkadaşlık göze çarpıyor. Bir defa evlendikten sonra boşanmıyorlar.”²⁵⁴

Halide Edip ‘eski Türkler’ ve hayalindeki Türkiye ilgili dile getirdiği bu “hülyaları” Yeni Turan romanında detaylı bir biçimde anlatmıştır. Cinsellik ve cinsiyetin arka plana atılması hatta Yeni Turan’daki *Kaya* örneğinde görüldüğü gibi tümüyle yok edilmesi yoluyla “moral nizamı bozmayacağı” garanti altına alınan kadınlar toplumsal yaşamda erkeklerin yer aldığı her yerde onlarla birlikte yer alabilecektir. Nezihe Muhiddin Türk Kadını adlı kitabında “*Halide Edip Hanım ateşli bir turancı ve kuvvetli bir idealistti. Kadının kayıtsız şartsız erkele aynı düzeyde çalışmasını iddia ediyordu. Bu fikir o zaman için uygulama olanağı olmayan aşırı bir iddia idi*” demektedir.²⁵⁵

b. Halide Edip’in Osmanlı-Türk Hareket-i Nisvanı İçindeki Yeri

Halide Edip kamusal yaşamda varlık göstermeye başladığı dönemlerden itibaren kadın özgürlüğünü sorunsallaştıran bir yazar ve mücadeleci kadın kimliği ile kadın hareketinin önde gelen sözcülerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Yayın hayatına başladığı ilk dönemlerden itibaren muhafazakar kesimlerin tepkisini üzerine çekmiştir. Bu dönemde çağdaşı diğer kadın aktivistlerin gerek yayıncılık alanında gerekse örgütsel anlamda yürüttükleri faaliyetlerle ilişkilerine gelince, yazarın pek çok kadın dergisi ve örgütüne mesafeli durduğu görülmektedir. Meşrutiyetin ilk yıllarında yayınlanmaya başlayan dergilerden sadece Demet ve Mehasin’de yazılarına rastlanmıştır. 1909 yılında Mehasin’de yayınlanan makalesinde kadınlarla ilgili yayınları ve bu konudaki girişimleri en ince ayrıntısına kadar büyük bir ilgi ile incelediğini ancak yayınlanan bazı kadın dergileri ve kadın hakları savunucuları ile ilgili eleştirileri bulunduğunu belirtmiştir:

“Kadın devince ayaklarının altı çiçekler, başları müşemmes mai semalar, muhitleri zengin, müşa’şaa eşyalar ile kalpleri hakikatten uzak dolaşık, uzun şairane hislerle süsleniyor. Zavallı kısa ömürlü Demet’in başlangıcı, Mehasin’in esası az çok kadınların bu

²⁵⁴ Halide Edip Adıvar, age, 1955, s.178.

²⁵⁵ Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931 , Yayına Hazırlayan: A.Baykan ve B.Ö.Baskett, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.94.

hayal kaşanelerinde oyalanmakta...Kadınların tealisi için mevzuların sırf kadınlığa ait olması lazım değildir. Kadınlar, erkekler kadar öğrenmeye, her şeyi öğrenmeye muhtaçlar.Bu hususta kadınların mevzuu erkeklerinkinden başka olamaz...Fakat bunları vezaif-i hakikiyelerinden, hatta yemek pişirmekten bile çekindirecek tarzda temessül etmemeli. Bildikleri şey ne kadar yüksek olursa olsun vezaif-i nisviyelerine, muhakemelerine, mürebbiyelik rollerine ahenkdar bir mükemmeliyet vermelidir...Kadınlarımızın en zeki sınıflarında feminizme doğru bir adım görüyorum. Bu her memleketin kadınlarının geçeceği bir safhadır. Fakat devr-i tekamüllerinde epeyce ileride olan bir hatvedir.Halbuki biz henüz ilk adımımızı atmadık. Bununla beraber bu hareket şayan-ı takdir olabilir. Yalnız erkeklere bu kadar muarız görünmeseler!...Kardeşlerime en son söylemek istediğim şey de şudur: Bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir...Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir. Onun için kadınlar bugün hukukumuz diye haykırırken bunu kendileri için değil, vatana yetiştirecekleri evlada lazım olan terbiyeyi verebilmek için olduğunu der-hatur etmelidir.²⁵⁶

Bu makalede Halide Edip yukarıdaki bölümde değindiğim kadınlık modelini ortaya koyarak, kadınların ilerlemesinin yeni idarenin gerekli kıldığı yeni insan'ın yetişmesi için önemli olduğunu vurgulamakta, toplumun önünde duran bu birincil sorunun bütün yönleri ile tartışılmadan, batı feminizmine benzer bir biçimde kadınların -ayrı olarak- sadece kendi hakları için mücadele etmesini doğru bulmadığının altını çizmektedir. Türkiye'ye yaptığı ziyaretleri kitaplaştırarak Türk kadını ile ilgili gözlemlerini aktaran, Halide Edip'i de yakından tanıma fırsatı bulmuş Grace Ellison Halide Edip'i Türkiye'nin önde gelen feminist lideri olarak adlandırmakta, "ilerleme yolunda sağlam tutunarak çalışması ve kadınlar için erkeklerin yardımcı bir ortaklıktan daha ileri bir konum peşinde koşmayacak kadar akıllı" olduğunu belirtmektedir.²⁵⁷ Aslında Halide Edip, çok eşlilik ve aile yaşamındaki diğer eşitsizlikler, kadınların eğitim olanaklarının kısıtlı olması, çalışma yaşamına ve genel olarak toplumsal yaşama katılmalarında sınırlar olması gibi dönemin pek çok kadın hakları savunucusunun eleştirdiği geleneksel yaşama kurallarına yönelik eleştirileri dile getiriyor ve kadınlara bu ikincil ve aşağı konumlarından kurtularak şahsiyetlerini kazanmaları yönünde çağrıda bulunuyordu. Ancak kadınlık cereyanının meşrutiyet dönemindeki, daha çok batılı kadın hareketinin örgütlenme tarzı ve biçimini kullanma yönünde "feminizm"e meyilini erken bularak eleştiriyordu. Aslında bu dönemde bizzat kendisi de yukarıda andığım makalelerinde de belirttiği gibi, Anglo-Sakson modelini sıklıkla ideal model olarak ortaya koymuştur. Ancak burada bir farklılığın altını çizmekte fayda vardır. Batıda kadın hareketinin eylem ve örgütlenme biçimleri çeşitlilikler göstermektedir. Halide Edip, batılı arkadaşları ve yurtdışı gezileri sırasında batıdaki kadın hareketinin çeşitli tarzları ile ilgili olarak da bir hayli bilgi sahibiydi.

²⁵⁶ Halide Salih, "Mehasin'i Okuyan Kardeşlerime", *Mehasin*, nr.6, Şubat 1324/1909, s:418-421, Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Bir Hikayesi*, İstanbul: İmge Yayınları, 1993, s. 38-40.

Durakbaşı Halide Edip'in, batıda kamusal alanlarda toplumsal refah, eğitim ve sosyal yardım hizmetlerini ön plana çıkaran bir kadın hareketi ile rahatlıkla empati kurabildiğini ancak, kadın cinsinin erkek cinsine karşı mücadelesini isteyen militan bir feminizme de mesefeli durduğunu belirtmektedir.²⁵⁸ Nitekim İngiltere ile ilgili gözlemlerini aktardığı yazı dizisinde Sufrajetlerini öfkeli eylemlerini "*feminist patlamalar*" olarak ilan ederek bu tip eylemlerle ilgili olarak "*...İngiliz kadınları politik haklarını bu gürültücü eylemler sonucu elde etmediler. Hem kendi yetenekleri hem de birinci dünya savaşında oynadıkları rol ve yeni fikirler ve zorunluluklar nedeniyle elde ettiler*" değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁵⁹ Bu nedenle Halide Edip "*Kadınların kurtuluşunun cinsler arası mücadeleden çok bütünüyle parti programının bir sonucu olması(nı) Türkiye için bir şans*" olarak görmektedir.²⁶⁰ Türkiye'da Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri adlı kitabında da Türkiye ve Batıdaki kadın hareketine ilişkin değerlendirmelerde yukarıdaki tezi tekrarlamış, Türkiye'deki kadın hareketinin sadece Batı'dan alınan bir akım olmadığını ancak Batı ile Türkiye'deki süreç arasındaki ortak noktanın Birinci Dünya savaşının gerektirdikleri doğrultusunda kadınların sosyal, ekonomik ve idari alanda genişleyen katılımları olduğunu belirtmektedir.²⁶¹

Halide Edip'in milliyetçi tezlerle ve Cumhuriyetin öne çıkardığı kadın kimliğine yakın duran kadın özgürlüğü modeli, kimi açılardan egemen söylemle ters düşmektedir. Öncelikle Halide Edip, genel anlamda batılılaşma ve Türkiye tarihi ile ilgili yorumu ile bağlantılı olarak, Cumhuriyet sonrasındaki kazanımlarda Osmanlı dönemindeki deneyimlere büyük değer vermektedir. Toplumsal değişmelerin uzun süreli atılımlar ve mücadeleler sürecinde kökleşebileceği yolundaki inancıyla paralel olarak kadın özgürlüğü konusunda da Osmanlı kadını ile Cumhuriyet kadını arasındaki bağlantıları ortaya koyar: "*Tanzimat döneminde fikir sahasında, İttihat Terakki'de hareket halinde...bir asra yakın zamandan beri kadın hakları erkeklerin de Türkiyemizin selameti ve medeni durumu için tuttıkları bir meseledir...Türk kadınının bugünkü mevkii, sırf Avrupa'ya veya Amerika'ya benzemek için birdenbire vücut bulmuş gibi yapılan propagandalar, lehimize değil, aleyhimize*"²⁶² Halide Edip Osmanlı kadınının yaşamına ilişkin değerlendirmeleri

²⁵⁷ Grace Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Çev: Osman Olcay, Ankara: Bilgi Yayınları, 1999, s:243.

²⁵⁸ Ayşe Durakbaşı, a.g.e. , 2000, s:198

²⁵⁹ Halide Edip Adıvar, "*İngiltere ve İngilizler*", *Akşam*, Haziran-Eylül 1939, nr. 7411-7501'den aktaran Ayşe Durakbaşı, a.g.e, 2000, s.198.

²⁶⁰ Halide Edip, *Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, New Haven: Yale University Press, 1930, s.229.

²⁶¹ Halide Edip Adıvar, a.g.e, 1955, s:185-186.

²⁶² Halide Edip Adıvar, a.g.e, 1955, s:185-186.

de kesin bir “gerilik ve geleneksellik” çerçevesinde değildir. Özellikle Batıda verdiği konferanslar da Osmanlı kadının yaşamına ilişkin harem efsaneleri ile ilgili yanlışlıklara dikkat çekmiş, sıradan bir Türk’ün aile yaşamı ve kadınlara davranışının Bizans ve hatta İslami tarzlardan daha az etkilendiğini ve poligaminin bir çok sınırlı bir kesimde gelenek haline geldiğini, kadınların inzivai yaşamının saray ve üst sınıf çevrelerde yaşanan bir gerçek olmakla birlikte 18. yüzyıla kadar bu uygulama hakkında bilgi olmağını belirtmektedir.²⁶³

Halide Edip’in gerek Osmanlı dönemi Hareket-i Nisvan, gerek Cumhuriyet dönemi kadın özgürlüğü söylemi içinde temelde egemen söylem ile uyuşan, ancak her iki dönemde de aktif bir özne konumu nedeniyle kendi cephesinden Osmanlı-Türk kadınının özgürleşme serüvenine dair hem açıklayıcı bir yaklaşım hem de ideal bir kadınlık modeli geliştirmeye yönelik yer yer eleştirel söylemi, içerdığı tüm gerilimlere rağmen, önemli bir tarihsel sürece ilk elden tanıklık yapan bir kadın yazarın bakışını ortaya koyması ve kadın özgürlüğü ile milliyetçilik modernleşme arasındaki bağlantıları yansıtması bakımından önemlidir. Herşeyden önce Halide Edip ısrarla üzerinde durduğu kadınların şahsiyetinin ve kadınlık gururunun kazandırılması açısından, bizzat yaşamı ve ortaya koyduklarıyla çağdaş kadınlar için bir “şahsiyet” ve “kendine güven” örneği olmayı başarmıştır. Nezihe Muhiddin’in çeşitli yönlerini eleştirmekle birlikte Halide Edip ile ilgili değerlendirmesi onun bu konumunu çok iyi açıklamaktadır: “...Halide Edip Hanım’a diplomatlarımız çok saygılı...Güçlü bir yazar. Benim de içimde yazmak aşkı var. Ben de bir kalem deneyimi yapmak istiyorum. Ortaya bir ‘Şebabı tebah’ çıkartıyorum. Fakat eserim, Seviyye Talib’in yanında deveye kulak kabilinden bir şey... Halide Edip Hanım’ın eserleri çoğalıyor... Hepsi birbirinden güzel...Ben de günlük gazetelere yazıyorum. İlk makalem çıktığı zaman dünyada duyduğum sevinçlerin en büyüğünü kalbime sıgdırmaya çalıştım...Günlük bir gazetede ciddi bir makale...Düşünün ne büyük bir başarı benim için..”²⁶⁴

²⁶³ Halide Edip Adivar, *age*, 1930, s.46.

²⁶⁴ Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931), Yayına Hazırlayan A. Baykan ve B. Ötüş Baskett, İstanbul: İletişim 1999, s.91-92.

III. HALİDE EDİP ADIVAR'IN ROMANLARINDA KADINLAR

A. OSMANLI-TÜRK ROMANINDA BATILILAŞMA, KADINLAR VE KİMLİK SORUNU

Osmanlı romanı ilk örneklerini 19. yüzyılın ikinci yarısında vermeye başlamıştır. Batılılaşma adımları ile beraber Batı'dan alınan yeniliklerden biri de bir anlatı türü olarak romanın çeviri yoluyla Osmanlı entelektüel dünyasına girişi olmuştur. 19. yüzyılda başta Fransız edebiyatı olmak üzere Batının romantik ve popüler romanlarından çeviriler yapılmaya başlamıştır. Romanın batılılaşmanın kültürel atmosfere dahil ettiği bir tür olması nedeniyle bu dönemde roman yazmak başlı başına batılılaşma yönünde bir tavır almak anlamına gelmektedir. Osmanlı romancılarının hemen hepsi aynı zamanda toplumsal değişim ve kimlik krizi ortamında siyasal müzakerelerin bizzat tarafı konumunda olan aktörlerdi. Bu nedenle her ne kadar roman yazmak, batılılaşma yönünde bir tavır almak anlamına da gelse, Osmanlı romancısı yazdığı romanlarla aynı zamanda Batı'ya karşı savunmacı bir tavır içine de girmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın modern Türk edebiyatının bir medeniyet krizi ile başladığı saptaması bu noktada anlamlıdır.²⁶⁵ Berna Moran da ilk örnekleri ile birlikte 1950'lere kadar Türk romanını büyük ölçüde belirleyen sorunsalın batılılaşma olduğunu belirtmektedir. Moran'a göre başlangıçta batılılaşmanın yani uygarlaşmanın bir gereği olarak alınan roman aynı zamanda toplumu uygarlığa kavuşturacak bir araç olarak görülmüştür.²⁶⁶

Batı'da romanın ortaya çıkışı burjuvazinin siyaset sahnesine çıkmasına denk düşer. Batı'da, yeni bir epistemoloji ile bireyi temel alan ve aydınlanmanın ürünü özerk insanı ön plana çıkaran süreçte, kaderine yön verebilen insan tipinin gelişimiyle roman gibi bir yazın türü gelişebildi. Çünkü roman yazarına kahramanlarına istediği gibi yön verebilme, geçmişiyile ve geleceği ile zamanına hakim olabilme imkanı verir. Batıda aydınlanma düşüncesi temelinde yeni bir kültürel kimlik ve ortak simgesel bir alan yaratmıştır. Bu alanın yaratılması ve kurumsallaşması sürecinde edebiyat, ortak simgesel anlamların yayılması ve yaratılmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. Osmanlı imparatorluğu'nda ilk örneklerini modernleşme, aynı zamanda bir yarı-sömürgeleşme süreci içinde veren Osmanlı romanının bu süreçten bağımsız olması beklenemezdi. Dolayısıyla da Osmanlı romanı toplumda beliren özerk bireyin sahneye çıkışını müjdelemekten çok, imparatorluğu kurtarmak kaygısına düşen Osmanlı aydınlarının bir yarı-

²⁶⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1977, s. 101.

sömürgeleşme süreci içinde batılılaşma ile ilgili fikirlerini ve bir buhran dönemindeki kimlik arayışlarının yansımalarını taşımaktadır. Bu yıllarda Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın başını çektiği bir grup yazar Batı edebiyatının çeşitli örnekleri ile tanışmışlar ve kendileri bizzat bu türün sadece sanatsal kurallarıyla değil sosyal ve politik içeriğiyle öncülüğünü üstlenmişlerdir.

Osmanlı romancıları konularını doğrudan Batlı örneklerden ithal etmekle birlikte, yazdıkları eserlerde toplumsal yaşamda eski düzenin uygarlaşma yönünde ayak bağı olarak görülen geleneksellerini eleştirerek toplumsal değişme yönünde bir tavır alırken, bir yandan da bu değişimin yarattığı tedirginlikleri ortaya koymuşlardır. Aile ilişkileri, kadınların konumu, aşk, kölelik, görücü usulü evlilikler, üst sınıflarda batılılaşmanın yarattığı sorunlar Osmanlı romanının temel temalarından olmuştur. Her ne kadar yarattıkları tipler genellikle batıdaki örneklere yoğun bir öykünmenin sonucu da olsa Osmanlı romanı toplumsal değişme ve kimlik krizi döneminde Osmanlı aydınının entelektüel ve psikolojik dünyasının tahlil edilmesi bakımından önemli bir kaynaktır. Öncelikle Taner Timur'un belirttiği gibi romancılar gözlemlerini siyasal olanla sınırlı tutmayıp, toplumsal yaşamın ev içine ulaşan çeşitli biçimlerine yönelmeleri dolayısıyla daha aydınlatıcı olabilirler. Taner Timur, çöken bir imparatorlukta, Osmanlılıktan Türklüğe geçerken karşılaşılan kimlik buhranında romancıların tarihçilerden daha özgür ve yaratıcı bir çaba içine girdiğini, romanın içinde doğduğu dönem her ne kadar gerçek bir özgürlük ortamı olmasa da, romanların tarihsel toplumsal gerçekleri çözümlemede görece bir özgürlüğe sahip olduğu saptamasında bulunmaktadır.²⁶⁷ Bu özgürlük kuşkusuz romanın imgelem ürünü bir anlatı olması ile ilgilidir. Robert Finn de her ne kadar Osmanlı yazarlarının her on yılda bir sınırları daralan bir imparatorluğun siyasal durumu konusunda yazmaktan alıkonularında, herbiri ailenin çözümlüğünü anlatan romanlarıyla dramatik bir biçimde büyük toplumun yıkıntısına tanıklık ettiklerini belirtmektedir.²⁶⁸

Osmanlı Türk romanı ortaya çıktığı koşullarda dar bir okuyucu kitlesine yine dar bir kentli seçkin tabakaya ait yaşamlarla seslenmeye başlamıştır. Robert Finn, Osmanlı romanının doğuş koşullarında yazarın algısını büyük ölçüde paylaşan bir okura, tanıdık bir yaşam aracılığı ile seslenmesinde, Türk toplumunu belirleyen farklılıkları aydınlatma çabasının belirleyici olduğunun altını çizmektedir.²⁶⁹ Osmanlı romancısı batıdaki örneklerden hareketle gözlerini kendi

²⁶⁶ Berna Moran, *Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s:9-21.

²⁶⁷ Taner Timur, *Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İstanbul: Afa yayınları, 1991, s:7-8.

²⁶⁸ Robert P. Finn, *Türk Romanı*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1984, s:215

²⁶⁹ Robert P. Finn, *age*, 1984, s:15.

toplumuna, aile yaşantısı ve kadın erkek ilişkilerine çevirmiş, değişimi tanımlamaya, çözümlenmeye çalışmıştır. Parla da Türk romanın camiaacı bir kültür içinde beslenen idealist bir dünya görüşünün ve bilgi kuramının ürünü olması dolayısıyla romancının yenilikçi ve reformcu bir tavır almakla birlikte vesayetçiliğinin her zaman yenilikçiliğinin önüne geçtiğini vurgulamaktadır.²⁷⁰ Erken dönem Osmanlı romancılarının romanlarında işledikleri yaşamın değişen yüzü, değişimin tanımlanması, onaylanması ama büyük ölçüde de sınırlanması beraberinde gelişmiştir. Jale Parla erken dönem Osmanlı romancılarının yarattıkları erkek kahramanlarının babalarının ölmüş olması dolayısıyla Batı'dan ithal edilen değerler ve değişen yaşam karşısında bir başlarına kalmış olmaları arasında bağlantı kurmaktadır. Robert Finn de bununla bağlantılı olarak, bu kahramanların son dönem Osmanlı imparatorluğunu temsil eden kişiler olarak okunabileceğini ileri sürmektedir.²⁷¹ Koruyucu, yönlendirici bir otorite boşluğunda, bu koruyucu otoriteye içkin bir epistemoloji ile değişime yaklaşmaya çalışan erken dönem Osmanlı romancısı Parla'nın deyişiyle "kaybedilmiş bir baba arayışı içinde kendileri vesayet üstlenmek zorunda kalmış otoriter çocuklardır."²⁷² Tanpınar'ın medeniyet krizi saptamasıyla bağlantılı olarak Osmanlı romanında yenileşme yönünde istek ve varolanın eleştirisi, yenileşmeden duyulan tedirginliği de her zaman beraberinde getirmiştir. Romancılar bir yandan toplumsal yaşam ile ilgili eleştirilerini romanlarına yansıtırken bir yandan da geleneksel yapının tamamen dışında resmedilen batılılaşmış kahramanları da gülünçlük derecesinde kurgulamıştır. Ahmet Mithad Efendi'nin *Felatun Bey ve Rakım Efendi*'sinden başlayarak "alafranga züppe" olarak adlandırılan bu aşırı ya da yanlış batılılaşmış tip, uzun bir dönem çeşitli biçimlerde Osmanlı-Türk romanında karşımıza çıkacaktır. Finn, erken dönem Türk romanlarında yer alan alafranga züppe kişiliklerinin çok keskin çizgilerle tanımlandığını buna karşın, alternatif olarak yüceltilen tiplerde ise belirleyici olanın çok yönlülük olduğunu vurgulamıştır.²⁷³

Felatun Bey (Felatun Bey ve Rakım Efendi), Bihruz Bey (Araba Sevdası) ya da Ali Bey (İntibah) gibi alafranga genç erkeklerin abartılı ve keskin çizgilerle resmedilen kişilik özellikleri hemen hemen bütün romanlarda benzer nitelikler taşımaktadır. Yüzeysel bir eğitim, Avrupa kültürünün yüzeysel modalına düşkünlük, tembellik, kişiliksizlik, savurganlık, kolay kapılma ve kandırılma yaratılan bu tip'in temel özellikleridir. Türk edebiyatının bu ilk alafranga genç

²⁷⁰ Jale Parla, *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul: İletişim, 1993, s:13.

²⁷¹ Robert P. Finn, *age*, 1984, s:47.

²⁷² Jale Parla, *age*, 1993, s. 20.

²⁷³ Robert P. Finn, *age*, 1984, 31-32.

erkeklerinin abartılı ve çok keskin çizgilerle tanımlanması batılılaşma karşısında Osmanlı aydınının çelişkili tavrından ve Batı ile ilgili sistemli bir düşünce geliştirebilecek bilgi birikimine sahip olamayışından kaynaklanmaktadır. Alafranga züppe tipi meşrutiyet ve sonraki dönemlerde de Türk romanında görülmekle birlikte, tanzimat dönemindeki kadar acemice ve abartılı şekilde resmedilmemiştir.

Aşırı batılılaşmanın alternatifi olarak ortaya çıkarılan tiplerdeki çok yönlülük, kültürel kimlik ile ilgili arayışların ve ideolojik savruluşların izlerini taşımaktadır. Finn'e göre bu nedenle ideal model olarak ortaya konan tiplerde çok yönlülüğünün yer yer tutarsız öğelerin zorlama bir biçimde birarada kurgulanmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Selim İleri'nin Osmanlı romancılarının savunmaya çalıştıkları bir yeni ahlakın sözcülüğüne cesaret edemedikleri yönündeki saptaması erken dönem romanlardaki bu tutarsız ve çok yönlü tiplerini açıklar niteliktedir.²⁷⁴ Kısacası Osmanlı romancısı değişmesi gerekenlerin bilincine varmakla birlikte değişenin yerine gelecek yeninin tanımlanması konusunda belirsizdir. Parla'nın tanzimat romanı ile ilgili değerlendirmesinde belirttiği gibi tanzimat edebiyatı eski epistemoloji ile değişim talep etmiş, doğal olarak bir yandan da değiştirmek istediklerin sınırını bu eski epistemolojiye yaslanarak çizmeye çalışmıştır.

Erken dönem romancılar için edebiyat toplumu eğitmenin, değişimi tartışmanın önemli araçlarından biri olarak işlev görmüştür. Konular Batılı örneklerden modellenerek kendi toplumlarında değişen ilişkilere yansıtılmış, bu yeni konular eski edebi biçim ve formlar ile okuyucuya aktarılmıştır. Örneğin tanzimat romanında yazarın sık sık araya girerek kendi fikirlerini söylemesi, okura herhangi bir alan bırakmaksızın doğru kişiler, tavırları işaret etmesi ya da yanlışları yerden yere vurması hem romancının öğretici misyonu hem de eski edebi formları kullanmasına örnek oluşturur. Meddah geleneği bu ilk romanlarda biçim olarak pek çok romancı tarafından kullanılmıştır.²⁷⁵

Kadın-erkek ilişkileri, aşk gibi konular batılı örneklerine benzer bir biçimde ilk dönem Osmanlı romanının temel konuları olmuştur. Nükhet Sirman erken dönem Osmanlı romanlarındaki aşk söyleminin dar anlamda ailede ve temel olarak da toplumdaki erkekler arası hiyerarşik yapıları gayri-meşrulaştırmaya yöneldiğini belirtmektedir.²⁷⁶ Osmanlı aydını muhalif aşk söylemini her ne kadar karşılıklı tanışma ve karşılıklı arkadaşlığa dayanan bir şekilde kurmasa da, romantik aşkı ön plana çıkarmak yoluyla görücü usulü evlilikler gibi sadece

²⁷⁴ Selim İleri, *Biten (İki) Yüzyıl*, İstanbul: Kaf Yayıncılık, 1999, s. 20-21.

²⁷⁵ Nükhet Esen, "Tanzimat Romanında Yazarın Konumu", *Gösteri Dergisi*, Mayıs 1986, s:16.

kadınlar değil, genç erkekleri de baskı altına alan geleneksel düzenin çeşitli kurumlarına karşı çıkmışlardır. Batılılaşma yönündeki müzakereler ile birlikte nasıl kadınların konumu batılılaşmanın en temel ölçütlerinden biri olarak tartışma konularından biri haline geldiyse, bu tartışmaların tarafı konumundaki Osmanlı yazarı için de geleneksel düzenin kölesi konumuna düşmüş kadın ile batılılaşma ve kadın ilişkisi ilk dönem romanlarının dinamiği olacaktır. Taner Timur Osmanlı romanıncılarının köleliğin cariyelik şekli üzerindeki paradoksal tutumlarına işaret ederken bu konuya değinmektedir. Osmanlı romancısı bir yandan köleliğin toplumsal eleştirisini yaparken bir yandan da Batı'daki ahlaki çöküntüye karşı sık sık bu kurumu savunmaya çalışmıştır.²⁷⁷ Batılı örneklerden hareketle seçimini kendisi yaptığı romantik aşk'ı zaman zaman zavallı ve biçare, ama aynı zamanda da Osmanlı terbiyesi almış iyi huylu, erdemli, piyano çalmayı ya da Fransızca'yı bilen cariyeler aracılığıyla yaşamıştır. Felatun Bey iyi eğitilmiş ve faziletli cariyesi Canan ile (Felatun Bey ve Rakım Efendi), Ali Bey "femme fatal" kahraman Mehpeyker'in yıkımından korunmak için yine iyi yetiştirilmiş bir cariyeye olan Dilaşup ile (İntibah), Suphi ise yine Sırrıccemal adlı cariyesi ile evlendirilir. Osmanlı romanında cariyelerle evliliğe daha pek çok örnek bulmak mümkündür. Özellikle Ahmet Mithat Efendi'de iyi eğitilmiş cariyelerle evlenen erkek kahramanlar çoğunluktadır. Osmanlı romanlarında alafranga züppeler gibi kadın kimlikleri de çok kesin bir çerçevede tanımlanmıştır. Fennî erken dönem Osmanlı romanlarında kadınların ya Felatun Bey ve Rakım Efendi'nin Canan'ı gibi sessiz, boynu eğik, edilgen ve geleneksel Doğulu bir kadın ya da Dürdane Hanım gibi çizgi dışı sayılabilecek kadar atak girişken kişiler olduğunu bu nedenle de gerçekçi tipler olmadığını belirtmiştir.²⁷⁸

Tanzimat romanının ardından 2. Meşrutiyet ve sonrasında hemen roman sayısında artış olmuş hem de romanlar biçim olarak da batılı örneklere yakınlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde de batılılaşma sorunsalı temel izlek olmayı sürdürmüş, yalnız yaratılan tipler erken dönemlere oranla görece olarak derinlik kazanmaya başlamış, daha gerçekçi kurgular ve öyküleme teknikleri kullanılmaya başlamıştır. Batılılaşma ve kimlik arayışlarının temel izlek olmayı sürdürmesi paralelinde kadın-erkek ilişkileri ve ideal kadın tanımlamaları Tanzimat sonrası Osmanlı Türk romanının da temel konuları olmaya devam etmiştir. Füsun Altıok yaşadıkları dönemler, ideolojik eğilim ve batılılaşma anlayışları çeşitlilik gösteren pek çok Osmanlı yazarının kadın tipleri açısından şaşırtıcı bir

²⁷⁶ Nükhet Sirman, "Gender Construction and Nationalist Discourse:..." , *Gender and Identity Construction-Women of Central Asia*, der: F. Acar ve A. Güneş Ayata, Boston, Köln: Brill, 2000, s.163.

²⁷⁷ Taner Timur, *age*, 1991, s.:26-27.

benzerlik gösterdiğine dikkat çekmektedir.²⁷⁹ İlk dönemlerinden itibaren Osmanlı Türk romanında bir yandan geleneksel düzenin kurbanları olarak resmedilen kadınlar bir yandan da batılılaşmanın yarattığı ahlaki yozlaşmanın simgeleri olarak kullanılarak batıya karşı kendi toplumlarına ait üstünlüklerin göstergesi kabul edilmişlerdir. Kısaca bir yandan geleneksel düzen ile hesaplaşma içine girmek isteyen Osmanlı yazarı bir yandan da kadınların konumu konusunda geleneksel düzen ile ortaklık kurma yoluna gitmiştir. Milliyetçi ideolojinin gelişiminde bu ortaklık kadınların milli olanın sınırlarını belirleyen aktörler haline gelmesine yol açmıştır. Kurgularda edebi anlamda bir gelişim görülse bile ideal kadın tanımlamaları ile batılılaşmanın tehlikeli sınırlarında dolanan asri kadınlar, edebi değerleri, ideolojik eğilimleri çok farklı olan yazarların temel konuları olmaya devam etmiştir. Robert Finn, Ahmet Mithat Efendi'nin Felatun Bey ve Rakım Efendi romanındaki Mihriban karakterinin Türk edebiyatında sık sık görünen alafranga kadının ilk örneği olduğunu belirtmektedir.²⁸⁰ Mihriban karakteri romanın ikincil bir karakteri olarak karşımıza çıksa da sonraki dönemlerde yanlış eğitim ve yüzeysel batılılaşmanın ürünü hoppa, sorumsuz genç alafranga kadınlar Türk romanında temel tiplerden biri haline gelecektir.

Kadınların eğitim ve terbiyesi meselesi başlangıçtan itibaren Osmanlı-Türk romanında üzerinde vurgu yapılan bir konu olmuştur. Nükhet Esen özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında yanlış ve kontrolsüz bir terbiye sürecinden geçen kadınların ahlaki problemleri üzerinde vurgu yaptığını belirtmektedir.²⁸¹ Sadece Ahmet Mithat Efendi için değil genel olarak Osmanlı romancıları için kadınların ahlaki temel sorunlardan biri olarak işlenmiştir. Osmanlı romancısı ahlaki çöküşün göstergesi olarak gayri-müslim ve batılı kadın tiplerini de kullanmıştır. Taner Timur özellikle erken dönem romanlarda batılı kadının uygarlık öğretmeni olarak nitelenebilecek mürebbiye tipi ile Osmanlı romanında belirdiğini, bunun dışında da bar ve pavyon kadını gibi küçük görülen konumlarda da metres olarak Osmanlı romanında yer aldığına dikkat çekmektedir.²⁸² Timur özellikle gayri-müslim kadınların Osmanlı romanına Batı ahlaki çöküşünün uzantısı şehvet objeleri olarak girdiğine dikkat çekmektedir.²⁸³ Sirman Osmanlı romanındaki tüm bu ikili tavır ve gel gitlerin kurulacak ahlaki ve bu nedenle meşru düzenin

²⁷⁸ Robert Finn, *age*, 1984, s. 30.

²⁷⁹ Füsun(Altuok) Akatlı, "The Image of Woman in Turkish Literature", *Women In Turkish Society*, Der. N. Abadan Unat, Leiden: E.J. Brill, 1981, s. 227.

²⁸⁰ Robert Finn, *age*, 1984, s. 27.

²⁸¹ Nükhet Esen, *Türk Romanında Aile Kurumu*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1997, s: 29-30.

²⁸² Taner Timur, *age*, 1991, s: 28

parametrelerini kurma çabasının ürünü olduğunu vurgulamaktadır.²⁸⁴ Osmanlı romancısı değişimi tanımlamak ve kontrol altına almak için yaşadığı gel-gitleri ve kimlik buhranlarını yarattığı kahramanları üzerinden göstermektedir. Romanlarda kadın kahramanların intiharının çok sık görülmesi de kanımca rastlantı değildir. Osmanlı romanında geleneksel düzenin kısıkaçlarından kurtulamayan, Fitnat (Taaşuk-ı Talat ve Fitnat), Sırrıcemal(Zehra), Dilber(Sergüzeşt) gibi biçare kadınlar ya da yanlış eğitim sonucu çevresini ve kendisini yıkıma sürükleyen Ceylan gibi femme fatal kadınlarla geleneksel yaşamın kısıkaçlarından belli ölçülerde kurtulmuş, iyi eğitilmiş olan ancak mutsuz evlilik gibi nedenlerle evlilik dışı bir aşk içine düşen kadınların intiharına sıklıkla rastlanmaktadır. Osmanlı-Türk romanının ilk örneklerinde kadınlar nerede yer alacaklarını bilemez gibidirler.

Milliyetçi ideolojinin edebiyata ve özel olarak romanlara etkisi biçimsel anlamda dilde milli bir dilin oluşumu yönündeki talep ile ideal tiplerin kurgulanışında milli referanslar oluşturulması yönünde olmuştur. Başlangıçta bireyin tercihleri batılılaşma yönündeki tedirginlikler belirlerken, ikinci dönemde bu tedirginliği üreten milli kimliğin sınırları olmuştur. Bu nedenle gerek tanzimat döneminde gerekse sonrasında ideal tiplerin bu sınırlamalar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Selim İleri Osmanlı Türk romanında özgürlük ve özgürlük savaşımının toplum dışına düşmekle başlar görüldüğünü, köklü sarsılışları ancak saygınlığını şu ya da bu nedenle kimileyin isteyerek kimileyin koşullar dolayısıyla yitirmiş kişilerde ayırmsanabileceği yorumunu yapmıştır. Romancının vesayetçiliği nedeni ile yeni yeni konuşulmaya başlanan her şey sınırlandırılmakta, ancak toplum dışına düşmüş kahramanlar bu sınırlamalardan kimi zaman görece özgür kalabilmektedir.²⁸⁵ Kuşkusuz bu görelî özgürlük, romancının bu itilmiş kahramanlarına ayrıksılıkları beraberinde bir kimlik edinebilmeleri imkanını tanımaz. Berna Moran edebiyatımızda bireyin izlerini egemen edebiyat çizgisinin zaman zaman dışında saydığı dramatik romanlarda bulur. Berna Moran Tanzimattan Cumhuriyetin 1950'li yıllarına kadar uzanan dönemde Türk edebiyatını iki ayrı çizgide değerlendirmektedir. İlk çizgi, 19. yüzyıldan bu yana ulaşan kimlik sorununu ve bu bağlamda doğu-batı çatışmasını konu almanın ötesinde yazarın batılılaşma konusundaki tutumunun kurgu ve

²⁸³ Taner Timur, bu tiplere örnek olarak *Karabibik*'te Rum doktor Linardi'nin karısı Eftelya ile *Zehra*'da Rum dilberi Ürani'yi vermektedir. Bkz. Taner Timur, age, 1991, s.31.

²⁸⁴ Nükhet Sirman, "Gender Construction and Nationalist...", age, 2000, s:165.

²⁸⁵ Selim İleri Namık Kemal'in İntibah adlı romanının çevresindekileri yıkıma sürükleyen "Femme Fatal" kahramanı Melpeyker'in romancı tarafından neredeyse zorla yönetildiği kuklaştırıldığı bölümlerin dışına çıktığında kişiliğinin soylu sayılabilecek özelliklerinin ayırına varılabileceğini, genelleştirilmiş kısaca tiplendirilmiş bir kahraman olmaktan bir ölçüde kurtulabildiğini belirtmektedir. Selim İleri, *Biten (İki) Yüzyıl*, İstanbul: Kaf Yayıncılık, 1999, s:13-17.

karakterleri de peşinen belirleyici olduğu, yazarın romana kalıp sağlayan bir görüşü dile getirmek için bu soyut kalıba uygun kişiler ve olaylar tasarladığı, bir düşünce kalıbına dökülen toplumsal sorunlara dönük romanlar oluşturur. İkinci çizgiyi de - her ne kadar batılılaşma sorunsalının egemenliği altında olsa da- bireylerarası ilişki ve dolayısıyla bireyin iç dünyasına yönelik dramatik romanlar oluşturmaktadır.²⁸⁶ İlk çizgi, törpülenmiş, genelleştirilmiş tiplere yöneldiği oranda Selim İleri'nin de vurguladığı gibi "kişileşme"nin daha da ötesinde "bireyselleşme"nin önünü kapamış, ikinci çizgide yer alan yazarların kahramanları ise yine bir nokta da yaratıcısı tarafından susturulmuş ve Moran'ın yorumuna göre ayrıksılıkları ve bireysel dünyalarının Batı'dan alınan örnekler olması dolayısıyla bir yabancılık ve köksüzlük duygusu uyandırmıştır.²⁸⁷

B. İLK DÖNEM: BATILILAŞMA VE KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Halide Edip gerek Meşrutiyet döneminde gerekse Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde eserler veren bir yazar olması dolayısıyla eserlerinde çok farklı eğilimleri yansıtmakta, yarattığı karakterler de çeşitlilik göstermektedir. Öncelikle Halide Edip özellikle Balkan Savaşları döneminden itibaren artan kamusal faaliyetlerinin beraberinde, dönemin müzakereleri içinde yer alan aktif bir "politik" kimliğe sahiptir. Bu politik kimlik özellikle Türkçülük akımından etkilenmeye başladığı dönemlerde romanlarında belirleyici olmaya başlayacaktır.

Halide Edip ilk romanlarını meşrutiyetin hemen ertesinde kaleme almıştır. İlk eserleri, öncelikle sürekli makaleler yazdığı dergi ve gazetelerde bölümler halinde yayınlanmış, daha sonra kitap halinde basılmıştır. Bu dönemde kaleme aldığı eserler kadın özgürlüğünü konu alan ve yükselen yeni kadın söylemi paralelinde bu yeni kadının görünürlük kazanmaya başladığı romanlar olarak dikkat çekmektedir. Kendisinden önceki romancıların aksine Halide Edip bu romanlarda cinsel özgürlük temasını da gayrı-ahlaki ve toplumdışı ilan edilen kahramanlar üzerinden değil, romanlarının baş kadın tiplerini üzerinden işlemeye, kadın-erkek ilişkilerini çözümlenmeye çalışmıştır. İlk romanlarının hemen hepsinde kadın kahramanlar çok sınırlı bir şekilde yaşanan veya sadece platonik düzeyde bir yasak aşk içinde yer alırlar ve/veya erkek kahramanlar ideal olarak resmedilen bu evli kadın kahramanlara aşık olurlar. Tanzimat döneminden itibaren romancılarımız batılılaşma sorunsalı çerçevesinde kaleme aldıkları romanlarda,

²⁸⁶ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s:244-245.

yanlış, aşırı ya da sahte batılılaşmanın yaratacağı trajedileri, ahlaki yıkımları romanlarında işlemektedirler. Başlangıçta daha çok erkek kahramanlar üzerinden daha sonra da aşırı batılılaşmanın olumsuzluklarına sahip asri kadınlar üzerinden işlenen alafrangalaşma tedirginliği, bir dizi olumsuz alafranga erkek ve kadın karakteri üretmiştir. Bir yandan geleneğin kurbanı konumundaki kadınlar resmedilirken bir taraftan da sahte batılılaşmanın ürünü, yozlaşmış kadın tiplerini işlemiştir. Tanzimattan itibaren oluşan gelenekte, cinsel serbestlik daha çok aileleri yıkıma uğratan, serbest “femme fatal” olarak adlandırılacak olumsuz kahramanlar üzerinden işlenmiştir. Bir anlamda ilk romancılar hem kadın erkek eşitliği ile ilgili bir alana el atarken, cinsel özgürlük temasını ancak toplum ve ahlak dışı olarak niteledikleri bir alanda ele almayı tercih etmişlerdir. Bunun en tipik örneği Namık Kemal’in İntibah adlı romanıdır. Halide Edip’in kadın özgürlüğünü sorunsallaştırdığı ilk romanlarında Namık Kemal ve çizgisindeki yazarlardan farklı olarak, cinsel özgürlük yolunda naif adımları toplumdışı ve gayri ahlaki bir alana hapsetmediği kadın kahramanlara attırmayı denemiştir. Kuşkusuz bu hiç de tekin olmayan bir alanda dolaşmak anlamına gelmekte olup, sonuçta toplumda kabul edilebilir bir ideal kadın kimliği oluşturma yönündeki gayreti nedeniyle Halide Edip, bu naif adımların mantıksal sonuçlarına ulaşmaksızın kahramanlarına ölümle biten sonlar kurgulamıştır.

İlk romanlarında mekanlar İstanbul’un asrileşen ailelerinin bulunduğu, asrileşen ilişkilerinin yaşandığı mekanlarıdır. Bazen mekanlar, Handan’da olduğu gibi, doğrudan Avrupa’ya da kaydırılmıştır. Milli mücadele dönemi ve sonrasında yazar, romanlarını Anadolu veya İstanbul’un arka kesimlerine taşımıştır. Genel bir eğilim olarak Halide Edip’in romanlarında ele aldığı konular, ideolojik eğilimleri doğrultusunda üç ayrı dönemde ele alınmaktadır. İlk dönemdeki kadın özgürlüğünü sorunsallaştıran romanlarını, milli mücadele dönemi romanları takip etmekte, Cumhuriyet dönemi ve sonrasında bir çoğunu yurtdışındaki gönüllü sürgünlük yıllarında yazdığı roman ve hikayeler de üçüncü gruba dahil edilmektedir.²⁸⁸ Berna Moran, Halide Edip’in ilk romanları ile özellikle Sinekli Bakkal arasında roman türü bakımından büyük bir ayrım olduğunu öne

²⁸⁷ Berna Moran, *age*, 1997, s:250.

²⁸⁸ Bkz. Şükran Karadakil, *Çağdaş Türk Edebiyatı – Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Broy Yayınları 1986, s.322,323. Ahmet Kabaklı’da benzer bir ayrıma giderek yazarın romanlarını aşk ve tutkunun anlatıldığı gençlik dönemi romanları, bir ülkünün ısrarlı telkini için yazılmış “toplum romanları” ve Sinekli Bakkal’da en güzel örneğini bulan ve sonraki yıllarda da yazmayı sürdürdüğü son dönem “töre romanları” olarak üçe ayırmaktadır. Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 1978, s. 352. Cevdet Kudret ve Mahir Ünlü de aşk ve ruh çözümlemesi romanları, kurtuluş savaşı romanları ve töre romanları ayrımı ile hemen hemen aynı dönemleştirmeyi yapmaktadır. Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman-2*, İstanbul: Varlık Yayınları, 4. 1981, s:69-70 ; Mahir Ünlü ve Ömer Özcan, *20. Yüzyıl Türk Edebiyatı-1*, İstanbul: İnkilap Yayınları, 1987, s.257.

sürmektedir. Berna Moran yazarın kurtuluş savaşını konu alan romanları dışında tutulursa gençlik dönemlerinde konu aldığı aşk ve kadın- erkek ilişkilerini merkez alan romanlarının Türk edebiyat tarihinde daha sık rastlanan ve 19. Yüzyıldan bu yana ulaşan kimlik sorununu doğrudan konu alan, bu bağlamda da bir fikrin somutlaştırılması yolunda işlenen “toplumsal” romanlardan farklı olarak bireyin iç dünyasına ve bireylerarası ilişkiye yönelerek ikinci çizgiyi temsil eden romanlar arasında saymıştır.²⁸⁹ Moran gerek ikinci çizgi gerekse ilk çizgide yer alsın 1950’lere kadar Türk romanına batılılaşma sorunsalının egemen olduğunu belirtmesine karşın bu sorunsalın olay kurgusu, yaratılan karakterler ve bir bütün olarak romanın işlenişine etkisi bakımından iki çizgi arasında ayırım yapmaktadır. Halide Edip’in ilk dönem romanları ile milli mücadele dönemi ve sonrasında kaleme aldığı romanlar arasında bir ayırım yapmak mümkün olduğu halde kanımca bunun bireysel/toplumsal ayırımına dayandırılması sakıncalı görünmektedir. Yazarın bireyin/kadının iç dünyasına yönelmesi romanı toplumsal sorunların dışında bir roman haline getirmez. Tam tersine yazar döneminin yükselen yeni kadın söylemi beraberinde yenilik – gelenek ve kimlik çatışmasını yani dönemin temel politik müzakerelerini roman kişilerin iç dünyasına taşımış olduğundan toplumsal sorunları gözlemede doğrudan bu sorunları konu alan yazarlara oranla daha özgür bir alan yaratmış olur. Halide Edip’in ilk romanları ile sonrakiler arasındaki farklılık, ülkedeki değişen siyasal atmosfer ve artan kamusal faaliyetleri ile edindiği politik kimlik beraberinde, milliyetçi ideolojinin yarattığı farklılıktır. Halide Edip Balkan savaşları ve sonrasında gerek Türk Ocağı faaliyetleri gerekse kurtuluş savaşı buhranı sırasındaki aktif rolü nedeniyle bu dönemden itibaren “milliyetçi kadın yazar” olarak anılmasını sağlayacak eserlerini kaleme almıştır. Yeni Turan, bu değişimi başlatan ilk romanıdır. Kuşkusuz bu dönem ve sonraki romanlarında da yazar, yenilik-gelenek, Batı- Doğu ve kimlik problemleri üzerinde durmaktadır. Fakat ağırlıklı olarak kurgusu ve roman kişileri milliyetçi ideolojinin etkisindedir. Yazarın kadın-erkek ilişkilerini ve kadınların iç dünyasını konu alan ilk dönem eserleri tam da bu nedenle toplumsal sorunlar ve dönemin müzakereleri hakkında, belirli bir toplumsal sorun etrafında düğömlenen “tezli” romanlardan çok daha önemli ipuçları vermektedir. Her roman dönemin ideolojilerinden dolayı ya da dolaysız izler taşımakla birlikte, ideolojiler romanda dolayımıldığı ölçüde anlam örüntüleri arasından, toplumsal siyasal gerçekliğin izlerini yakalamak kolaylaşır. Bu nedenle Halide Edip’in milliyetçi ideoloji ile dolaysız bir ilişki içinde olmayan ilk romanlarında değişim halindeki bir toplumda kadın kimliği

²⁸⁹ Berna Moran, *agc*, 1997, s.247.

etrafında düğümlenen açmazları bulmak mümkündür. Yazar sonraki romanlarında kadın kimliği konusunda dönemin ideolojileri ile büyük ölçüde uyuşan bir ideal kadınlık tanımı sunacaktır. İlk romanlarında da toplumla uyumlu bir kadın kimliğinin peşine düşse bile, kalemine yön veren dolaysız biçimde bir fikrin somutlaştırılması amacıyla çok, Berna Moran'ın vurguladığı gibi, roman kişilerinin iç dünyaları, kişilikleri olmuştur.

Halide Edip ilk romanını yazdığı 1908 yılından itibaren toplam 21 roman ve iki öykü kitabı yayınlamış kitapları defalarca baskı yapmıştır. Yazarın Sinekli Bakkal adlı romanı Cumhuriyet döneminin ilk romanları arasında 1978 yılına kadar 33 baskı sayısı ile en çok okunan romanlar arasında yer almıştır.²⁹⁰ Kolej döneminden itibaren İngiliz edebiyatı konusunda bilgi sahibi olmaya başlayan yazar, özellikle ilk evliliği döneminde Fransız edebiyatı ile ilgilenmeye başlamıştır. Anılarında, daha henüz kolej çağında bir genç kız iken evlerinde kalan İngiliz hocasının kendisine İngiliz edebiyatının en güzel örnekleri ile edebiyat zevki aşıladığını belirtmiştir. Bu ilk dönemlerden itibaren Halide Edip, Eliot'a hayran olduğunu belirterek, "bir romancı olarak ihtisasımın kurumlarını bu kadın atmıştı" demektedir.²⁹¹ Yazar, Zola'dan da "Fransız edebiyatında, fikrime en çok tesir yapan yazar" diye söz etmektedir.²⁹²

Yazar Ruşen Eşref ile konuşmasında ilk romanlarını "bir humma geçirin gibi fasılasız yazdığını" ve bu nedenle en çok bir buçuk ayda tamamladığını, yazarken sözcüklerini hiç aramadığını, yazdıklarını da sonradan pek az düzelttiğini belirtmiştir:

"İlk yazmaya başladığım zaman, çocuklarım çok küçüktü. Hizmetçi falan gelir, muttasıl öteberi sorarlar. Onlara hep cevap verirdim. Kalemimi kağıttan ayırmazdım. Fikirler beynimde o kadar şiddetle temerküz ederdi ki, hiçbir yabancı ses onların tekasüfünü dağıtamazdı. Bunları bir humma geçirir gibi fasılasız yazdım. En çok bir buçuk ay sürdü... Yazdığım herşeyi o kadar severim ki baştan sonuna kadar, bende ruhumda, o eser ihtirash bir humma olur" demektedir.²⁹³

Belki de bu yüzden yazarın en çok eleştirilen yönü dili kullanışı olmuş, sade bir dili kullanmakla birlikte- ki zaten bu nedenle *Yeni Lisan* akımının temsilcileri arasında sayılmaktadır- sözcüklerin seçiminde özensiz olduğu, yer yer tutuk ve bozuk bir anlatıma düştüğü vurgulanmıştır.²⁹⁴

²⁹⁰ N. Ziya Bakırcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Romanı*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1983, s.14.

²⁹¹ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998, s. 119.

²⁹² Halide Edip Adivar, *age*, 1998, s. 136.

²⁹³ Ruşen Eşref Ünaydın, *Diyorlar ki*, (Haz. Ş.Kutlu) İstanbul: 2. Basım, 1972, s.170-185.

²⁹⁴ Fuat Köprülü, Faliş Rıfıkı Atay, Hamdullah Suphi Tanrıöver, İ.H. Sevük, Fazıl Ahmet Aykaç gibi yazarlar romancılığını beğenmekle birlikte dil ve anlatım konusundaki aksaklıklarını vurgulamışlardır. Bkz. Cevdet Kudret, *age*, 1981, s:70-71 ; Gönül Ağbaba, *Halide Edip Adivar*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997, s:20

Halide Edip Adıvar daha sonraki dönemlerde Ruşen Eşref ile yaptığı konuşmanın aksine bir humma içinde aceleyle yazılan romanın acemice olacağı yargısında bulunarak yazma serüveninde tutum değişikliğini ortaya koymaktadır.²⁹⁵

1. SEVİYYE TALİP

Seviyye Talip, Halide Edip'in bir romancı olarak adından sözedilmesini sağlayan ilk romanıdır.²⁹⁶ 1910 yılında yayınlanan roman şiddetli eleştirilere maruz kalmış ve bir hayli tartışma yaratmıştır.²⁹⁷ Nezihe Muhittin, Türk Kadını adlı eserinde Seviyye Talip'ten hayranlıkla söz etmekte ve bu romanla birlikte, Halide Edip'in romancılığını kendisine örnek almaya başladığını belirtmektedir.²⁹⁸

Halide Edip Seviyye Talip'i uzun İngiltere seyahatinden sonra İstanbul'a döndüğünde çocuğunun hastalığı sırasındaki uykusuz gecelerinde yazdığını belirtir.²⁹⁹ Bu nedenle roman, İngiltere ile ilgili izlenimlerle doludur. Romanın baş erkek kahramanı Fahir de üç yıl kaldığı İngiltere'den evine, ailesinin yanına dönmekte, İngiltere ile kendi yaşadığı çevre hakkında sürekli karşılaştırmalar yapmaktadır.

Romanın batılılaşmış, eğitimli erkek kahramanı Fahir, Galatasaray Lisesi'ni bitirir bitirmez halasının kızı Macide ile evlenmiştir. Ancak Fahir'in gözünde Macide, düşlediği bir eş değildir:

"Onlar öyle genç kızlardır ki, gazete okuyabilecek, mektup yazabilecek kadar okur, yazarlar; sonra bütün zamanlarını ev hayatına ayırırlar.. Bunlar küçük görülecek şeyler değildir. Fakat onların bu kadınlıklarında bir erkeği sıcak bucağına koşturacak bir şey yoktur. Ne köşelerde gülümseyen bir iki çiçek, ne de sizi anlamaya, sizi eve ısındırmaya hazır bir kadın görebilirsiniz. O daha arkasından iş entarisini çıkarmaya vakit bulmadan, siz eve gelirsiniz. Siz ona fikirlerinizden sözederken o konsolun üzerinde toz arar." (s.12)

Fahir ağzından, karısı ve kendi toplumunda büyük bir çoğunluğu oluşturan kadın tipi için söylenen bu sözler, son dönem Osmanlı aydınlarının beklentileriyle örtüşmektedir. Halide Edip romanda Fahir kanalıyla, kendi toplumundaki kadınlar

²⁹⁵ Ahmet Kabaklı, *age*, 1978, s:352.

²⁹⁶ Yazar Seviyye Talip'ten önce *Raik'in Annesi*(1908), *Heyhula*(1909) ve *Harap Mabetler*(1910) adlı kitaplarını yayınlamıştır. Seviyye Talip yazarın dördüncü eseridir. Ancak ilk üç romanla karşılaştırıldığında, Seviyye Talip hem edebi anlamda ilk üç esere oranla daha yetkin bir çizgiyi temsil etmekte, hem de önceki eserlerde yer alan konu ve sorunsalları daha yetkin bir tarz içinde vermeye çalışmaktadır. Bu bölümde romanın 1987 yılındaki baskısı kullanılacaktır. Romandan yapacağım alıntılarda, ayrıca dipnot belirtilmeyeceğinden sayfa numaraları bu baskıya aittir. Halide Edip Adıvar, *Seviyye Talip*, İstanbul: Atlas Yayınları, 1987.

²⁹⁷ Fethi Eren, romanın yayınlanmasından sonra çıkan bazı eleştirilerin çok ağır ve yıpratıcı olduğunu, hatta bazı yazılarda romanın "muzır" olarak tanımlanarak edebi hiç bir değerinin olmadığını vurguladığını kaydetmektedir. Fethi Erden, "Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türkocağı ile Alakalı Hatıraları", *Türk Yurdu*, 3. Cilt, Kasım 1964, s:25.

²⁹⁸ Nezihe Muhittin ve *Türk Kadını 1931*, Yayına Hazırlayan:A.Baykan ve B.Ö.Baskett, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.91.

²⁹⁹ Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998, s.172.

ile batılı kadınları karşılaştırmaktadır. Fahir'e göre kendi ülkesindeki kadınların durumu "öyle bir yoksunluktur ki, her yerden sırtmakta, hiçbir şey bu boşluğu dolduramamaktadır." Zaten kendisi de bu boşluk nedeni ile çocukları Hikmet doğar doğmaz, felsefe eğitimi için İngiltere'ye gitmiştir. Meşrutiyet'in ilanı üzerine de büyük bir heyecanla İstanbul'a döner. Yolda, Meşrutiyetle birlikte ülkesindeki kadın sorununun alacağı şekil konusunda düşünmektedir. Bir yanda kadınlara "ahlaki olgunluğa ermelerini beklemeden onlara kesin olarak hürriyetlerini vermek isteyecek züppeler", diğer yanda "atılacak her adımı bağınazlıkla karşılayacak eskiler" olacaktır. Aslında bu konuda kendisi de tereddütler içindedir: "Ben hangi yandanım? Pek bilmiyorum. Kadın meselesi için açık bir fikrim ve isteğim yok" demektedir. (s.14) Eve varır varmaz halasına "Nasıl, hürriyetinizden memnun musunuz?" diye sorar. Oysa halasına göre hürriyet kadınlarla ilgili olmadığından, "erkeler düşünsün" diyerek yanıtlar Fahir'i.

Romanın daha ilk sayfalarında amacını belirlemiştir yazar. İngiltere'den taptaze izlenimlerle ve hürriyetin heyecanı içinde ailesinin yanına dönen Fahir'in misyonu kendi çevresindeki kadınlara hürriyeti, medeniyeti öğretmektir.

"Belki gelecekte yeni neslin kadınlarına okullar, geniş fikirler, sağlam düşünceler verecek; eğitim öğretimin araçlarını hazırlayacak. Fakat bizim gibi Avrupa görmüş gençlerin en büyük görevi evinde şimdiki zaman kadınlarını uyandırmak, onları hayata hazırlamak ve ulusun ilerlemesi için hayırlı işlere itelemek..."(s.18)

Gerçi kadın meselesi için açık bir fikri ve isteği olmayan Fahir'in bunu nasıl yapacağı şüphelidir ama işe hemen başlar. Geldiği ilk gün karısını "hürriyet şanına yaraşır gibi donatmak" için Beyoğlu'na götürür. Akşamları, her ne kadar o çocuğun uykusu ile daha fazla ilgilense de, hürriyetin memleket için ne anlama geldiğini anlatmaya çalışır. Fahir, Macide'nin eskiye direnen yanlarından tedirgin olsa da aslında O'nun ağırbaşlılığı, ciddiyeti ve güzelliği karşısında hayranlık duymaktadır. Arkadaşı Numan'ın çevresinde gördüğü, aralarında Fransızca konuşmayı üstünlük sanan, süslü, Avrupa özentisi kadınlar karşısında da Macide'yi saygıdeğer bulur. Evdeki asıl çatışma Fahir ile aynı zamanda halası da olan kayınvalidesi arasındadır. Macide'nin annesi, toplumdaki yeni kadın tipinin kesinlikle karşısında yer alan, geleneksel bir Osmanlı kadınıdır. Doğal olarak Macide'yi de bu doğrultuda yetiştirmeye çalıştığından Fahir'in "misyonundan" ve Macidedeki değişim belirtilerinden rahatsızlık duymaktadır. Çünkü Macide, zaman zaman kocası ile çatışmalar yaşasa da, onu kaybetmemek için çaba göstermeye başlamıştır. Ancak Macide, annesi ve Fahir arasında, dolayısıyla eski ile kendisinden beklenen yeni arasında ciddi bir çatışma yaşamaktadır. Fahir, Macide'nin yaşadığı bu çatışmanın farkındadır. Bu nedenle, sabırlı olmak, karısını anlamak zorundadır:

“O vakit anladım: Bütün ulusumuzun yakalandığı azaplı hastalık; yeni ile eskinin çatışması, anılarımızla, geçmişimizle çocukluğumuzla bağlı olduğumuz ve sevdiğimiz bir eski! Sonra gelecek yolunu açacak biricik sağlam, bizden çaba ve direnme bekleyen yeni! İkisi arasında duraksayarak bekleyen bu elemanları ileri sürmek için ne kadar sabır gerekli idi...Eskiyi saygılı bir biçimde gömmeye çalışırken, yeni'nin bütün erdemliklerini, fakat taklitten uzak, önemini göstermeli...yeniliği kabul edecek bir kadın, bir Fransız veya İngiliz kadının kopyası, erkekler de Paris erkeklerinin modeli olacak değil; biz maymun gibi bir başka uluslara henzecek değiliz. Biz ...Batı'nın ilerleyişini kabul etmiş ve bütün anlamıyla ırkın eğilimlerine bağlı yeni Türkler olacağız, işte bunu Macide'nin dar hayatına uygulayarak yavaş yavaş anlattım.” (s.40-41)

Macide, Fahir'in beklentileri doğrultusunda yeni meraklar edinmeye başlar. İngilizce alfabelerden, coğrafya ve tarih kitaplarına, gazete ve dergilere kadar her şeyi okumaya çalışır. Memleket meseleleri ile ilgilenir, gelişmeleri takip eder. Okumaktan ev işlerini bile aksatmaya başlamıştır. Bunun üzerine eve Eleni adında bir Rum hizmetçi getirilir. Müziğe ilgi duymaya başlayınca, eve bir piyano alınır ve Macide, Cemal adındaki müzik hocasından piyano dersleri alır. Bir süre sonra da okuma işlerinin dışında, giyim kuşamı ile de ilgilenmeye, modayı takip etmeye başlar. Artık Macide Fahir'in yakın arkadaş çevresinde kadınlı-erkeli toplantılara da eşlik etmekte, Fahir'in en yakın arkadaşlarından “biraz fazla Frenkleşmiş” Numan ve onun gibi aşırı batılılaşmış “bir bebek” diye niteledikleri eşi Samime ile de görüşmektedir.

Bu arada romana adını veren kadın kahraman Seviyye, tıpkı Handan'daki gibi romanın başından itibaren Fahir, Numan ve çevrelerinde, hakkında konuşulan giderek de Fahir için merak konusu olan bir kadındır. Seviyye, Numan'ın Talip amcasının eşi. Geçmişte Fahir'in çocukluk arkadaşı olan bu kadın, şimdi evlilik dışı ilişkisi ile gündemdedir. Seviyye, oniki yıldır evli olduğu kocasından ayrılarak, sevdiği adam olan müzik hocası Cemal ile yaşamaya başlamıştır. Seviyye, Fahir'in hatırladıklarıyla, İngiliz usulü eğitimlerle büyümüş, *bir erkek çocuk kadar idmanlı ve erkek oyunlarını seven*, küçük yaşlardan itibaren müziğe ilgi duyan haşarı bir kızdır. Numan, Seviyye'nin Talip Amca ile ilişkisindeki tavrına hak vermektedir. Buna göre, Seviyye, kocasının anlamsız eğlencelerine, maskaralıklarına ve sahte dostluklarına rağmen, evliliklerinin son zamanlarına kadar ona bağlı kalmış, bir başka erkeğe aşık olunca da, kocasına açıkça ayrılmak istediğini söylemiştir. Talip, buna tehditlerle karşı çıkmış, Seviyye de babasının yanına taşınmıştır. Kocasını yine ayrılmaya yanaşmayınca da, müzik hocası Cemal ile yaşamaya başlamıştır. Numan, Fahir'in bile Seviyye hakkında olumsuz yargılara kapıldığını sezince, *“O'nu neden senin veya benim karımdan daha az saygıdeğer buluyorsun? O kendini Cemal'in karısı sayıyor”* demektedir.(s.51) Bir başka konuşmada da Seviyye ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur:

“Seviyye’de kendi namusuna ve doğruluğuna inanan sağlam bir kanaat var! O, evliliğin sade aşk üzerine kurulacağı iddiasında Başka kadınları alçaltabilecek şu hareketinde bile o kadar sağlam bir ağırbaşlılık var ki, kırk yıl aynı hayatı takip etmiş bir kadın bile, en küçük ayrıntısına kadar bütün hayat tarzında, onun kadar düzenli bir namusluluk ve temizlik göstermemiştir.” (s.46)

Fahir, Numan kanalıyla öğrendiği bu hikaye nedeniyle Seviyye’yi yadırgamakta fakat ona saygı göstermekten de kendini alamamaktadır. Yine Seviyye hakkında konuştukları bir sırada, karısının Seviyye’ye hak vererek, “aşk en yüksek nikahtır” demesi üzerine yüreğinde tuhaf bir korku duyar. (s.46) Tıpkı Handan’da olduğu gibi, romanın erkek kahramanı kadınlar karşısında belirsiz, çelişkili düşünceler içindedir. Hatta, Macide’nin piyano dersi alacağı adamın Seviyye’nin birlikte yaşadığı sevgilisi Cemal olmasından da tedirginlik duyar. Seviyye ile Cemal ilişkisi ile ilgili olarak da “Acaba kadınlarda biraz yılanlık mı var ki müzik ile zehir ve tehlike kayboluyor?” diye düşünür. (s.50)

Seviyye ile Fahir’in ilk karşılaşmaları, Seviyye ve Cemal’in birlikte kaldıkları evde gerçekleşir. Macide’nin de katıldığı bir ziyarettir bu. Seviyye ve Cemal çifti, misafirlerine bir konser vereceklerdir. Fahir’in bu ilk karşılaşmada Seviyye ile ilgili izlenimleri neredeyse “femme fatal” tiplemesine anımsatmaktadır.

“Seviyye salona girdiğinden beri, her dakika artan bir acı ile, ne kadar tehlikeli bir güzel olduğunu hissediyordum. İlk bakıştaki soğukluğu bile tabiatın bir hilesi! Onun aşağı düşen, göz kamaştırıcı hatlı omuzlarında lekesiz mermer teninde, solgun bir başak demeti gibi, ensesinde toplanan bol saçlarında o kadar uzak, acımasız bir güç var ki!...Artık şimdi anlıyor ve şiddetle suçluyordum ki ömrümde ilk olarak, bütün bentliğimi alan bir maddi tutkunlukla dehşetli ve çılgın kemiriliyor, eziliyordum. Beni paçavra gibi iradesi elinde olmayan bir hastaya, işkence altında inleyen bir zavallıya benzeten bu zehir saçan hevesi, tanrısal sesin zengin, hükmeden, hepimizi esir eden nağmeleri uyuşturdu.”(s.55-56)

Fahir, ilk karşılaştıkları andan itibaren Seviyye’ye büyük bir tutku ile bağlanmıştır. Romanın bundan sonraki bölümleri, Fahir’in günlükleri yoluyla işlenmektedir. Bu bölümlerde Fahir, Macide ile Seviyye arasında karşılaştırmalar yapmakta, içine düştüğü bu durumla hesaplaşmaya çalışmaktadır. Macide ile annesinin isteği üzerine evlenmiştir. Evine bağlı, ciddi ve ağırbaşlı bu kadın zamanla Fahir’in entelektüel düzeyde kimi beklentilerini de karşılayacak biçimde kendini yetiştirmeye başlamıştır. Yani, Fahir’in Seviyye’ye tutkusu, “fikri duygusuna yakınlıktan” kaynaklanmamaktadır. Bunun dışında bu “sıtmalı aşk”ın nedeni Seviyye’nin güzelliği ya da büyeleyiciliği de değildir. Bunun tek nedeni, niçin ve nasıl’ı sorulmayacak bir tutku, cinsel tutkudur.

Romanın erkek kahramanlarının, kadınlar konusundaki düşünceleri, tıpkı Handan’da Refik Cemal ve Server’in Handan’a karşı düşünceleri gibi belirsizlikler ve tedirginliklerle doldur. Seviyye’nin evlilik dışı ilişkisinde ona hak verecek ahlakından şüphe etmeyen “biraz fazla Frenkleşmiş” Numan bile Seviyye ile ilgili

olarak bir yerde “*böyle hayatını, doğru olsa bile değiştirenler çoğu zaman incelik ve temizliklerini azıcık kaybediyorlar*” demektedir. (s.79) Fahir ise “sıtmalı aşka” tutulduğu Seviyye’yi sürekli Macide ile karşılaştırır. Seviyye, “*güzel, özenli, hemen her bakire kadar temiz Macide’nin ölçülü boyu ile, zarif başı ile o kadar zıt bir levha(dır) ki!*” (s.79)

Fahir, Seviyye’ye tutkusu nedeni ile buhranlar geçirir. Etrafındaki herkes onun delirdiğini düşünmektedir. Macide, kocasındaki değişimlerden Seviyye’ye aşık olduğunu anlar. Doktorun tavsiyesi üzerine yurtdışına çıkmaya karar veren Fahir’e halası “işte alafrangalağın sonu” diye lanetler eder. (s.83) Numan’da Fahir ile birlikte ve arkadaşının aşk acısını dindirmeye çalışır. Hatta, kendisine ilgi duyan güzel İngiliz bir primadonna ile avunmayı da dener. Ama sonra bu kısa süreli flörtün bile kadının kendisine Seviyye’yi hatırlatmasından ileri geldiğini anlar. Bu arada Seviyye’nin Cemal ile evlenmek üzere olduğunu öğrenmiştir. Artık bu aşkı derinlere gömmeye ve Macide’nin yanına dönmeye karar verir.

İstanbul’a dönüşünde kendi durumu ile memleketin durumu arasında paralellikler kurar. Fahir romanın başında da belirttiği gibi, “yeni hayat” ve bu hayatta eş, arkadaş olarak erkeklerin yanında yer alacak “yeni kadınlar” konusunda ne düşüneceğini bilememektedir. Döndüğünde Macide ile aralarındaki ilişkinin eskisi gibi olamayacağını farkına varır. Büyük bir hevesle değişmesini istediği Macide, inanılmaz değişimler yaşamış tam da Fahir’in düşlediği bir eş olmuştur ama, Fahir hala Seviyye’ye olan tutkusundan vazgeçmemiştir. Nitekim, ne kadar kaçmaya çalışsa da, Seviyye’yi görmeye gider. Bu sırada evde yalnız olan “*aşkı temiz gören, hayatını inanışına göre ayarlamaya cesaret edebilen...temizliğini ve ağırbaşlılığını kiskanç bir özenle koruyan*” Seviyye’yi kendisi ile birlikte olmaya zorlayarak, “*kirliliğin ağırlığı ile..çamurlara sürüklemiştir.*” Bu *günaha ve kirliliğe dayanamayan Fahir savaşa giderek, vatan için çarpışmaya karar verir.*

Roman Fahir’in anlatımı ile burada son bulsa da, yazar bir Sonuç kısmı ile hürriyet şehitleri için okutulan mevlid sırasında Macide ve oğlu Hikmet arasında geçen konuşmaları aktarır. Fahir savaşta ölmüştür. Macide oğluna babası gibi doğru bildiği şeyler için, hak için, vatan için ölmeye hazır olmasını öğütler.

Seviyye Talip, Halide Edip’in ilk romanlarından biri olarak içerdiği kurgu ve roman tekniği bakımından acemiliklerine rağmen, yazıldığı dönem dikkate alındığında öne çıkardığı kadın kimlikleri bakımından bir yeniliği temsil etmektedir. Halide Edip kendisinden önce gelen roman geleneğinin aksine, her ne kadar alafranga kadını, Fahir’in tanımlamalarıyla Seviyye örneğinde görüldüğü gibi bazen “femme fatal” tiplere yakınlaştırılsa da, aslında batılılaşma ve kadın arasındaki ilişki konusunda daha kararlı bir tutum içindedir. Seviyye Talip ve

daha sonra da Handan romanı ile Halide Edip, kendine güvenen, seçim yapmayı bilen ve seçimlerinin arkasında durabilen batılılaşmış kadın tiplerini öne çıkarmaktadır. Romanın batılılaşmış erkek kahramanları, batılı hemcinsleri gibi eğitilmiş, akıllı, toplumsal sorunlara duyarlı, modern bir yaşamı birlikte sürdürebilecekleri eş ve arkadaşların arayışındadır. Ancak bu batılılaşmış erkekler bile zaman zaman modernleşen kadınlar karşısında tedirginlik duymaktan kendini alamaz. Halide Edip, alafranga kadın tipinin yaşadığı toplumun aydınları arasında bile ne kadar tedirginlik yarattığının farkındadır.

Seviyye, kocasından ayrılamaması üzerine sevdiği erkekle yaşamayı göze alması ile Halide Edip'in ilk romanı "*Raik'in Annesi*"ndeki *Refika*'dan da farklılaşmıştır. Refika, kocasının bütün kötülüklerine, çapkınlıklarına rağmen ondan ayrılmayı bile asla düşünmez. Üstelik bir başka erkeğe aşiktir da. Ancak burada Refika, Seviyye'den farklı olarak önce anneliği ile ön plana çıkarılmıştır. Nazan Aksoy, Seviyye tiplmesiyle yazarın, kendisinden önce gelen yazarlardan farklı olarak ilk kez cinsel kimliği şeffaktili eş ya da annelik gibi nitelikler içinde eritilmeyen çekici bir kadın tipi oluşturduğunu belirtir.³⁰⁰ Bu anlamıyla Seviyye, Osmanlı romanında görülen ne aşırı batılılaşmış, yozlaşmış ve "femme fatal" kadınlara, ne de olumlu batılılaşmanın simgesi olarak ön plana çıkarılan bilinçli anne, fedakar eş tiplere benzemez. Cinsel kimliği ile ilgili bu vurgu nedeniyle Seviyye Halide Edip'in *Yeni Turan*'ın Kaya'sı, *Ateşten Gömlek*'in Ayşe'si, *Vurun Kahpeye*'nin Aliye'si ya da *Sinekli Bakkal*'ın Rabia'sından çok farklıdır. "İffet" ve "temizliği" romanın erkek kahramanlarınca teyit edilse de, cinsiyeti silikleşmemiş, cinselliği metin dışı bırakılmamıştır. Bu özellikleri Handan tiplmesinde de görmek mümkündür. Ancak Seviyye Talip'ten farklı olarak Handan'da kadın kimliği ile ilgili bölünme ve çatışmaları çok daha belirgin bir biçimde işlenmiş, karakterlerin iç dünyalarına yansıtılmıştır.

Romandaki Macide tiplmesi, Halide Edip'in diğer romanlarında da karşımıza çıkan "aydınlanmış anne"yi temsil etmektedir.³⁰¹ Başlangıçta, geleneksellikleri nedeniyle kocası tarafından küçümsenen bu kadın, kendisinden beklenen gelişmeyi sağlayarak, ciddilik ve ağırbaşlılığına ahlaki olgunluk ve entelektüel birikimi ekleyince "ideal bir anne ve eş" olmuştur. İnci Enginün, eserin

³⁰⁰ Nazan Aksoy, "*Halide Edip Adivar'ın Seviyye Talip'inde Kadın Kimliği*", Berna Moran'a Armağan, der: N.Aksoy ve B.Aksoy, İstanbul: İletişim, 1997,s.45.

³⁰¹ Halide Edip'in ilk romanı Raik'in annesinde romanın erkek kahramanı aracılığıyla dile getirdiği ideal kadın tipi, bu aydınlanmış annelik modelinin başlangıcı olmuştur: "*Bakınız ben nasıl kadın isterim. Dil, isterse bilsin, hatta iki, üç; fakat hiç bir zaman Beyoğlu'nda Fransızca pazarlık etmesin. Fransız kadınlarını taklid edeceğim diye, sahte gülüşler, garip el oğuşturmalar...yapmasın...Musiki bilirse ağır, klasik, ciddi şeyler bilsin! Biraz da çocuğunu uyutacak ninniler çalsın...*" Halide Edip Adivar, *Raik'in Annesi*, İstanbul: Atlas Kitapevi, 5. Baskı, s.139.

adının Seviyye Talip olmasına rağmen, Halide Edip'in romanda asıl Macide'yi ön plana çıkardığını belirtmektedir.³⁰² Çünkü, Macide pek çok yönden tutucu eğilimleri olan geleneksel bir kadinken, kocasının -ve toplumun- beklentileri doğrultusunda kendini yetiştirmeyi başarmış, kocasının Seviyye'ye kapılıp bütün sorumluluklarını unutmaması nedeni ile evin ve ailenin bütün sorumluluğunun, çocuğunun yetiştirilmesi işini tek başına üzerine almıştır. Romanın asıl Macide'yi ön plana çıkardığını düşündürten bir başka yanı da son bölümüdür. Burada Macide ile oğlunun konuşması aktarılır. İnci Engin'ün belirttiği gibi yazara göre "asıl ilerleme, buhranlar içinde çırpınan Fahir gibi erkeklerle değil, Macide gibi sorumluluğunu bilen annelerin yetiştireceği nesiller ile olacaktır."³⁰³

2. HANDAN

Halide Edip, ilk dönem romanları arasında en çok adından sözettiren Handan'ı 1912 yılında kaleme almıştır. Roman önce Tanin gazetesinde tefrika edilmiş, aynı yıl kitap olarak da basılmıştır.³⁰⁴ Handan temelde romanın baş kişileri Handan ile Refik Cemal arasında gelişen ve yaşama olanağı bulamayan bir yasak aşkın öyküsüdür. Roman içiçe geçmiş kadın-erkek ilişkileri çerçevesinde işlenmektedir. Bu ilişkiler yumağında yazar, başta Handan olmak üzere roman kişilerinin iç dünyalarına yönelir. Cevdet Kudret Handan'ı Mehmet Rauf'un Eylül'ünden sonra bu alanda yazılmış en başarılı roman saymaktadır.³⁰⁵ Romanın baş kişisi Handan'ın kişilik özellikleri ve konumu ile Halide Edip arasında benzerlikler kurulduğundan bu romanda Halide Edip'in adeta kendisini anlattığı, romanın daha çok bir otobiyografiyi anımsattığı vurgulanmıştır.³⁰⁶ Hatta Yakup Kadri Gençlik ve Edebiyat Hatıralarında, roman yayınlandığı sırada yazdığı bir yazıda Halide Edip'in yaşadığı gönül kırıklıklarını bilmeden romana otobiyografik niteliğini yakıştırdığını belirtmektedir.³⁰⁷ Halide Edip başta Handan olmak üzere roman kişilerinin sürekli kendisine benzetilmesine karşı çıkmış, bu konuda

³⁰² İnci Engin'ün, "*Türk Kadın Yazarları*", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, s.274.

³⁰³ İnci Engin'ün, "*Türk Kadın Yazarları*", *age*, 1991, s.274.

³⁰⁴ Bu çalışmada kitabın 1974 yılındaki 12. baskısı kullanılacaktır. Dolayısıyla romandan yapılan alıntılar ile ilgili olarak metin içinde belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir. Bkz. Halide Edip Adıvar, *Handan*, İstanbul: Atlas Yayınları, 12. Baskı, 1974.

³⁰⁵ Cevdet Kudret, *age*, 1981, s.73.

³⁰⁶ Mahir Ünlü, Ömer Özcan, *age*, 1987, s:255 ; Cevdet Kudret, *age*, 1981, s.73-74 ; Ahmet Kabaklı, *age*, 1978, s:354 ; İnci Engin'ün, "*Türk Kadın Yazarları*", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991, s:275.

³⁰⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s:259.

kendisine yöneltilen soruya “*Yakup Kadri bile Handan’ı otobiyografim zannetmiştir.Halbuki hiç alakası yoktur...Gayet tabii hakiki romancı kahramanlarına kendisinden bir şey katar*” diye cevap vermiştir.³⁰⁸

Halide Edip Handan’da roman kişileri arasında mektuplaşmalar yoluyla gelişen bir anlatım tekniğini kullanmıştır. Mektuplaşmalar hariciyeli bir memur olan Refik Cemal ile Paristeki arkadaşı Server arasında başlar. Refik Cemal de Server de Osmanlı son döneminin batılı yaşam tarzları içerisinde yer alan üst sınıf aydın genç erkeklerdendir. Ancak onların batılılıkları, batıyı daha yakından tanıma fırsatı bulmuş bir kuşağın beğeni ve tercihlerini yansıtmaktadır. Osmanlı romancılarının çizdiği alafranga züppe genç erkek tipinden uzaktırlar. Refik Cemal gerçekte Cemal Bey’in baldızının kızı olmasına rağmen kendi öz kızı gibi bakıp büyüttüğü “*alafranga kızlarından biri*” olan Neriman ile evlenmek üzeredir. Bu alafranga kızlardan biri de, romanın başlangıcında kendisinden yaşça bir hayli büyük eşi Hüsnü Paşa ile birlikte Avrupa’da bulunan Handan’dır. Kuzenleri Neriman ile birlikte Handan ve kız kardeşleri kısa yeldirmeleri, serbest davranışlarıyla tanınan, piyano çalan, tenis oynayan, yabancı dil bilen hatta aralarında İngilizce konuşan, “*komşuların omuz silkmeleriyle yeni dünya kızları dedikleri*” fakat “*bütün alafranga deliliklerine karşın mahallede hiçbir gence dönüp bakmayan*” kızlardır. Refik Cemal batılı bir yaşam tarzı içinde yer almasına rağmen Paris’te yaşayan arkadaşı Server’e oranla “*hala biraz eskiye bağlıdır.*” Zaten bu nedenle de Server’e evlenmek için “*aralarında en sakin ve sessizi olan*” Neriman’ı seçtiğini bildirmektedir.

Refik Cemal Handan’ı başta Neriman ve ailesinin anlattıklarıyla tanımaya başlar. Herkes onun ne kadar kabiliyetli, akıllı, olgun ve kültürlü olduğundan söz etmektedir. Handan, özellikle Neriman’ın yaşamında merkezi bir yere sahiptir. Başlangıçta kendisi ortalarda görünmese de romanın başından beri bir çekim merkezi halindedir. Neriman Refik Cemal ile yaşayacağı evin döşenmesinden, giyeceği tuvaletlere kadar herşeyde Handan’ın fikirlerine başvurmaktadır. O, Refik Cemal’in ilk saptaması ile “*kurumaz, bitmez bir kaynağa benzemektedir.*” (s.13)

Refik Cemal, romanın başında Neriman ile girdiği *sade, iddiasız, uysal, dinlendirici hayatta mutlu* görünmektedir. Anglo-sakson terbiyesi almış bu kız bütün alafranga alışkanlıklarına rağmen bağlılığı, derli topluluğu, evine düşkünlüğü, *inanmış ve mutlu yüzüyle* Refik Cemal’e bir ideal yuva masalını yaşatır gibidir. Yalnız Refik Cemal, Neriman’ı ideal bir eş olarak görmekle birlikte

³⁰⁸ Mustafa Baydar, “*Halide Edip Adivar*”, *Hayat Dergisi*, 19.07.1957’den aktaran Muzaffër Uyguner, *Halide Edip Adivar*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1968, s.18.

onu biraz mütalaalarına ilgisiz bulmakta, sosyolojiden ve felsefeden sıkılmasından, tarihe ilgi duymamasından dert yanmaktadır:

“Fakat seninle ve arkadaşlarla o kadar ruhumuzu yakan erkek rüyalarımızla onu ortak görmek bir hayal; o herkes gibi bu memleketin yetiştirdiği bir ruh değil, bir ot, bir çiçek, bir şey! Memleketin hayatından –ne kadar acı, ne kadar siyah, ne kadar yıkılmaya hazır olsa- habersiz. Beni o kadar meşgul eden bu koskoca fakat umutsuz şeye onu ortak edemiyorum...öğrenimleri ciddi olan kızların bu noktada daha canlı, daha söz anlatır olacağını ummuştum.” (s.21-22)

Halide Edip bu satırlarla, tıpkı Seviyye Talip’teki Fahir’in beklentileri gibi, Refik Cemal aracılığıyla dönemin vatansever, kendi köklerine bağlı, aydın bir genç erkeğinin ideal kadın özlemlerini dile getirmeye çalışmaktadır. Neriman karakteri toplumsal değişim döneminin eşliğinde durur gibidir. Üst sınıflardan kadınların sahip olduğu eğitim olanaklarından yararlanmasına ve Osmanlı kadının geleneksel yaşam tarzının dışında yer almasına rağmen henüz kendisinden beklenen toplumsal sorumluluk bilincine erişememiştir Neriman. Bu anlamda her ne kadar batılılaşmış da olsa, geleneksel feminiteden kopuşu gerçekleşmemiştir. Halide Edip 2. Meşrutiyet döneminde kaleme aldığı makalelerde kentli kadınlara yönelik bu tür eleştirilerini dile getirmiş, hatta dönemin önde gelen kadın dergilerini de temsil ettikleri kentli kadın feminitesini nedeniyle ikaz ederek vatanseverlik temelinde yükselen yeni bir feminiteyi model göstermiştir.³⁰⁹Bu nokta da Handan, Neriman’daki eksikliklerin tamamlandığı bir model olarak belirlemeye başlar romanda. Ancak Refik Cemal’in kendisi *“güya vatansever olan”* Handan’ın bile toplumsal sorunlarla gerçekten ilgilenen bir kadın olduğuna inanmamaktadır. Kadınlar ile ilgili beklentilerinde aceleci olduğunun farkında gibidir Refik Cemal. Batılı, eğitilmiş kadınlara karşı da genel bir güvensizlik içindedir. Bu nedenle de Neriman’ın kuzenlerinden Şehper’in kitap okumaya merakını da *“gösteriştendir”* diye yorumlamakta, henüz tanışmadığı Handan’ın vatanseverliğinden de *“..herşeyde ismi başa çıkan bu kadının sosyal hayatla uğraşması sanırsam bir süs olacak”* diyerek kuşku duymaktadır.(s.22,23) Oysa Refik Cemal Handan’ın Neriman ve diğer aile fertleri üzerindeki yoğun etkileri nedeniyle Handan hakkında aynı zamanda da *“bu kadının pek güçlü bence bir kadın için fazla güçlü bir kişiliği olmalı”* diye düşünmektedir.(21)

Romanın diğer erkek kahramanları olan Handan’ın babası Cemal Bey ve Handan ile tamamlanamayan bir gönül ilişkisi olmuş sosyalist Nazım hep ilerici, aydın erkeklerdir. Handan’ın eşi Hüsnü Paşa da Avrupalı bir tiptir ancak elinde bulunan servetin sefasını süren, miskin, duyarsız, ilgisiz, kaba saba bir karakter

olarak resmedilmiştir. Bu anlamda da Refik Cemal ve Nazım gibi ülke gerçeklerinden haberdar olan biri değildir. Cemal Bey'in çok yakın aile dostlarından biri aynı zamanda da Handan'ın hocası olan Nazım Handan ile birarada olamayacağını anlaması üzerine kendini öldürmüştür. Zaten bu sıralarda da "Anadolu'yu uyandırmak rüyasından" hapistedir.³¹⁰ Romanın diğer ilerici aydın karakteri Refik Cemal de Abdülhamid'in baskı yönetiminin tehditi altındadır. Bu nedenle bir süre Avrupaya gitmek durumunda kalır. Refik Cemal'in Handan'la tanışma fırsatı da burada doğar. Refik Cemal, "Handan pek iyi, pek nazik, akıllı bir kadın; fakat kadın da pek diyemeyeceğim. Lakırdı söylerken, düşünürken onun kadın olduğunu bile insan aklına getiremiyor"(s.30) diyerek Handan hakkındaki düşüncelerini karısına anlatır. Karısının, "mütalaalarına ilgisizliğinden" yakınmasına rağmen Refik Cemal'in kadınlar konusundaki düşünceleri zaman zaman belirsizlikler ve çelişkilerle yüklüdür. "Handan'da o yaşta bir kadında olması gerekmeyen bir kendine güveniş, bir kendinden sorumlu davranış var ki bir genç kadında bu hal bana hem isyan duygusu veriyor, hem de acımak! Kadınlar daima ince, emin bir himaye altında olmalıdırlar, değil mi Neriman?" diye sorması da bu yüzdendir.(s.30) Handan, Refik Cemal, Nazım ya da Server gibi ilerici aydın erkeklerin dünyasına ortak olabilen bir kadındır. Neriman'ın uykusunu getiren felsefe, ekonomi, politika gibi konulara ilgili, memleket meselelerine duyarlıdır. Kollarını ve boynunu açıkta bırakan tamamıyla batılı kıyafetleri ve "kendi dünyalarına ortak olabilen" nitelikleriyle Handan, Refik Cemal'i hayretler içinde bırakır:

"Bu çok tuhaf Neriman... Yeğenimle kafam tamamen anlaştı ve başbaşa en gizli iki dost şekliyle birbirine açıldı. Hatta Handan beni Server ve zavallı Nazım'dan bile çok iyi anladı. Yalnız, yalnız hissediyorum ki, benim ruhumda bu şekilde bir düşünce silsilesi duygulardan başka bir şey yokken, onun dimağının arkasında, ruhundan bilmem daha kişiliğinin nerelerinden bilinmez uzaylar, hayatlar, benim bilmeyeceğim şeyler var! Yoksa Handan kıvrak bir kadın mı? Böyle herkesi, kimisini dimağıyla, kimisini ruhu ve hisleriyle tutabilecek sonsuz oltaları olan kadınlardan mı? Acaba samimi olmayan bir yaratık mı?"(s.32)

Sadece Refik Cemal ve Neriman değil çevresindeki herkes Handan'ın etraftaki kadınlardan ne kadar farklı olduğunu bilincindedir. Cemal Paşa'ya göre "Handan'ın cinsiyetini kimse pek çok düşünmez, erkek gibi kız"dır O.(54)

³⁰⁹ Halide Edip'in bu konu ile ilgili eleştirilerine tezin 2. bölümünde Halide Edip'in kadınlık mekuresi içindeki yeri değerlendirilirken değinilmişti. Bkz, s: 136-151. (Halide Salih, "Mehasin'i Okuyan Kardeşlerime", *Mehasin*, nr.6, Şubat 1324/1909, s:418-421, Aynur Demirdirek, a.g.e. içinde: s.38-40)

³¹⁰ Selim İleri Handan'daki sosyalist Nazım'ın ihtilalciliği ve sosyalizmi ile ilgili -sosyalist ve ihtilalciyim demek dışında - açıklayıcı tek bir kelime etmediğini, zaten yazarın burada sosyalist bir kahramanı sosyalist örgütlenmeden bağımsız salt bir serüven insanı olarak ele aldığını belirtmektedir. İleri'ye göre, Nazım'ın sosyalizm konusunda söyledikleri soyut, anlamsız karmaşık lafların romanın anabütünü ile hiç bir organik bağı yoktur, ancak Nazım yine de bir kahraman olarak anlatılır. Selim İleri, *Çağdaşlık Sorunları*, İstanbul: Günebakan, 1978, s: 47-54.

Halide Edip roman boyunca bir çok kez, gerek Neriman'ın gerek Handan'ın kendi ağzından gerekse, Handan'ın Hüsnü Paşa, Refik Cemal ve eskilerde de Nazım ile ilişkilerinden Handan'da biraraya getirmek istediği şeyleri vurgulamaktadır. Mesela Neriman, kocasının Handan ile ilgili çelişik ve belirsiz duygularını öğrenince ona Handan'ı anlatmaya çalışır:

“Handan hepimizi arkada bıraktı onda öğrenmek bir tutkuydu. Bilmek yalnız kitaplarda değil, tabiatta, insanlarda...onda sonsuz olarak susamış bir beyin vardı. Fakat bilgin kadınların kuru beyni değil Refik! Onda bildiği şeyleri seven, kucaklayan bir şevkat, bir kadın kalbi vardır.” (s.35)

Handan'ın Nazım'ı tanımaya başladığı dönemlerde Neriman'a yazdığı mektuplarda onun bu kendini aşma çabası, öğrenmek ve kendini talihsiz memleketinin insanlarına adamak isteği kendi ağzından dile getirilmektedir. Handan, Nazım'ın ışıklı kişiliği ve büyüklüğü karşısında hayrandır. Kendisini sürekli Nazım ile karşılaştırır. Nazım'ın kabiliyetleri, bilgisi ve tutkuları karşısında kendini küçülmüş hisseder. Ama buna razı değildir Handan: *“İçimde ne fırtına, ne fırtına var Neri!...elbet bir gün onun yanına tırmanacağım,onun benden çok olan dört yılını ben kesin olarak bir yılda atlayacağım”* demektedir.(s.41-42) Kısa bir süre içinde Nazım'dan sosyoloji ve felsefe gibi dersler almaya başlar. Handan kendi farklılığının da bilincindedir. Mesela en yakın sırdaşı Neriman'a *“sana azıcık Eflatun'dan söz etmek isterdim, Neri. Fakat biliyorum ki bir şey anlamayacaksın ve sıkılacaksın”* diye yazar.(46) Handan'ı en yakın dostu Neriman'dan ayıran nitelikler Nazım gibi ilerici erkeklere yakınlaştırmaktadır. Nazım için de Handan'a ders vermek büyük bir keyif bir tutkudur. Ancak ikisi arasındaki bu karşılıklı tutku biraraya gelmelerine yol açmaz.

Roman boyunca Refik Cemal'in Handan'a olan hayranlık ile güvensizlik ve tedirginliği birarada yürür. Örneğin entelektüel anlamda bu kadar gelişmiş bir kadının Hüsnü Paşa gibi bir adamla evlenmiş olması en yakını Neriman dahi herkesi şaşırtır. Refik Cemal, Handan ile politika, felsefe ve memleket meselelerinden konuştukları bir gece Handan'ın bir yandan yanında uyuyan Hüsnü Paşa'nın dudaklarını okşamasına sinirlenir. Ona göre *“bilimden ve ağırbaşlı şeylerden tat alan”* bir kadın için bu davranış birarada varolamaz. Meltem Ahıska romanın en ilginç yanının beden ve akıl arasındaki ayrımı dengede tutma çabası olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de, Handan kişiliğinde ne akıldan ne bedenden yana bir tercih yapılmıştır. Halide Edip her iki yanı da Handan da buluşturma umudunu taşımaktadır. Ama Ahıska haklı olarak *“bu kişi kadın olunca bu umudun ne kadar gerçekleşebileceğini”* sormaktadır: *“Kadın ya Batılılaşmanın ideal öznesi erkeklerin onayını alacak ve fikirler dünyasına hapsolacaktır, ya bedeni isteklerin peşine düşecek ve yozlaşacak, ya sıradanlaşp bir erkeğin himayesine girerek*

Doğulu kadının kaderini paylaşacaktır.”³¹¹ Aslında Handan’ın kendisini büyük amaç ve fikirlere yoldaş olarak gören hocası Nazım’ın evlenme teklifini reddetmesi de yazarın Handan kimliğinde bu bölünmeyi reddetmesinden kaynaklanmaktadır. Handan Nazım’ın evlenme teklifini reddetmesi ile ilgili olarak Neriman’a şunları yazmaktadır:

“Fakat dikkat ediyormusun Neri? Bana ileri sürdüğü evlenmede eksik bir şey vardı: Beni amacıyla evlendiriyordu, beni kendiyle değil! Ne bir acıma kelimesi, ne bir şefkat bakışı! Hatta kimi zamanlar bana bakarken gözlerinde beliren isimsiz güzel şey bile yoktu. Beni görmüyor gibiydi.”(59)

Bu düşüncesini evlenme teklifi ettiği sırada Nazım’a da anlatmaya çalışmış, ancak Nazım’ın “*acaba siz de öteki kadınlar gibi misiniz?*” demesi üzerine kendisini anlatamayacağını hissettiği için susmuştur. Nazım’a anlatamadıklarını Neriman’a anlatmaktadır Handan. Büyük bir hayranlık duyduğu bu adamın kendisini bir kadın olarak da sevdiğini anlasa kabul edecektir teklifini:

“İşte Nerimancığım, büyük mavi gözleri benden çok amacına çevrilmiş olarak çıktı, gitti. Şimdi içimde büyük, fakat insanlığı eksik bir şey var! Nazım’ın hülyasını kutsal buluyorum; yalnız bu hülya ruhumun bir yanını, pek derin ve geniş bir yanını çıplak bırakıyor. Neriman, Neriman, ne olur gitmem diyeydi; ne olur, biraz ne biliyim bakışıyla ruhumu ısıtayıdı, elleri, ellerimi, amacını yaşatacak birer makine değil, Handan’ın zavallı, aciz kadın elleri dişe, elleri içinde tutayıdı; biraz biraz hiç olmazsa beni benim için sevdiğini söyleseydi...” (s.60)

Refik Cemal’in romanın başlarında Handan kimliği ile ilgili tereddütleri de, Nazım’ın evlenme teklif ettiği sırada Handan’ı “*acaba siz de öteki kadınlar gibi misiniz?*” diyerek şaşkınlığa uğratması da birbiriyle örtüşmektedir. Nazım açık bir fikri arkadaşlık ve yoldaşlık talebiyle yapmıştır evlenme talebini. “*Bu evlenmek her evlenmek gibi olmayacak*” demiştir söze başlarken.(s.58) Alışılmışın aksine teklifini önce babasına değil doğrudan Handan’a açmıştır. Zaten Handan gibi yüce bir kadına da böylesi bir evliliği yakıştırmaktadır. Handan’ın teklifini kabul edeceğinden de emindir aslında. “*Evet diyeceksiniz. Çünkü sizi bu parlak ve somu gelmez düşüncelerinizle ben yaratmış kadar benimsedim*” demektedir. (s.60)

Refik Cemal Handan ile ilgili tereddütlerini sürdürse de romanın ilerleyen bölümlerinde Handan’ın kendini bütünleyebileceği, hem yoldaş hem aşık olabileceği bir ihtimal olarak belirecektir Handan’ın gözünde. Tabii bu ihtimal, gerçekleşmesi mümkün olmadığından, bir buhran olarak yaşanacaktır. Bu noktada, Handan’ın yaşadığı aşk buhranları da kimlik buhranları olarak okunabilir.

Büyük bir hayranlık duyduğu Nazım’ı reddeden Handan’ı, tanışmalarından önce “*Teyzemin zümrüdüanka kuşu gibi anlattığı bu sefir eskisi, zengin herifi hiç sevmem*” diye sözettiği Hüsnü Paşa’ya ile evliliğe götüren

³¹¹ Meltem Ahıska, “Kimlik Kavramı Üzerine Fragmanlar”, Defter, Sayı 27, 1996, s.29.

Nazım'da bulamadığı şeylerdir. Öncelikle Hüsnü Paşa kendisini bir kadın olarak beğenmekte, cazibeli bulmaktadır. Zaten Hüsnü Paşa ile tanışır tanışmaz O'nun bu beğenisinin farkına varır Handan:

"Önce soğuk görünüyor ama, siyah gözlerinde o kadar hayat varki. Bana dünyanın en tuhaf bir şeyi gibi bakıyor.Odaya girer girmez biraz kaba ve güçlü yüzü değişti. Bana bir arslan kafesine girer girmez arslanı kediye dönüştüren kızların hissi geldi ve bu iyi bir his. Birdenbire tecrübeli, yıllarca Avrupa'da dolaşmış, bütün ailesinin ve dünyanın gözünü korkutmuş bir adama hakim oluvermek hissi!... Nazım'ın benim tasarladığım canlı Nazım'ın yerine karşıma çıkan iskeletin hayalinden kurtulmak için iyi, pek iyi bir şey."(s.61-62).

Aslında O'nu sadece fikirler dünyasına hapseden Nazım'la da, kendisine fikren yakıştıramayan Hüsnü Paşa ile de mutsuz olacağını bilincindedir Handan. Neriman Refik Cemal'e Handan'ın hikayesini anlattığı mektuplarında bu "tuhaf" evlilik ile ilgili olarak *"Düğünsüz, sessiz, sedasız bir evleniş. Hatta duvak bile takmamış. Gelinlik bile giymemiş. Sinirinden azıcık rahatsızmış. Bütün mutlu görünmek istemesine rağmen, babası onda derin bir iç acısı olduğunu anlıyormuş"* demektedir.(s.62) Hüsnü Paşa- Handan ilişkisinde Handan'ı en iyi, sonradan Refik Cemal'in mektupları yoluyla hikayeyi öğrenen Server değerlendirecektir:

"..onu en iyi Hüsnü Paşa ile evlenirken anladım.Hayatı fazla temiz geçmiş ; kitaplardan başka hayatı görmediği halde sinir sisteminde ve vücudunda sonsuz tutkulu hayat dolu bir Havva görünüşü ile Nazım'dan, o eski aşklardan ve aşıklardan uzak olan Nazım'dan elbette kaçmış. En sonunda tecrübeli, fena Hüsnü Paşa'nın belki biraz ustaca, belki de sırf yaşlıca bir adamın bir genç kıza vereceği sıcaklık ve üstüne düşmanın maddiliği ile sarsılmış, evlenmiş!"(s.70)

Ancak Server de ilk karşılaşmalarından sonra Handan'ı, "kibirli", "küstah" ve "adeta terbiyesiz" bulacaktır.(s.74-75) Nazım da, olanların farkına vardığında Handan'ı biraz olsun almaya başlamıştır. Avrupa'ya kaçarken yakalanması ve Fizan'a sürülme kararı çıkmasından sonra hapisanede intihar etmiş ve cebinde de Handan' a yazılmış iki mektup çıkmıştır. Bu olaylar sonunda Handan hastalanmış, Hüsnü Paşa kendisini hem tedavi hem de değişiklik için Avrupa'ya götürmüş, orada da yaşamaya başlamışlardır. Fakat Handan'ın cazibesine kapılan Hüsnü Paşa çok geçmeden başka kadınların cazibesine de kapılmaya başlamıştır bile!

Handan-Nazım hikayesini öğrenince Refik Cemal'in Handan hakkındaki tedirginlik ve terddütlerle karışık düşünceleri yeniden şekillenmeye başlamıştır. Ancak o bu hikayeyi Server gibi yorumlamaz. Artık Handan'dan nefret etmeye başlamıştır: *"Kadınlar sonsuz birer sinir sistemi, birer hiç, birer süs' Erkeklerle ruh ve fikir arkadaşı olduklarını savunarak yıllarca feminizm davası çıkardıkları halde her temiz ve saf şeyi yıkan tahripçiler! Bilmem, Handan'ın hayatı bende başka kadınlara karşı bile azıcık düşmanlık doğurdu"* diye yazar Server'e.(s.72) Refik Cemal'in romandaki en temel özelliği kadınlara karşı hep belirsiz , çelişkili

düşüncelere sahip oluşudur. Neriman'ın evine bağlı, dingin kadınlığını över ama onu fikir bakımından kendisine ortak görmez. Fikir bakımından kendisine ortak olabilecek Handan hakkında sürekli tedirgindir. O'nu da fazlaca akıllı bulur. Zaman zaman da tüm entelektüel birikimin veyahut vatanseverliğinin bir süs olduğunu düşünür. Hüsnü Paşa ile olan ilikleri nedeniyle ciddiyetinden ve ciddi meselelerle uğraşan bir kadın olmasından şüpheye düşer. Nazım ile sonu trajedi ile biten ilişkisi nedeniyle de Handan'ı adeta bir *femme fatal* olarak tanımlamaya başlar. Handan'ın bir süre İngiltere'de kendileriyle birlikte kalacağını öğrenmesi üzerine Server'e "Sen sakın gelmeye kalkma. Ben bilirim ki, bu kanlı korkunç kadınlara kesinlikle tutulursun. O kadın seni ustaca pençesinde boğar. O vakit ben de erkek olduğumu unuttur, onu mutlak boğarım. Bir dostu öldürmesi yeter sanırsam" diye yazar.(s.73) Ama İngiltere'de bir süre birlikte kaldıktan sonra onu *şefkatli bir kadın* olarak tanımlar. Refik Cemal'in kadınlar konusundaki bu gelişmeleri Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı aydınının yeni kadın kimlikleri ile ilgili karasız bakış açılarını yansıtmaktadır.

Bu arada Neriman ile Refik Cemal'in Handan'ın isteği üzerine ismi Nazım olarak belirlenen bebekleri dünyaya gelmiştir. İngiltere'deki günlerde Refik Cemal ile Handan sık sık biraraya gelmekte, edebiyat, politika, tarih hakkında hararetle tartışmalar yapmaktadırlar. Neriman, Handan ile kocası Refik Cemal arasındaki entelektüel arkadaşlığın farkındadır. Hatta bir keresinde kocasına, "keşke sen Handan'ın kocası olsaydın, birbirinize daha uyardınız..bak ben senin ne fikirlerini ne hislerini dolduramıyorum. O senin ruhunda hiç boş yer bırakmayacaktı" demiştir.(s.91)

Refik Cemal'in her ne kadar roman boyunca Handan ile ilgili düşünceler çelişkilerle yüklü de olsa, Handan Refik Cemal'in gözünde her halükarda güçlü bir kadın kişiliği temsil etmektedir. Bu güçlü kadın imgesini biraz olsun aşındıran, belki de Refik Cemal'i Handan'a duygusal olarak da yakınlaştıran, Refik Cemal'n kocası Hüsnü Paşa ile aralarındaki bir tartışmaya gizlice tanık olmasıdır. Bu andan itibaren Refik, Handan'ın Hüsnü Paşa ile ilişkilerinde ezilen bir kadın olduğunun farkına varacaktır. Hüsnü Paşa ile ilişkilerindeki tüm aşağılamalara ve eziyetlere rağmen Handan'ın kalbi paramparça olsa bile "düşmeyecek bir kadın" olduğunu düşünmektedir. Hüsnü Paşa ile Handan arasında türlü kavgalar yaşanmakta, Hüsnü Paşa'nın önce matmazel Jülyet ardından matmazel Mod adındaki sevgilileriyle harcadığı paralar nedeniyle ciddi mali güçlükler içine de düşmüşlerdir. Refik'in mektupları sayesinde bütün olayları takip eden Server, Refik ile Handan arasındaki potansiyel bir duygusal yakınlaşmayı da sezmiş ve arkadaşını uyarmıştır. Ancak Refik Handan'ın giderek kötüleşen durumu,

mutsuzluklarına seyirci oluşu bu potansiyel duygusal yaklaşmayı tetikleyecektir.

Arkadaşına kısa bir süre sonra şu satırları yazar:

“Bilmem Server, acayip bir şey oluyor. Şimdiye kadar sesiz ve durgun ruhum koskoca ve sesiz dalgalarla karışıyor. Çocuğum, görevim, evim hatta sevgilim Neriman bile soldu gibi. Mutsuz ve yalnız Handan’a karşı duyduğum acı, koparıcı, altüst edici bir acı ile didik didik oluyorum.” (s.98)

Romanda Handan’ın duygusal gerilimlerini, Hüsnü Paşa’ya yazdığı, asla gönderilmeyecek mektuplar aracılığıyla vermektedir yazar. Handan bu mektuplarda Refik Cemal’e olan duygusal yakınlığını da itiraf etmiştir. Bu satırlar aslında Handan’ın kendisiyle hesaplaşma anlarıdır. Kendisini terkedip giden, türlü eziyetler içinde bırakan Hüsnü Paşa’ya bağlılığı yolunda telkinlerde bulunmaktadır. Düştüğü bu ateşten onu kurtaracak olan kocasıdır ve bunu temenni etmektedir. Refik Cemal’e karşı hissettiklerini tehlikeli bulmakta ve aralarındaki aşkın, kocasına olan bağlılığı karşısında yenik düşeceğini savunmaktadır. Ancak Hüsnü Paşa, Handan’a gönderdiği mektuplarında bu bağlılıktan eser yoktur. O’nun evliliğe bakışı ile Handan’dan beklemedikleri tamamen farklıdır. Handan’ı “bir kadın olarak sevdiğini”, asla bir “görev duygusuyla bakmadığını”, dolayısıyla evlilik gibi bir kurum ile kendini bağlı hissetmediğini yazmaktadır.(s.115) Bu satırlarda Hüsnü Paşa’da adeta Handan’dan öç alıyor gibidir: *“Seni sürükleyip yerlere yatırmak, seni ayaklarımla ezmek senin başını çamurlarda sürüklemek arzusuyla yanıyorum. Onun için seninle yaşayamayacağım. Fakat sen benimsin ve benim kalacaksın.”* Handan’ı kocası karşısında böyle bir duruma düşüren, O’nun “etrafındaki farklı hava”dır.Hüsnü Paşa’nın mektubunun ardından Handan’ın durumu giderek kötüleşir. Halide Edip’in kendi yaşamından da izler taşıyan duygusal buhranlarla karışık ciddi patalojik rahatsızlıklar pek çok romanında görülmektedir. (.....)

Görüldüğü gibi romanın tüm erkek kahramanları-Server, Refik Cemal ve Hüsnü Paşa- açısından Handan bir gerilim odağıdır. Ne kadar şefkatli, affedici, ne kadar kültürlü, vatansever ve bilgili ve ne kadar evliliğine bağlı olursa olsun bu gerilimden kurtulamaz. Erkek kahramanların her biri açısından ayrı ayrı önemlidir Handan, ancak hiç birinin gözünde bir bütün kişi olamaz. Tedirgin edici, çelişkili ve parçalı bir kimlik sunar okuyucusuna Halide Edip. Gerek Refik Cemal, gerekse Server açısından gözleri önünde yitip giden, buhranlar içinde kaybolan bu kadın için en iyisi ölmektir artık. Refik Cemal Handan’ın başında geçirdiği gecelerle ilgili olarak *“meğer bir kadının ruhunu çıplak görmek ne fena, ne fena imiş”* diye yazmaktadır Server’e. Ama *“Handan ölürse (de) onunla bütün bir alem, bütün bir hayat sönüp gidecektir.”* (s.132-133)

Handan’ın durumunda kimi düzelmeler olmakla birlikte, içine kapanık, ayrı bir dünyada yaşaması, hayaller görmeye devam etmesi nedeni ile Refik,

Handan'ı doktorların tavsiyesi üzerine tedavi için önce Paris'e sonra da İtalya'ya götürür. Onun bakımı işini üzerine alan Refik, Server'e yazdığı mektupta Handan'ın iyileşmesini istemesine rağmen, "zekasının yerine gelmesinden azıcık korktuğumu" itiraf eder: "Şimdi gözlerinde o kadar tamamen bana dayanan, beni bekleyen, ben olmasam olmayacak gibi titreyen bir şey var ki...hala söylemiyor."(s.139) Halide Edip, hayatın olağan akışı içinde Refik Cemal ile Handan'ı biraraya getirmeyecektir. Refik de böyle bir seçimin söz konusu olamayacağını farkındadır aslında. Romanın son bölümlerini oluşturan Handan'ın hastalık dönemi, hayatın olağan akışının dışında, bambaşka bir zamandır adeta. Bu nedenle bir yandan da Handan'ın "zekasının yerine gelmesinden", herşeyin düzelmesi ile bu dünyadan kovulmuş olmaktan korkmaktadır.

Roman başından itibaren karşılıklı mektuplaşmalar yoluyla işlenmesine rağmen, Refik Cemal ve yaşadığı buhranlar ile ilgili duyguları Handan'ın kişisel anlatımları olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek Hüsnü Paşa'ya yazdığı asla gönderilmeyecek mektuplar, gerekse "Handan'ın Duygulanmalarından" başlığını taşıyan iki kısa bölüm bu kişisel anlatıyı oluşturmaktadır. Handan, ortak bir buhranı yaşadıkları Refik Cemal'den farklı olarak sürekli kendi iç dünyasında yapmaktadır hesaplaşmasını. O'nun bu duygularına dair tek dışavurumu, İtalya'da Refik Cemal'le fiziksel yakınlaşma anıdır. Refik Cemal'in "Söyle beni nasıl sevdin" sorusu üzerine verilen bir yanıt, etkin bir eylem, ama aynı zamanda Neriman'ı ve Hüsnü Paşa'ya "ihamet" anıdır. Kişisel anlatımında hem Refik Cemal'e, hem de Neriman'a seslenmektedir. Tıpkı Hüsnü Paşa'ya yazılmış mektuplar gibi sahiplerine ulaşmayacak iç döküşlerdir bunlar.

"BEN artık aşağılık ve yoksul bir günahkar oldum. Ben artık tarihin lanetlenmiş kişisi Yehuda'ya benzedim... Ben Neriman'ın kocasını sevdim...Ve bunları düşünürken ruhumda sonsuz bir tedirginlik var...Bunların hepsi hastalığımın kabusu Neriman!..Ateşim vardı ve beynim hastaydı. Orada seviştik; iki insanın bir daha sevişmeyeceği gibi seviştik. Ve şimdi rüyadan uyandım.O rüyayı bir daha görmeyeceğim Neriman...Hiç, hiçbir daha o güzel rüyayı görmeyeceğim...Bak o rüyalar içinde ölüyorum, parça parça oluyorum."(s.165-166)

Handan'ın cenaze töreni İstanbul'da yapılır. Halide Edip, Handan'ı öldürmek zorunda kalmıştır. Nitekim Handan yoluyla yazar, hiç de tekin olmayan bir alanda gezinmiştir. Cenaze törenine katılanlardan Lütfiye Hanım'ın sözleri yazarın Handan için kurguladığı sonu açıklar gibidir: "Cemal Bey'in alafranga kızlarından büyüğü değil mi? İmansızlığın sonu budur efendi. Acımana şaşıyorum. Tanrı ona öbür dünyada yatacak yer verecek mi sanıyorsun? Bütün ömrü gayur memleketlerinde geçti." Yazar, her ne kadar Lütfiye Hanım'ın oğlu Haşim'i bu yargıya ortak ettirmeyerek ona romanın son cümlesinde "zavallı Handan zavallı Refik Cemal" dedirtse de Handan'ı bu dünyaya bırakmaya razı gelmeyecektir.

Handan'da yer alan kadın tipleri değişim halindeki bir imparatorlukta kadınlarla ilgili değişen beklenti ve bununla birlikte gelişen tedirginliklerin okunması bakımından ilginçtir. Roman kahramanı kadınların toplumsal yaşamdaki yerleri henüz belirlenmiş değildir. Herşeyden önce bu kadınlar, özellikle Handan sınıfsal konumunun sağladığı eğitim olanaklarından fazlasıyla yararlınsa da, kamusal yaşamda aktif bir kimliği yoktur. Üst sınıflardan bir kadın olması nedeniyle çalışma yaşamında da yer almamaktadır. Zengin kocası Hüsnü Paşa ile Avrupa şehirlerinde yaşayan ve çevresindeki erkeklerle entelektüel arkadaşlıklar yapan bu kadının zekası ve fikirleri her zaman tedirgin edici bulunmuştur. Halide Edip'in yeni kadın düşüncesinin unsurları arasında olan ve Ayşe Durakbaşa'nın aydınlanmış annelik dediği bir misyonu da belirginleşmiş değildir Handan'ın. Aslında Halide Edip bir yandan Seviyye Talip'teki Macide, bir yandan Handan'daki Neriman aracılığıyla toplumda kabul edilebilir ideal kadın kimliklerinin neler olabileceği konusunda önemli ipuçları vermektedir. Neriman ve Macide'nin toplumsal sorumluluk bilincini yüklenmeleri ile oluşacak ideal modeldir bu. Ama Handan'ın hikayesi yazarın henüz böyle belirgin ve kabul edilebilir ideal kadın kimlikleri sunmadan, toplumsal değişim dönemlerinde kadın kimlikleri ile ilgili parçalanmaya, müzakerelere dair önemli ipuçları vermektedir.

C. MİLLİYETÇİLİK VE HALİDE EDİP'İN ROMANLARINDA DEĞİŞEN KADIN KİMLİKLERİ

1. YENİ TURAN

Halide Edip *Yeni Turan*'ı Handan ile aynı yıl, 1912 yılında yayınlamıştır. İlk olarak Tanin gazetesinde tefrika edilen roman 1913 yılında da kitap halinde basılmıştır.³¹² Halide Edip' anılarında Yeni Turan'ı ikinci defa İngiltere'ye gittiği dönemde, Cambridge'nin sessiz ve loş atmosferinde kaleme aldığını belirtmektedir. Bu dönemde Halide Edip Türk Ocağı faaliyetlerine katılmaya başlamış, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi gibi Türkçülerle yakın arkadaşlıklar kurmuştur. Mor Salkımlı Ev'de "*daima Türk kadını ve çocukları için-ancak o öldükten sonra tahakkuk eden- hülyalar kurardı*" diye bahsettiği Ziya Gökalp'in özellikle Yeni Turan romanı üzerinde derin etkileri olduğunu belirtmektedir.³¹³

³¹² Bu bölümde kitabın 197. yılındaki 5. baskısı kullanılacaktır. Dolayısıyla romandan yapılan alıntılarn, metin içinde belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir. Bkz. Halide Edip Adivar, *Yeni Turan*, İstanbul: Atlas Yayınları, 5. Baskı.

³¹³ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998, s. 181.

Halide Edip Yeni Turan'da Ziya Gökalp'in *hülyalarına* benzer bir biçimde, yazıldığı dönemden yaklaşık yirmi yıl sonrasının Türkiye'sini anlatmaktadır. Yazıldığı dönem dikkate alındığında Halide Edip'in romanda kurduğu hülyalar çökmekte olan bir imparatorluk ve batının üstünlüğü karşısında duyulan ezikliğin, çaresizliğin aşılmasına yöneliktir. Romanın baş kahramanlarından Oğuz henüz Yeni Turan Partisinin hülyalarına soyunmadan önce "Taklit, uygarlığın bize verdiği bir küçük, köstekli yaratık, içimde hiçbir şeyi tatmin etmiyor" diyerek bu kollektif ruh halini açıklamış olur.(s.113) Oğuz'a, batı karşısında düşülen durumu en çok hissettiren de sözde uygarlık olarak sunulan "küçük, köstekli İstanbul kızları"dır.

Anılarında Yeni Turan'ın yayımlandığı dönemde yabancı basının şiddetli eleştirilerine maruz kaldığını, romanın "İttihat Terakki'nin taşkın milliyet heyecanlarının bir fikir amili" olarak nitelendirildiğini belirten yazar, nihayet İngilizler arasında bu eserin siyasi bir panturanizm olmadığını düşünen yazılarına rastladığını yazmaktadır:

"Yeni Turan hiç şüphesiz bir ütopya idi ve ütopyalar gibi tahakkuk ettirilmesi mümkün olmayan gayeleri vardı. Bu eser, kadınların rey sahibi olacağı, hayat ve insan münasebetleri makul ve muntazam olabileceği bir devri tahayyül ediyordu. Bilhassa Türk kadını kafa ve kalbindeki itidal ve cemiyete karşı muhabbetle dolu olduğu bir zamanın hasretini çekiyordu. Bilhassa, Osmanlı devrinin Bizanslaşan intihap devrinde, süs, israf ve gösterişe kaçan kadın sınıfını şiddetle tenkid ediyordu."³¹⁴

Yeni Turan, Halide Edip'in romancılığında ele aldığı konular ve kadın kimlikleri açısından bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Yazar bu romanda somut sosyo-politik bir gaye ile yola çıkmaktadır: "Liberal ve demokratik Türkiye, emek ve sadeliğe doğru giden idare sisteminde şovenliğe yer vermeyen, Yakın Şarkda bir nevi birleşmiş milletler şeklini istihdaf eden bir Türkiye bu kitabın baş gayesi idi Tabii aşk hikayesi, sırf roman diye oraya sokulmuştur."³¹⁵ Bu nedenle de gerek roman kahramanları gerekse aralarındaki ilişkiler yazarın bu amacı doğrultusunda örgütlenmiş, yazarın "ihtiras dozunun biraz fazla kaçtığını" iddia ettiği eserlerden farklı olarak kişiler bu amaçlar doğrultusunda biçimlendirilen ideal modeller olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Yeni Turan Handan'a oranla yazım tekniği bakımından acemicedir. Olaylar arasındaki bağlantılar kopuk, kişiler arası ilişkiler ve diyaloglar yapaydır. Bazı bölümleri bir romandan çok, bir parti programından alınmış gibidir. Bu nedenle de sürükleyici niteliği hiç olmayan, sıkıcı bir roman olarak değerlendirilmektedir.

³¹⁴ Halide Edip Adıvar, a.g.e., 1998, s:186.

³¹⁵ Halide Edip Adıvar, a.g.e., 1998, s.186.

Halide Edip Yeni Turan'ı kaleme aldığı dönemde Türk Ocağı ve Türkçülerle yakın ilişkiler içine gireye başlamış da olsa, milliyetçilik konusundaki düşüncelerinde henüz bir belirginlik yoktur. Bu nedenle Yeni Turan bir yandan imparatorluğun Türkçülük idealinin ateşlenmesi ile devamının sağlanacağına olan inanç, bir yandan Prens Sadahattin'in adem-i merkeziyet düşüncesi bir yandan da Gökalpçi ideallerle birarada yürümektedir. İnci Enginün, Halide Edip'in yetişme sürecindeki Anglo-Sakson etkisi nedeni ile Amerikan toplumunun örnek alındığı bir adem-i merkeziyet düşüncesinin savunuculuğunu yaptığını, romana bunun dışında damgasını vuranın da Türkçülük ve yeni bir şekilde yorumlanan İslamiyet olduğunu belirtmektedir.³¹⁶ Yazar anılarında Yeni Turan'ı yazarken İngiltere'deki arkadaşı Isabel Fry ve ailesinin mensup olduğu Anglo-Sakson protestanlığının bir kolu olan Quaker mezhebi ve Fry'ların yaşam tarzından ilham aldığını belirtmektedir.³¹⁷ Halide Edip Fry'ların Bristol'deki şatosuna misafir olduğu dönemde bu mezhepe mensup olanların yaşam tarzları ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Birlikte yapılan sabah duaları, genellikle kurşuni renklerdeki sade kıyafetleri, paylaşımcılıkları, çalışkanlıkları kısaca Quaker komünalizmine dair ayrıntılar Türkleştirilmiş versiyonlarla Yeni Turan'daki yaşam tarzına sızmıştır.

Her ne kadar romanın ismini Yeni Turan koysa da ve Gökalp'in fikirlerinden büyük ölçüde etkilenmiş olsa da yazar romanda Turan kelimesi ile ülke sınırlarını aşarak, Türk unsurlarını birleştirmeyi hedefleyen bir turan ülküsü peşinde değildir. Yeni Turan, Yeni Osmanlılar Partisi karşısında Osmanlı sosyo-politik dünyasında yükselmeye başlayan, İttihat Terakki'nin devamı sayılabilecek bir partinin adıdır. Yazar bu iki partinin çekişmeleri ve Yeni Turan'ın icraatleri aracılığıyla bir ideal ülke kurmaya çalışır. Romanda kurulan bu ulusal kalkınma ve ilerleme ütopyası, kırmızı içmeler, mevlevi musikisi, tatar türküleri gibi "Türklüğe" ait olarak tanımlanan kültürel pratik ve ritüellerle pekiştirilmeye çalışılmıştır.

Roman iktidardaki Yeni Osmanlılar Partisi lideri Hamdi Paşa'nın yeğeni Asım'ın anlatımı ile işlenir. Asım da Yeni Osmanlılar Partisinin faal üyesi ve amcasının yardımcısıdır. Yeni Turan özellikle genç kesimlerin desteğini alarak yine genç yöneticisi Oğuz'un liderliğinde hızla yükselmekte, Yeni Osmanlılar ise yaşlı Hamdi Paşa yönetiminde eskiyen bir ideolojiyi temsil etmektedir. Romanda sık sık Hamdi Paşa'nın ihtiyarlayan yüzü ile Yeni Osmanlı Partisi, Oğuz'un genç ve dinç görünümü ile Yeni Turan arasında simgesel bir paralellik kurulur. Osmanlılık düşüncesinin peşindeki bu parti, muhalif parti Yeni Turan ile mücadele

³¹⁶ İnci Enginün, Halide Edip Adivar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, İstanbul: MEB Yayınları, 1995, s.153-154.

³¹⁷ Halide Edip, age, 1998, s.186.

halindedir. Yeni Turan'ın aksine merkeziyeti savunur. Romanın baş kadın kahramanı ve parti lideri Oğuz'un yeğeni Kaya, partinin önde gelen aktivistlerindendir. Kaya, geçmişte Hamdi Bey'in sonradan parti meseleleri nedeniyle anlaşmazlığa düştüğü Lütfü Bey'in kızı Samiye'dir aslında. Annesini küçük yaşlarda kaybeden Samiye, Asım'ın gözlemleriyle, "*daima büyük lakırdılarla konuşan büyükler arasında büyümüş olmasından, yaşı çok büyük, adeta başına buyruk bir erkek tavrı alan...dimağı da azim ve irade yetenekleri de pek olağanüstü*" bir kız olarak anlatılmaktadır.(s.16) Daha eskilerden tanıdığı bu kız şimdi Asım'ın karşısına Yeni Turan'ın öncü kadınlarından biri olan Kaya adıyla çıkmaktadır. Roman boyunca zaman zaman Hamdi Paşa'nın kendisine Samiye adıyla hitap etmesine de şiddetle karşı çıkar. Samiye'den Kaya'ya dönüşüm basit bir isim değiştirmenin ötesinde, yazarın roman kahramanı özelinde Türk kadınları için idealize ettiği yeni bir kimliğe işaret etmektedir.³¹⁸

Yeni Turan Partisi son dönemlerde okulları, kurumları, gece salonları, eğitim, sağlık, kültür alanındaki kulüpleri ile "umumi efkarın sevgilisi" olmaya başlamıştır. Halide Edip romanda en çok Yeni Turan'ın kadınlarla ilgili politikalarını, ideal kadın modellerini ön plana çıkarmaktadır. Asım daha romanın başında, "*Yeni Turan'ı en çok göze çarptıran şeyi, belki de 'Türk kadını kurumları' idi*" diyerek gözlemlerine başlamaktadır.(s.17) Buna göre Yeni Turan kadını, erkeklerin sahip olduğu tüm eğitim olanaklarından yararlanmakta, erkeklerle birarada eşit bir biçimde çalışma yaşamında yer almaktadır. Hatta Yeni Turancılar arasında halka Türk törelerini ve ülkülerini aşlamak, milli birliği ve ilerlemeyi sağlamak, ülkenin sosyal sorunları karşısında örgütlenmeler kurmak amacıyla konuşmalar yapan kadın aktivistler yer almaktadır. Bunlardan biri olan Kaya, Yeni Turan düşünün temelini attıkları dört beş arkadaşı ile birlikte Erzurum'da Yeni Turan okullarının kurulmasıyla ilgilenmiş ve buradaki etkinlikleri nedeniyle Yeni Turancılar arasında çok sevilen bir isim haline gelmiştir.³¹⁹ Romanda Yeni Turan kadınları, zaman zaman Yeni Osmanlılar Partisi üyelerinde bile hayranlık

³¹⁸ Deniz Kandiyoti, romanda yeni bir isim olarak Arapça kökenli olmayan, Türkçe ve açıkça eril bir isim seçilmesinin sözcük anlamının işaret ettiği sağlamlık ve katılık mecazının yanısıra, kendi başına ilginç olduğunu belirtmektedir. Çünkü Kaya, en azından istatiki olarak her iki cins için de geçerli bir isim değil, genellikle erkekler için kullanılan bir isimdir, arapça kökeni bulunmayan bir isim seçilmesi de Kandiyoti'ye göre doğrudan İslam öncesi bir döneme gönderme yapmaktadır. Bkz. Deniz Kandiyoti, **Cariyeler Bacılar Yurttaşlar : Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul: Metis Yayınları, 1997, s.144. Yeni Turan Partisinin lideri için Oğuz isminin seçilmesinde de benzer bir durum söz konusudur.

³¹⁹ Halide Edip'in Yeni Turan kadınlarına yüklediği görev ve sorumluluklar, Türkiye'de Amerikalı misyoner kadınların eğitim alanındaki hedeflere ulaşmak için Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde giriştikleri faaliyetleri anımsatmaktadır. Örneğin Halide Edip'in de yakından tanıdığı Mary Mills Patrick de, çok genç yaşlarda Türk kadınlarının eğitim ve yaşam koşullarının geliştirilmesi amacıyla hizmet için 1871'de Erzurum'a gelmiştir. Bilindiği gibi Mary Mills Patrick, Amerikan Koleji döneminden itibaren Halide Edip'in yaşamında önemli bir yere sahiptir.

uyandırmaktadır. Yazar, Asım'ın ağzından Yeni Turan kadını Osmanlı kadınlarından ve dolayısıyla geleneksel feminiteden ayıran diğer nitelikleri vurgulamaktadır:

“Şimdi kadınlar, ince zarif sanatkar çarşafı, ve tuvaletleri ile evlerinin bir süsü, erkeklerinin sevda amaçları olmakla kalan kadınlarımıza karşılık, Yeni Turan'ın öğretmenlik eden, ağırbaşlı, karakterli hastabakıcı yetişen, bir muharebe olur olmaz Arap savaşçıları gibi mehmetçiklerin yanına yaralarını sarmaya giden, ordunun dikişini dikmek için kadın çalışma yurtlarında çalışan...akın akın kadınları vardı. Bir süsten, değerli bir biblodan birdenbire yararlı, çalışkan bir toplum elemanı, bir ana, bir arkadaş, bir her şey olan bu kadınları itiraf ederim ki beğenmiyordum. Arkalarında eski Tatar Türklerini hatırlatan bazen kürşuni uzur bir manto, başlarında beyaz, yumuşak bir örtü, ayaklarında sade, kalın ayakkabılar, ellerinde iş torbaları ile yurt ve çocuklarından başka bir şey duymayan bu kadınlarda Yeni Osmanlılar Partisinin çekiciliğini bulamıyordum.”(s.17-18)

Romanda Asım'ın Kaya ile ilk karşılaşma anındaki izlenimleri yoluyla Kaya özelinde Yeni Turan kadının nitelikleri idealize edilmektedir:

“ İşte şu birinci locaya gelen kadın Yeni Turan kadınlarında ahlaki ve sosyal bir devrim yapan; kadınları bir et, bir makine halinden çıkarıp erkeklere temiz, çalışkan bir arkadaş, çocuklara ve bütün memlekete bir ana, bir mürebbi yapmak için çalışan kadındır.” (s.28)

Romanda geleneksel feminiteye yönelik en temel eleştirisi, kadınların toplumsal sorumluluk bilincinden uzak olmalarıdır. Özellikle İstanbul kadınlarına bakış bu yöndedir. Oğuz, Samiye ile henüz tanışmadan önce Samiye'nin İstanbullu olması dolayısıyla ondan kuşkulandır: *“Camide takunya giyer gibi terlik giyen yabancıların mabetlerde dolaştığı gibi dolaşan, ne ulustan olduğu belirsiz kızlardan mı?”* diye sorar. Çünkü İstanbullu kadınlar *“birer kukla, birer ulussuz, işsiz, amaçsız, süslenmiş birer kukla”* olarak tanımlanır Oğuz tarafından. Ancak Oğuz ilk görüşte evini kız erkek köy çocukları için okul haline dönüştürerek onlara öğretmenlik eden Samiye'nin, yani Kaya'nın *“İstanbul'un küçük köstekli kızlarından olmadığını”* anlayacaktır. Oğuz, Kaya'da *“büyük rüyaları gerçekleştirmek için dünyalarla karşı karşıya gelecek cesaret ve umudu”* bulur. İşte bu cesaret ve umutla iki dava arkadaşı olarak biraraya geleceklerdir.

Kandiyoti'nin belirttiği gibi Kaya, Halide Edip'in sonraki romanlarında sıkça karşımıza çıkan milliyetçi kadının prototipidir.³²⁰ Romanda Kaya'nın giyimi, hal ve hareketleri ayrıntılı bir biçimde işlenmektedir. Ciddiyet, ağırbaşlılık, erdemlilik, alçakgönüllük, sadelik Kaya tipi ile başlayan milliyetçi kahramanların ortak özellikleridir. Kaya'nın tavır ve görünümünde Halide Edip'in önceki kadın kahramanlarının aksine batılılaşmayı çağrıştıracak herhangi bir şey yoktur. Kandiyoti, yazarın Kaya tiplmesi yoluyla daha çok sade, ağırbaşlı ve eşitlikçi Türk değerlerine geri dönülmesi yoluyla kadınların birer insan olarak

³²⁰ Deniz Kandiyoti, age, 1997, s.144.

saygınlıklarının yeniden kazandırılması yönünde vurgu yaptığını belirtmektedir.³²¹ Kaya'nın en temel niteliklerinden biri de, Halide Edip'in diğer baş kadın kahramanlarında görüldüğü gibi, adeta cinsiyetsiz oluşudur. Erkek anlatıcılar açısından "cinsiyetsizlik", erkeklerle birarada kamusal yaşama katılan kadın kahramanların ahlaki teminatı olarak işlev görmektedir.

"Arkasında, ta ayaklarına kadar inen ve bol, uzun kolları elleri örten, dizlerine düşen yumuşak, kurşuni bir yün cüppe vardı...Alnının saç çizgisinin altından kulaklarını ve çenesinin altına çevirerek yalnız biraz yuvarlakça olan yüzünü meydanda bırakan bir beyaz Bursa bezi, iddiasız fakat güzel kıvrıntularla omuzlarına düşüyordu. Bir tel saçını bile açıkta bırakmadan yüzünü bütün güç ve yeteneği ile gösteren bu beyaz örtüsü ortasında, bütün bakışlar dikildi...uzun siyah kirpikler arasında büyük, biraz donuk firuze renginde iki mavi, direnen ve kudretli bir bakış...Bu bakışta katıyen, kadın ya da erkek, insana cinsiyet hatırlatan bir şey yoktu." (s. 28-29)

Yeni Osmanlılar Partisi, Yeni Turan'ın yükselen bu kadınları ve kadınlık politikası karşısında muhafazakar bir tavır alarak, İslamiyet temelinde eleştiriler yoluyla karşı propaganda yapmaktadır. Memleketin "bir çok fikir, hırs ve esas, yüzlerce yılın söylentileri, gelenek ve göreneklere ile herşeyinin birbiri ile çarpıştığı" bir ortamda partiler arasında en temel tartışma meseleleri kadınların konumu ile adem-i merkezîyet düşüncesidir. Yeni Osmanlılar, Yeni Turan'ın halk nezdinde giderek artan etkisi karşısında partinin lideri Oğuz'u tutuklatıp, ülkede sıkıyönetim ilan etmişlerdir. Hatta ortalıkta Oğuz'un idam edileceği söylentileri yayılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Kaya, Hamdi Paşa'ya giderek, Oğuz'un akıbeti hakkında bilgi ister ve salıverilmesi talebinde bulunur. Hamdi Paşa, Yeni Turan Partisinin asıl gücünün Kaya'dan geldiğini düşünmektedir. Kaya kişiliğinde sembolleşen bu etkiyi yok etmek amacı ile Kaya ile bir pazarlığa girerek, kendisi ile evlenmesi ya da ülkeden bir daha dönmek üzere ayrılması koşuluyla Oğuz'un salıverileceğini önerir. Kaya da Hamdi Paşa ile evlenmeyi kabul etmek zorunda kalır. Böylece Kaya, Yeni Turan partisi çevresindeki sade yaşamının aksine Hamdi Paşa'nın pahalı mobilyalarla dolu konağında, moda ve mücevherler dışında bir şeyden söz etmeyen kadınlar, balo ve Avrupa meraklısı erkeklerden oluşan bambaşka bir çevreye girmiş olur. Kaya böylesi bir teklifi Yeni Turan'ın yüce amaçları için kabul etmiştir. Bu yüce amaçlar peşinde, bulunmak zorunda olduğu ortamın ve kendi sıkıntılarının önemi yoktur. Asım onun Hamdi Paşa'nın konağındaki konumunu şu şekilde özetlemektedir:

"Fakat günler geçtikçe Kaya'nın bu yeni evini pek de benimsemeye niyeti olmadığını farkına varıyordum. Yemeğe iniyor, çıkıyor, giyiniyor, okuyor, dikiş dikiyor, kocasına karşı sessiz ve nazik davranıyor; fakat bu evi benimsemek, yönetmek, buna hiç yanaşmıyordu...Bana en büyük gelen şey, surf o kadar büyük acı ve büyük fedakarlık diye yaptığı bu evlenmede fedakarlık maskesinin yanlış bakışları, kinli somurtmuş yüzüyle

³²¹ Deniz Kandiyoti, "From Empire to Nation State : Transformations of Women Question In Turkey", Retrieving Women's History, der. S.J.Kleinberg, UNESCO Press, 1989, s.238.

gezmemesi idi. Herhalde ruhundan neler geçiyorsa bu kadın azimli ve sade tabiatın bütün ağırbaşlılık ve iradesiyle onları örtüyordu.” (s.60-61)

Asım, Kaya'nın büyük bir fedakarlık sonucu girdiği bu yeni yaşamda sessiz sedasız yaşarken zamanını asla boşa geçirmediğini elinde her zaman ya bir kitap ya bir dikiş olduğunu, mahalledeki insanların sorunlarıyla yakından ilgilendiğini, Hamdi Paşa ve çevresi ile asla politika konuşmamasına rağmen yaklaşan seçimlerle ilgili gelişmeleri ve Yeni Turan partisini yakından takip ettiğini anlatmaktadır.(s.61-62) Seçim sonuçları Yeni Turan'ın lehine olmuştur. Meclisin dörtte üçü artık Yeni Turan mebuslarından oluşmaktadır. Bu arada Hamdi Paşa da Yeni Osmanlılar Partisinden meclise mebus olarak girmiştir.

Kaya, Hamdi Paşa'nın konağında her ne kadar olanakları ölçüsünde zamanını değerlendirmeye ve “üretken” olmaya çalışsa da kamusal yaşamdaki etkinliklerinden, bütünüyle hayatından koparılmıştır. Bu nedenle kısa bir süre içinde bunalıma girerek hastalanır. Burada da diğer romanlarda olduğu gibi duygusal buhranların etkisiyle kadın kahraman tedavisi güç bir hastalık dönemine girmiştir. Ancak Kaya'nın düştüğü buhran kendini tanımladığı bir varoluştan kopuş ile ilişkiliyken, Handan'ın yaşadığı buhran ve hastalık dönemi, kadın kimliği ile ilgili psikolojik bir iç hesaplaşmanın ürünüdür. Bir başka deyişle, her ne kadar çevresindekiler şu ya da bu biçimde Handan'ı kesin tanımlamar içine sığdırmaya çalışsalar da, Halide Edip, Handan'ı kesin, bütünsel bir kimlik içinde tanımlamamıştır. Karşısına çetin bir sınav çıkınca, aslında sürekli yaşadığı bir iç çatışma doruk noktasına ulaşmıştır. Kaya'da ise böyle bir iç çatışma yoktur. O'nun kimliği ve referansları, yazar tarafından kesinkes belirlenmiştir. O'nu buhrana sürükleyen kendini tanımladığı bu kimliğin gereklerinden uzak oluşudur. Doktorların nevrasteni teşhisi koyduğu bu hastalık nedeniyle Hamdi Paşa Kaya'yı Avrupa'ya götürür. Bu arada zaten eskiden beri Kaya'ya zaafı olan Hamdi Paşa, hastalık döneminde Kaya'ya daha da yakınlaşmaya, politik faaliyetlerinden istemeyerek de olsa uzaklaşmaya başlamıştır. Bu durum Avrupa'dan döndüklerinden sonra da devam eder. Yeni Osmanlılar Partisinin politikası da kendisi de yenilgiye uğramaya başlamıştır zaten. Ancak Yeni Turan'ın başta kadınların eğitimi gibi meselerde olmak üzere sosyal konulardaki reform tasarılarının mecliste reddedilmesi için bütün muhalefet olanaklarını kullanır. Bu muhalefet güruhunun başını çekenlerden biri tabii ki Hamdi Paşa'dır. Evde Kaya'ya daha yakın olmak ve onun gönlünü kazanmak için çırpınıp duran Hamdi Paşa Yeni Turan reformizmine karşı muhalefeti ile Kaya'yı kendinden uzaklaştırmaktadır. Nihayet Hamdi Paşa Kaya'ya olan zaafı nedeniyle, Yeni

Turan anlayışının sembolü olan kadınların eğitimi meselesinde meclisin çoğunluğu ile aynı düşündüğünü belirterek kanuna destek verecektir.

Yeni Turan iktidarının dört yılı sonunda, ulusal kalkınma ve gelişme rüyası gerçekleşmeye başlamıştır. Artık “*Avrupa öğrenimi görmüş Turanlı genç çiftçiler*” vardır, “*insanlar daha az tembeldir, ulaşım olanakları bütün yurda yayılmış ve ülke çapında kalkınma ve zenginleşme sağlanmaya başlamıştır.*” (94-95) Ancak Oğuz bir gün camiiden çıkarken meçhul bir şahıs tarafından bıçaklanır. Hamdi Paşa bu durumu Kaya’dan kısa bir süre saklamaya çalışsa da sonuçta Kaya’nın artık Hamdi Paşa ile kalma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Hamdi Paşa romanın son bölümünde Kaya ile birlikte Yeni Turan yolunda mücadeleye hazır olduğunu boş yere belirtecektir.

Kaya roman boyunca yer yer şoven ve ırkçı tavırlar gösterse de, temelde yüce bir amaca özgülümlenmiş, bir bütünün parçası olarak tanımlanmış bir kimlik sunmaktadır. Yazar Türkçülüğün bütün kültürel tezahürlerini Kaya kişiliğinde biraraya getirmeye çalışmıştır. Kaya, bir kişi olmanın ötesinde, kendisini yüce bir amaca adanmış, bir bütünün parçası olarak konumlamıştır. Romanın Türkçülük cereyanının ilk ateşiyle yazılmış olmasının verdiği ideolojik vurguları bir yana, Halide Edip’in kadın kimlikleri ile ilgili değişen tanımlamalarını ortaya koyması bakımından önemli olduğunu düşünüyorum. *Ateşten Gömlek*’in Ayşe’si, *Vurun Kahpe*’nin Aliye’si ya da *Tatarcık*’ın Lalesi’nde örneklerini göreceğimiz kadın tipinin başlangıcı olmuştur Kaya..

Halide Edip Adıvar’ın yaşamöyküsündeki kimlik kazanma sürecine paralel bir değişim vardır romanlarda. Halide Edip nasıl otobiyografisinde bireysel bir anlatıdan, ulusun anlatısına yönelerek kendini tarihin ve ulusun bir parçası olarak kurmaya yöneldiyse, roman kahramanlarına da bu süreci yaşattır.

Eğitim, sanat, dil, toplumsal yaşayış ve ritüeller, din gibi bir “milli yaşam modeli” geliştirmeye çalışan Yeni Turan’da kadınlar bu yaşamın örgütlenmesi, yeniden üretilmesi ve geliştirilmesinin önde gelen aktörleri konumundadır. Handan’da sosyalist Nazım’ın kendine eş olarak düşündüğü ama romanın baş kadın kahramanı Handan’ca reddedilen yoldaş, toplumsal davalar peşindeki kadın tipi Yeni Turan’da öne çıkan kadın tipi olacaktır. İnci Enginün, Halide Edip’in Yeni Turan’ı adeta “Ya Handan Nazım’ın teklifini kabul ederek onunla evleneip maksadın arkadaşı olsa ne olurdu” sorusu üzerine yazmış olduğunu belirtmektedir.³²² Gerçekten de romanın sonlarında Oğuz ölüm döşeginde Kaya ile giriştikleri serüveni anlatırken Nazım’ın Handan ile beraber kurmayı düşlediği

³²² İnci Enginün, “Türk Kadın Yazarları”, age, 1991, s.275.

birlikteliği tanımlamaktadır adeta. Oğuz ile Kaya arasındaki aşkı da burada öğrenme fırsatı buluruz zaten.

“Yıllarca, hep sevgimizi bu rüyaya bir hizmetçi diye kullandık; birbirimiz için kalplerimizde, ellerimizde, gözlerimizde uyanan yıldızlı, şafaklı aşkı, gökleri, dünyaları, sonra insani, zayıf fakat ruhtan gelen istekleri, hepsini ona harcadık.”(s.117)

Yazar Handan’ı üzerinde oydaşma sağlanacak çelişkisiz bütünsel bir kimliğe hapsetmeyi reddetmesine rağmen, Yeni Turan ve daha sonraki romanlarında ideal model olarak beliren kadınlar tam tersine tanımı belirlenmiş bir kadın kimliği içinde resmedilmiştir. Aynı dönemde yazılmalarına rağmen bu iki roman arasındaki kopuş belirgindir. Romanda sosyo-ekonomik yaşamın bütün alanlarında erkeklerle eşit bir biçimde birarada yer alan kadın tipi gerek geleneksel olana gerekse batılılaşmış olana karşıt, Türklere özgü bir tarz olarak sunulmuştur. Kuşkusuz yazarın ilk dönem yazılarından ve romanlarından itibaren üzerinde düşünmeye başladığı “yeni kadın” söylemi ve geleneksel feminitenin eleştirilmesi açısından romanlarında yer alan kadın kimliklerinde çeşitli süreklilikler de yakalamak mümkündür. Yeni Turan romanıyla yazar ilk romanlarının temel sorunsalını oluşturan kadın özgürlüğünü yeni yeni filizlenmeye başlayan Türkçü tezlerle harmanlamayı denemiştir. Yeni Turan’ın temelde kadın özgürlüğünü sorunsallaştırması romanı yazarın ilk dönem eserlerine, bu sorunsala “yerli“, Türkiye’ye ait bir çözüm oluşturmaya çalışması ise yazarın milliyetçi ideolojinin etkisi altında yazdığı romanlarına yakınlaştırmaktadır. Yeni Turan bu anlamda karışık, bulanık hülyalarıyla bir geçiş romanıdır.

2. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ: ATEŞTEN GÖMLEK

Halide Edip kurtuluş savaşını konu alan ilk roman olarak kabul edilen Ateşten Gömlek’i milli mücadele döneminin hemen ertesinde 1922 yılında yayınlamıştır. Diğer eserleri gibi Ateşten Gömlek de önce gazetede tefrika edilmiş kitap olarak ilk baskısı da 1923 yılında yapılmıştır.³²³ Halide Edip bu romanda doğrudan Kurtuluş Savaşı sırasındaki gözlemlerinden hareket etmiş ve romanı Büyük Taaruz öncesi cephedeki görevinden izinli olarak Ankara’daki karargahta bulunduğu dönemde kaleme almıştır. Ateşten Gömlek değişik zamanlarda filme de alınmıştır.³²⁴ Fethi Naci, romanın başarısı ve gücünün Halide Edip’in Kurtuluş

³²³ Bu bölümde kitabın Özgür yayınlarınca yeniden düzenlenmiş 1998 yılındaki baskısı kullanılacaktır. Dolayısıyla romandan yapılan alıntuların, metin içinde belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir. Bkz. Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998.

³²⁴ Roman ilk kez 1923 yılında Muhsin Ertuğrul tarafından, Türkiye’nin ilk özel film şirketi olan Kemal Film aracılığıyla filme alınmıştır. 1923 yılındaki bu film Neyyire Neyir ve Bedia Muvahhit’in filmde rol

Savaşı'na katılmış, savaşı çeşitli yönleriyle yaşamış bir yazar olarak sığağı sığağına bir tanıklığından ileri geldiğini belirtmektedir.³²⁵

Halide Edip Ateşten Gömlek ismini Yakup Kadri'den ödünç almıştır. İkdam gazetesinde romanın tefrikası sırasında yazar Yakup Kadri'ye hitaben açık bir mektup yayınlarak bunu açıklamış, kitabın tüm baskılarında da mektuba yer vermiştir:

“Size bu kadar Anadolu'ya yakışan ve kendi başına şaheser olan isim için teşekkür etmek ve sizden af dilemek isterim, Yakup Kadri Bey. İsmi kudreti eserden kavi olması benim kabahatim değildir.”³²⁶

Roman dönemin batılı genç erkeklerinden biri olan Hariciye memuru Peyami'nin anlatımıyla işlenmektedir. Peyami, Sakarya Savaşı sırasında yaralanarak iki bacağını kaybetmiş ve Cebeci'deki askeri hastaneye kaldırılmıştır. Ameliyat edileceği günü beklerken Kurtuluş Savaşına katılma serüveni ile birlikte Ayşe ve İhsan ile aralarında gelişen olayları hatırlamaktadır.

Peyami'nin hatıraları İstanbul'un Şişli çevresinden başlayarak Sakarya Savaşının atmosferine doğru ilerler. Romanın başlangıcında İstanbul, ülkenin durumunu kavramaktan uzak, sosyal, siyasal ve ahlaki yönden olumsuz bir atmosfer olarak belirmektedir. Kendisini de “*Hikayemin başladığı ana kadar silik, cansız bir Hariciye memuru idim*” diye tanımlamaktadır romanın ilk cümlesinde. Peyami'nin annesi Şişli'li alafranga kadınlardan biridir. Annesi Peyami'yi önce Cemal'in kardeşi Ayşe ile sonra da sosyete ailelerinin kızlarından biriyle evlendirmeye çalışmıştır. Ancak Peyami annesi ve çevresindeki bu yaşamdan mutsuzdur. İngiliz uçakları İstanbul'u bombalamakta, herkesin sınırları gerilmiş durumdadır. Ülke meselelerine duyarlı olan Peyami bile bu dönemdeki düşüncelerini “*bütün hararetle münakaşaya rağmen bende derin bir kesel (gevşeklik, tembellik, uyuşukluk), ve her muharebeyi kazandıktan sonra ordumuzun neden yenildiğini anlamayan gizlice bir hiddet vardı*” diyerek özetlemektedir. Peyami, hayatını değiştirecek kişilerden biri olan Cemal ile bu dönemde tanışmıştır. Annesinin akrabalarından olan Cemal, Peyami'nin Almanya'da bulunduğu Birinci Dünya Savaşı yıllarında subaylık yapmıştır. Peyami, Cemal ile aralarında kurulan dostluktan ve Cemal'in kendisi üzerindeki etkisinden hoşnuttur. Peyami, Cemal vasıtasıyla, onun gibi cephelerde savaşmış bir subay olan İhsan ile tanışır. Alafranga genç bir subay olan İhsan ile Cemal'i karşılaştırır Peyami. Şişli'li

almalarıyla, müslüman Türk kadınlarının rol aldığı ilk film olmuştur. Bkz. Cumhuriyet'in 75 Yılı, Cilt 1, Yayın Yönetmeni: F.Aksın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.20.

³²⁵ Fethi Naci, Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990, s.139.

³²⁶ Halide Edip Adıvar, “Yakup Kadri Bey'e Açık Mektup”, İkdam, Nr.9067 (14 Haziran 1922), Halide Edip Adıvar, age, 1998 içinde.

kibar ve eski bir aileden gelmektedir İhsan. Cemal ise Anadolu’lu Türk Gencini temsil etmektedir. Peyami’nin ağzından Halide Edip, İhsan’ı “*her vakit nazik, her vakit etrafındakilerin rahat ve arzusunu düşünen yeni bir Osmanlı enmuzeci, Türk demiyorum. Çünkü yeni Türk genci daha mütecaviz, daha dalgacı, daha isteği çok olan bir mahluktur*” diyerek tanımlamakta ve Cemal ile farkını ortaya koymaktadır. Cemal içinse: “*daha natamam olan olmakla beraber. Anadolu genci tipi Cemal, daha yeni ve daha saridir*” demektedir.(s.11-12) Ama bu her iki genç de “*bir sikkenin yazı, tura tarafı gibi*” birbirlerini tamamlamaktadır. Halide Edip Kurtuluş Savaşına damgasını vuranın Anadolu’luk ve Anadolu’ya ait olanlarla simgeleşen Türk kimliği olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim Cemal İhsan üzerindeki iradesini “*şimdilik hissedilmeyecek kadar yavaş, fakat kat’i olarak*” hakim kılmaktadır.(s.12) İhsan mücadele konusunda daha karamsar, Cemal ise daha “*ateşli ve samimi*”dir. Bu nedenle de mütarekeden sonra İstanbul’da yapılacak protestolara gönülden destek vermektedir. Peyami, İhsan ve Cemal’le birlikte oldukları bir gece Anadolu’lu bir askere rastlamışlardır. Peyami şimdi bu anıyı hatırlamaktadır: “*Bana öyle geldi ki bu üçü de bir örnek insandır. Yüzleri, vücutları kaybolacak, üçü birbirine karışacak, hepsinden birdenbire bir tek insan çıkacak.*” Romanın ilk bölümlerinde Halide Edip, Cemal, İhsan ve Peyami gibi karakterler aracılığıyla milli mücadeleyi temellendiren bir ulusal kimlik tanımı yapmaya çalışmaktadır. Milli mücadelenin başını çekenler, ülkenin sorunlarına ilgili olmakla birlikte umutsuz olanlar, milli mücadeleye henüz fiilen katılmamış olanlar... Tüm bu kişilerden “tek bir insan”ı çıkarma yolunda başı çeken hep Cemal olmuştur.

Peyami 1. Dünya Savaşında çarpışmış bu askerler karşısında bir eksiklik hissetmektedir. Ama mütareke sonrası propagandalarda İhsan ve Cemal ile birlikte çalışmaya başlamıştır. Milli mücadelenin bu ön safhasını ve mücadeleyi yürütecek insan kaynağının profillerini çizmeye çalışan yazar, Anadolu’lu kimliği öne çıkarmanın ve Cemal öncülüğünde Peyami ve İhsan gibileri bu davaya ortak etmenin ötesinde, ırkçı kimi tezlerle iç düşman tanımlamalarına başvurur. Peyami’ye “*yalnız içimizde ırkan Türk olmadığını Mütarekeden sonra gelen bir nevi ilhamla anlayanlar bu işe dahil olmuyorlar, onlar Ermeni ve rum kardeşleriyle beraber...Onlar da başka bir propaganda oyununda...*” dedirtmektedir.(s.17)

İstanbul’daki propaganda faaliyetleri çeşitli kollardan yürütülmektedir. İstanbul’un çeşitli kesimlerinden kadınlar da bu faaliyetlerin içindedir. Şişlili hanımlar cephesinde İttihatçı düşmanlığına ve itilaf devletlerine yaslanan bir propaganda söz konusudur. Peyami’nin annesi de bu grup arasında yer almaktadır. Ama bu Şişlili hanımları temsil eden örnek İngiliz dostu Salime’dir. Halide Edip’in “*köprü’nün ötesi*” olarak tanımladığı İstanbul’un diğer cephesinde daha çok genç

öğretmen kadınların başını çektiği ayrı bir faaliyet vardır. Bunlar “Darülfünunlular, genç muallimler ve genç şairler”dir. Darülfünun salonlarında, Türk Ocağı’nda yürütülen faaliyetlere katılmaktadırlar. Her iki cephe arasında büyük bir çekişme vardır. Şişli çevresi için İstanbul’un diğer kesimindeki hareket “*ne yaparsa yapsın yaya ve alaturkadır.*”³²⁷ Cemal bir misyoner gibi Şişlili hanımları “daha milli düşündürmeye çalışmakta”, İhsan ise daha “milli” bulunduğu için köprü’nün ötesinde yer alan İstanbul kadınlarına meyletmektedir. Yazar “bu çok tezat yapan bir şeydir” yorumunu yapar Çünkü Cemal ile İhsan ilişkisinde daha Şişli’ye yakın olanı, yani alafrangalılığı temsil eden İhsan’dır.

Romanın milliyetçi-ideal kadın kahramanı Ayşe, Cemal Bey’in kız kardeşidir. İzmir’in işgali sırasında eşi Yunan kuvvetlerince öldürülmüş, kendisi de yaralanmış ancak çocuğu ile birlikte kaçmayı başarmıştır. Sultanahmet Mitingi’nden bir gün önce İstanbul’a gelen Ayşe, Cemal, Peyami ve İhsan ile birlikte mitinge katılmıştır. Halide Edip anılarında konuşmacısı olduğu bu miting kürsünün bulunduğu cepheden aktarıırken, romanda katılımcıların gözünden anlatmaktadır. Peyami’nin miting meydanındaki ilk gözlemi “*Fransız ihtilali’nde Versailles’a hücum eden kadınlar alayının tablosu*”nu hatırlatan bir şekilde her kesimden çok kadın olduğudur.

Romanda Ayşe, Yunan işgali sırasında yaşadıklarıyla, Peyami’nin annesinin evinde Salime Hanım vasıtasıyla gelen İngiliz gazetecesine karşı cesur üslubuyla Peyami, İhsan ve Cemal arasında adeta sembolleşmeye başlamıştır. Bu genç subaylar açısından Ayşe’nin dramı, ulusal mazlumiyeti simgeler hale gelmiştir. Romanın anti-kahramanlarından Salime’nin getirdiği İngiliz gazetecesine ağır sözler söyleyen Ayşe’nin bu davranışı İngilizler cephesinde duyulmuş ve İzmirli bir kadının İngilizler aleyhine propaganda yaptığı söylenmeye başlamıştır. O güne dek Peyami’nin annesinin evinde kalan Ayşe, evdeki rahatsızlıktan ötürü ayrı bir yere taşınmak durumunda kalmıştır. İstanbul Ayşe için tehlikeli olmaya başlamıştır. Bu yüzden taşındığı yerde “İzmirli Ayşe” olduğu da saklanmaktadır. Cemal, diğer subaylarla birlikte İzmir’e gitmiş, İstanbul’da ise Ayşe ile birlikte İhsan ve Peyami kalmışlardır. Peyami, Cemal’e verdiği sözü tutarak sık sık Ayşe’nin evine uğramaktadır. Bu süreçte Ayşe’yi daha yakından tanımaya başladıkça Peyami, nin ona olan hayranlığı da giderek artmaktadır.

³²⁷ İnci Enginün, Halide Edip’in İstanbul’da Şişli bölgesi ile İstanbul tarafında oturan diğer köklü aileler arasında Yolpalas Cinayeti, Akile Hanım Sokağı, Sonsuz Panayır gibi romanlarında da benzer ayrımlar yaptığını eklemektedir. Yazar İstanbul tarafını, sırf gösteriş nedeni ile Şişli’de yaşayanlara tercih etmektedir. Şişli iyi yetişmemiş, gösteriş düşkünü alafrangaların yerleşme yeri olarak belirir. Bkz. İnci Enginün, age, 1995, s.223.

“Ayşe her gün bana yeni ve şayan-ı hayret bir kadın görünüyor. On sene evvel adı Ayşe, kendi vilayetli diye evlenmekten korkarak, Avrupa’ya kaçtığı bu kadının, bizim Avrupa taklidi kadınlardan daha ziyade şahsiyeti var. Fikri terbiyesi nümâyışkar olamayan selim ve basit hayat görgülerinden alınmış hakikatlerle, biraz okumuş ve lisan bilir bir kadın. Beni en çok hayrete sevkeden şey onun tarz-ı hayatı. İki odalı evinde yapayanlız oturuyor. ...Siyah esvabının yaması ikiyi aştı. Elinde daima bir dantel veyahut dikiş, çalışıyor. Elindeki parayı İzmir’e ait addettiği için hayatının büyük bir bölümünü ders vermekle, dantel yapıp satmakla çıkarıyor...Ders verdiği evlerde kimse onun hakiki hüvviyetini bilmiyor... Çok basit ve sessiz olduğu için kimsenin nazar-ı dikkatini celbetmiyor. Bu mesainin haricinde İzmir’de başlayan milli hareketle, Cemal’in arkadaşlarının mücadelesiyle meşgul.” (s.45)

Bu arada daha faydalı olacağı düşüncesi ile İstanbul’da görevlendirilen İhsan da Ayşe ile sık sık görüşmektedir. Peyami, İhsan ile Ayşe arasındaki yakınlığının ve duygularının da farkındadır. Bir süre sonra İhsan’da İstanbul’dan ayrılmak zorunda kalır. İstanbul’un işgali ve meclisin kapanmasının ardından, Ayşe’nin evini de İngilizler basmış ve Ayşe Gedikpaşa’daki evinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Peyami ile bağlantı kurmak için mahalledeki bir yakın arkadaşına mektuplar bırakmıştır. Peyami işgal sırasında tifoya yakalanmış olduğu için evden çıkamamakta, Ayşe’nin İstanbul’da olduğunu herkesten sakladıkları için de, kendisinden haber alamamaktadır. Nihayet Ayşe’nin izini bulunca, birkaç kişiyle birlikte Adapazarı’na geçmeye karar vermişlerdir. İstanbul İngilizlerce bilindiğinden h özellikle Ayşe için her yer tehlike altındadır.

Ayşe, Peyami ve onlarla birlikte Anadolu’ya geçenler için bir öncü rolündedir. *“Siyah kirpiklerinin arasından en kadir bir erkek iradesiyle bakan”* bu kadın kararlılığı, cesareti ile Peyami’nin gözünde *“ihtilalin en hakiki ateşi”*ni temsil etmektedir. Anadolu’da hemşirelik görevini yürütecek olan Ayşe buldukları yerde hemen herkesi etkisi altına almakta, herkesin sorunlarıyla ilgilenmektedir. İhsan, bu sıralarda Adapazarı civarında Kuvay-i Milliye hareketini örgütleme işiyle uğraşmaktadır. Ayşe ve Peyami de O’na katılmış ancak Ayşe Eskişehir’deki hastanede çalışmak üzere İhsan ve Peyami’den ayrılır. Peyami, Anadolu yollarına başlangıçta Ayşe’yi korumak, onunla birlikte olmak için düşmüştür. Ancak İhsan ve Cemal gibi bir asker değildir. Bu nedenle Ayşe’nin gözünde de yerinin onlar gibi olmadığını düşünmektedir. Ayrıca Ayşe’ye derin bir aşkla bağlanmakla birlikte, İhsan ile karşılaştığında kendini bu aşkı ortaya koyacak güçte de hissetmez. Ayşe bu anlamda kuvvay-i Milliyeciliğin de ölçütüdür Peyami’nin gözünde. Önce Ayşe’ye karşı kendini kanıtlamak zorundadır

“Ayşe’nin İzmir yolunda dövüşen, yaşayan ve ölenlere bakarken yeşil gözlerinde hasıl olan yumuşak şey, benim için de hasıl olsun istiyordum. Hiç olmazsa beni de ebediyen Hariciye’nin silik bir katibi görmesin. Beni de er ve mert tanısin.” (s.90)

Böylece İhsan’ın emrinde zabıt vekili olmak için çalışır. Mehmet Çavuş ile silah eğitimi yapmaya başlar. Ama Peyaminin Ankara’da Milli Savunma

Bakanlığı'na bağı görevi masa başı işlerden oluşmaktadır. Bu nedenle de kendisini Ayşe ve diğer arkadaşlarının aksine milli mücadelenin merkezinden uzakta görmektedir.

"Masadan masaya, odadan odaya gidiş geliş. Kağıt, kağıt, kağıt... Cemal alay kumandanı, Haşmet Bey firka kumandanı. Ayşe Eskişehir'de, ona sadece Hemşire Ayşe diyorlar. İhsan da alay kumandanı. Benimle hakiki hayat arasında kalın bir perde var ve o perdenin arkasında onlar. Hayatın yegane merkezi ve yegane amili olan yeşil gözler de orada. Ne yapıyorlar? Ne oluyor? Gazetelerin, kağıtların ne ehemmiyeti var." (s.132)

Ayşe Eskişehir'deki hastaneden yazdığı mektuplarla savaşın sıcak cephesini Peyami ile paylaşmaktadır. Bu mektupları yazdığı sırada kendini bütünüyle yaralı askerlere ve milli mücadeleye adanmıştır. Cemal Ayşe'nin mektuplarda hastanede baktığı İhsan ve Haşmet Bey'den pek söz etmemesine de şaşırılmaktadır. Peyami'ye göre bunun nedeni, *"Ayşe'nin kafasında ve gönlünde İzmir'den başka bir şey olmamasıdır."* Peyami'nin hissettiği gibi Ayşe de onun mücadelenin gerisinde yer almasından hoşnut değildir. Bir mektubunda *"Sen Peyami, İzmir yolunda hala sararmış kağıtlara bakarak mı yürüyeceksin?"* diye sormaktadır. Bu mektuptan sonra Peyami artık kesin olarak cephede yer almaya karar vermiştir. Bunun üzerine Sakarya Savaşından hemen önce Garp cephesine Rumca mütercimi ile fotoğrafçı olarak katılır. Nihayet kendisini tıpkı Ayşe gibi, *"ismi ve hüviyeti olan bir kişi değil, bu hakiki insan denizinin sadece bir parçası"* olarak hissetmeye başlamıştır. İhsan'ın emir zabiti olarak çalışmaya başlar. Büyük taaruz öncesinde de *"İlk defa askerler gibi ölümün suratına ihtiyari atılan mümtaz sınıftan biri olacağım. Ne ayşe, ne de kimse beni artık geri mahlukattan addetmeyecek"* (s.197) demektedir.

Gerek Peyami'yi cepheye getiren gerekse İhsan'ı *İzmir yoluna* sürükleyen şey, Ayşe'nin önderliği olmuştur. Romanın her iki erkek kahramanı da Ayşe'ye aşiktir. Ancak Ayşe'nin kendini tamamıyla milli mücadelenin bir parçası olarak konumlaması, ilgi duyduğu İhsan ile biraraya gelmesine engeldir. Ancak amaca varılması ile böyle bir ilişki mümkün olabilecektir. İhsan için bu noktada *"Ayşe sıtması"* diye nitelediği aşk ile vatan aşkı özdeşleşmiştir. Kişisel amacı, *"milletin amacı"*na karışmıştır. Bu nedenle kendisini *"Ayşe'nin gözlerindeki yeşil ışıkların aydınlattığı İzmir yolu"*na adanmıştır. Romanda İhsan ile Ayşe arasındaki aşkı anlatan bölümler bir aşk ilişkisini anlatmaktan çok Ayşe'nin milli mücadele içindeki konumunun belirginleştirilmesine yöneliktir. Yeni Turan'da Kaya'nın yüce amaçlar için vazgeçtiği şeyler ile Ayşe'nin vazgeçtikleri birbiri ile örtüşmektedir. Her ikisi de kişisel hayatından, sevdikleri erkeklerden vazgeçmek, kişisel mutluluk beklentilerini ertelemek zorunda kalmışlardır. Kuşkusuz bu, gerek Ayşe'nin gerekse Kaya'nın seçimidir. Ayşe bu seçimi ile kendisine aşık her iki erkeği de-Peyami ve İhsan- yüce amacın uğrunda seferber etmiş, Kaya'da yine

Oğuz'un kurtulması için yaptığı tercihte karşı partiden her iki erkeği de-Asım ve Hamdi Paşa- değiştirmeye başlamıştır. Halide Edip her iki romanda da ideal milliyetçi kadın kahramanlarına hayatı değiştirmek, yaşamı yeniden üretmek anlamında ağır sorumluluklar yükler. Hayatın akışı içinde aydınlanmış anneler olmak yoluyla yaşamı yeniden üretmenin adresi kadınlar olarak belirirken, Milli mücadele dönemi gibi kriz dönemlerinde kadının bu rolünü keskinleştirir. Milli ideal uğrunda kenetlenmenin, mücadelenin başını çeken Ayşe, Kaya gibi kadınlar için artık kişisel isteklerinin, yaşamlarının önemi yoktur.

Ateşten Gömlek'te İhsan, *Ayşe hummasından uzaklaşabilmek için "kıvvetli içkiler ve suni aşklar"*a da başvurur. Ancak *"ne kadar yeşil gözlü ateşli kavi kızlar"* tanısı da her seferinde kendisini Ayşe'nin etkisine daha da kaptırır bulur. İhsan'a göre Ayşe'nin *"ismi konulmamış temas edilmemiş, anlaşılmamış bir esrarı var"*dır. İhsan'ın 2. İnönü Savaşında yaralanmasının ardından hastanede Ayşe'nin kendisine baktığı dönemi anlattığı satırlar İhsan'ın tanımlayamadığı bu esrarı ve Halide Edip'in ideal milliyetçi kadın tipinin temel niteliklerini ortaya koymaktadır.

"O köylerde kollarımın arasında sıkıttığım kızlardan daha bakir, daha dudakları busenin yıldırım rasesini duymamıştı. O'nun hakiki sahibi ben olacağ, ihtirasımın, cennetimin bütün hummasını ona telkin edecektim." (s.166)

Ancak İhsan'ın bu düşü için daha zaman vardır. Hastanede Ayşe ile yakınlaşma fırsatı buldukları tek an, İzmir rüyasını konuştukları bir akşamdır. Ayşe burada ilk kez İhsan'a karşı duygularını belli etmiştir.

"Bir akşam onunla, İzmir'e ineceğimiz günü konuştuk...Aşkın ilk busesini dudaklarından alan bir ateşin kadın gibi canlanmıştı...İzmir hâlyası onu, tarihin en muhteris kadınından fazla sarsıyordu...Hiçbir busenin sadmesi beni Ayşe'nin İzmir'in yeşil hayaliyle sarsılması kadar sarstığını bilmiyorum." (s.166)

İzmir ile ilgili bu konuşmaların ardından İhsan Ayşe'ye evlenme teklif eder. Ayşe İhsan'a cevabı şöyledir:

"İhsan, dedi ben o adama hayatta ne isterse 'hayır' diyemem, yalnız benim için evlenmek kabil değildir. Farzet ki, hayatımdan bir taun geçti, beni bütün insanlardan uzaklaştırdı. Yalnız İzmir yoluna bağladı...İhsan, dedi, İzmir'e girdikten ve Akdeniz kıyılarında yeşil İzmir için akan kanları tesit ettikten sonra istediğin zaman benimle evlenirim. O ana kadar yemin et, kalbinin bütün ateşi sade İzmir'e gitmek için yanacak." (s.167-168)

Romanda İhsan ile Ayşe arasındaki aşkı anlatan bölümler, romanın bir diğer anti-kahramanı Mehmet Çavuş'un Kezban'a olan Kezban'ın İhsan'a olan aşkını anlattığı bölümlerden epey farklıdır. Fethi Naci, romanın en güçsüz yanının İhsan ile Ayşe arasındaki aşk sahneleri olduğunu belirtmektedir.³²⁸ Yazar romanda

³²⁸ Fethi Naci, age, 1990, s.139.

işlenen diğer aşk ve tutkuları anlatmada çok daha başarılıdır. Çünkü bu kahramanlar Ayşe gibi yekpare bir modeli, ideali temsil etmez. Ama bir o kadar da hayata yakındırlar. Ayşe ise her anlamda keskin ve katı çizgilerle tanımlanmaktadır. Sadece ordudaki çalışmalarını ya da İhsan ile ilişkisinde değil, hal ve hareketleri, görünümü ile de imkansızca yakın bir yerde durur.

“Bu kadını hiçbir şey sarsamaz. Alnın ortasına bir kurşun gelse dahi aynı sükunla gözleri bakacak.”(s.180) “O akşamki kadar gözlerini güzel görmedim. Ne kadınlık, ne cinsiyet, ne de beşeri bir zaaf vardı. Hiçbir şeyin dokunamayacağı bir kudret ve sükun, sonra dudaklarının etrafında şefkatin, muhabbetin en lahuti iki çizgisi camiiin mustarip ve yaralı sakinlerine tebessüm ediyor.” (s.182-183) “ Ben de orada, merhametin kuvvetin ve bütün mustarip vatanımın bir timsali gibi orada ateş ve kan içinde olan kadının ayaklarının altına yatmak ve ezilmek istedim.” (s.183)

Savaşın sona ermesine yakın Ayşe ile İhsan ardından Cemal hayatlarını kaybederler. Peyami, Ayşe'nin İzmir rüyasını yaşamaya kararlıdır:

“Ne parlak bir fikir zihnimi kurcaladı. İzmir'e en evvel ben gireceğim. Sonra Gökçepınar'a gelip Ayşe'ye söyleyeceğim.O, İhsan'a İzmir'e girerse evleneceğini söylemişti. Yoksa İhsan'ı sevmemişti.Ben biliyorum. O kimseyi sevmemişti.Yalnız İzmir'e girecek adamı sevecekti.” (s.208)

Halide Edip Adıvar'ın Ayşe örneği üzerinden milli mücadelenin sembolü olacak bir kadın kahraman yaratmıştır. Yeni Turan ile Ateşten Gömlek'in yayınlanması arasında on yıl vardır. Bu on yıllık dönemde milliyetçilik ve toplumsal kimlik kavrayışında değişimler yaşanmış, işgaller ve Birinci Dünya Savaşının ardından Kurtuluş Savaşı Halide Edip'in Yeni Turan'daki muğlak hülyalarının dışında somut tarihsel gelişmelerin biçimlendirdiği milli ideal ve kimlik tanımları üzerinden hareket etmiştir. Yazarın milliyetçi kadın tipi de bu çerçevede belirginleşmiştir. Yeni Turan'ın Kaya'sı ile Ateşten Gömlek'in Ayşe'si arasında en temel benzerlik her ikisinin de cinsiyetlerini, kişi oluşlarını aşan, kendilerini toplumsal ideallerin bir parçası olarak tanımlayan milliyetçi kadın modeli olmalarıdır. Yeni Turan'dan Ateşten Gömlek bu ideallerin tanımlanmasında kimi değişimler olmakla birlikte, her ikisi de gerek Osmanlı feminitesi gerekse “asri kadın” anlayışlarını reddeden milli bir kadın kimliğini kurmaya yönelir. Bu kimliğin en temel unsurları ise toplumsal sorumluluk bilinci, cinsiyeti aşma ve gerek batılı gerekse Osmanlı geleneksel kadın kimliğini aşacak “milli” olarak tanımlanacak bir dizi özellikten oluşur. İlk romanlarında genellikle batılılaşma ile temasını sürdüren kadın tipleri, ikinci dönem romanlarında “batılılaşmış” kadın tipinin de kimi özelliklerini “Türkleştirmek” yoluyla kendisinde toplayan yeni bir kadın tipine dönüşmüştür. Durakbaşa, Halide Edip'in, özellikle Yeni Turan ve Ateşten Gömlek gibi romanlarıyla amazonvari bir milliyetçi kadın imajını

popülerleştirdiğini belirtmektedir.³²⁹ Cinsiyetin aşılmasına yaslanan bu amazonvari kadın tipi, kadın-erkek eşitliği anlamında çağdaşlığın, milli ideallerin ve İslam öncesi uzak geçmişin temsilciliğini yapması ölçüsünde de milliyetçiliğin sembolü olarak işlev görmüştür. Saliha Parker de gerek Ateşten Gömlek'te Ayşe'yi gerekse Vurun Kahpeye'de Aliye'yi tanımlayan en temel özelliğin "kendini yadsıma" olduğunu ve bu romanların Kurtuluş Savaşı boyunca mücadele içinde yer alan kadınların bağlılıklarını pekiştirme ve bu nedenle konularını güvence altına alma yolunda hizmet ettiğini vurgulamaktadır.³³⁰

D. KADIN KİMLİĞİNDE YENİ UZLAŞMALAR: SON DÖNEM ROMANLARI

1. SİNEKLİ BAKKAL

Sinekli Bakkal, Halide Edip'in yurtdışındaki gönüllü sürgünlük yıllarında kaleme aldığı eserlerden biridir. Roman ilk olarak *The Clown and His Daughter* (Soytarı ve Kızı) adıyla 1936 yılında İngiltere'de yayınlanmış, aynı yıl Türkçe olarak *Haber* gazetesinde tefrika edilmiş ve hemen ardından kitap olarak basılmıştır.³³¹ 1942'de CHP roman ödülünü kazanan Sinekli Bakkal, 1968 ve 1975 yıllarında da filme alınmıştır. Halide Edip'in olgunluk çağı eserleri arasında sayılan roman yazarın en tanınmış eserlerinden biridir. Özellikle CHP roman ödülünü kazanmasından sonra pek çok baskısı yapılmış, yetmişlerin ortalarına kadar Türk edebiyatının en çok okunan romanlar listesine girmiştir.³³²

Sinekli Bakkal, 1908 öncesi 2. Abdülhamit döneminde İstanbul'un Aksaray'daki Sinekli Bakkal mahallesinde geçmektedir. Yazar ilk dönem romanlarında mekan olarak İstanbul'un batılılaşmanın etkisi altındaki merkez

³²⁹ Ayşe Durakbaşa, *The Formation of 'Kemalist Female Identity': A Historical-Cultural Perspective*, Boğaziçi Üniversitesi ...1987, s.75.

³³⁰ Saliha Parker, "Unmuffled Voices in the Shade And Beyond: Women's Writing in Turkish", *Textual Liberation: Feminist Writing In the Twentieth Century*, Der. H.F. Scott, London: Routledge, 1991, s.283.

³³¹ Halide Edip Adivar, *The Clown and His Daughter*, London: George Allen and Unwin Ltd., 1936 ; Halide Edip Adivar, "Sinekli Bakkal", *Haber*, nr: 1352-1485. Bu bölümde romanın 1973 yılındaki 31.baskısı kullanılacaktır. Dolayısıyla romandan yapılan alıntılar ile ilgili olarak metin içinde belirteceğim sayfa numaraları da bu baskıya aittir. Bkz. Halide Edip Adivar, *Sinekli Bakkal*, İstanbul: Atlas Yayınları, 31. Baskı, 1973.

İnci Enginün romanın İngiltere'de bir hayli yankı uyandırdığını ve hakkında pek çok eleştiri yazısı yayımlandığına dikkat çekmektedir. Enginün çalışmasında İngiliz basınında çıkan bu eleştirilere de yer vermiştir. Enginün ayrıca romanın ilk adının *Shadow Play* olarak düşünüldüğünü, bu adla daktilo edilmiş bir kopyanın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki Halide Edip müzesinde yer aldığını eklemektedir. Bkz. İnci Enginün, age, 1995, s.278-279.

semtlerini, milli mücadele dönemi romanlarında da Anadolu'yu kullanmasına rağmen Sinekli Bakkal'dan itibaren İstanbul'un çevre semtlerine yönelmiştir.³³³ 1908 öncesi Abdülhamit dönemini konu almasına rağmen roman, devrimler sonrasında, yazarın devrimleri gerçekleştiren merkez kadro ile arasındaki çatışmanın ardından girdiği gönüllü sürgünlük döneminde kaleme alınmıştır. Halide Edip bu romanda Selim İleri'nin deyişiyle, anılarında tiksintiyle söz ettiği 2 Abdülhamit döneminden "handiyse peri masalı çıkarmaktadır."³³⁴ Romanda yazıldığı dönemin çağdaş, laik Türkiye vurgusunun aksine, dinsel ideoloji ve muhafazakar tutum belirleyicidir. Bu anlamda roman yazarın Kemalist devrimlere yönelik kimi eleştirileri ile birarada düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır.

Sinekli Bakkal'ı önceki dönem eserlerinden ayıran bir başka özellik ise romandaki kişi sayısının bir hayli fazla olmasıdır. İlk dönem romanları en fazla dört-beş kişi çevresinde dönerken, Sinekli Bakkal'ın mahalle dekoru içinde çok çeşitli tiplere yer verilmiştir. Berna Moran bu durumu açıklayıcı bir tez öne sürmektedir. Moran'a göre Halide Edip, ilk romanlarında kafasındaki kadın kahramanlardan yola çıkmış, bu imge romanın itici gücünü oluşturmuştur. Olay örgüsü bu kadın kahramanın merkez olduğu aşk ilişkilerine bağlı olarak gelişmiştir. Moran, Sinekli Bakkal'da ise yazarın 2. Abdülhamit dönemi İstanbul'unun panoramik bir tablosunu çizerken, olay örgüsünün topluma yayılarak genişlediğini ve siyasal, toplumsal, dinsel sorunlarla örülmüş olarak geliştiğini belirtmektedir.³³⁵ Kuşkusuz bu romanın baş kadın kahramanı Rabia'da önceki romanlardaki gibi romanın çekim merkezi halindedir ve güçlü bir kişiliği sergilemektedir. Ama bu kez romanın baş kadın kahramanı alt sınıflardan gelmektedir. Moran'ın değerlendirmesi, romanın yazılış amaçlarıyla ilgilidir. Bahriye Çeri, Sinekli Bakkal'da yer alan kadın tiplerinin çeşitliliğini, yazarın 2. Abdülhamit dönemi İstanbul'undaki çeşitli çevreleri ve sosyal sınıfları işlerken bunu mutlaka ve öncelikle o sosyal sınıfın özelliklerini temsil eden kadın tiplmeleriyle yaptığını, romanda çeşitli sınıflardan erkeklere yer verse de, ön planda olanın kadınlar olduğunu belirtmektedir.³³⁶ Gerçekten de Rabia'nın annesi Emine, Osmanlı alt

³³² N. Ziya Bakırcıoğlu, Sinekli Bakkal'ın 1936-1978 yılları arasında 33 baskı yaparak bu dönemde en çok baskısı yapılan roman olduğunu belirtmektedir. Bkz. N.Ziya Bakırcıoğlu, age, 1983, s.14.

³³³ Yazar Sonsuz Panayır (1946) ve Akile Hanım Sokağı(1957) , Sevda Sokağı(1959) adlı romanlarında da İstanbul'un çevre mahallelerine yönelmiştir. Halide Edip anılarında 1. Dünya Savaşı öncesinde evkafa bağlı kız okullarının müfettişliğini yürüttüğü dönemde İstanbul'un çok farklı çevre semtlerini ve burada yaşayanları tanıma fırsatı bulduğunu, özellikle Kasımpaşa ve Sinekli Bakkal çevresi hakkında bilgi sahibi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Halide Edip Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul: Özgür Yayınları, 2000, s.201.

³³⁴ Selim İleri, Biten (İki) Yüzyıl, İstanbul: Kaf Yayınları, 1999, s.316.

³³⁵ Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1, İstanbul: İletişim, 1997, s. 120.

³³⁶ Bahriye Çeri, Türk Romanında Kadın, İstanbul: Simurg Yayınları,1996, s.83.

sınıflarındaki dinsel taassubunu; Dürnev, batılılaşmış üst sınıf ailelerin yozlaşmışlığını; Sabiha Hanım, artık devri kapanmak üzere olan Osmanlı hanımlığını; Çingene Pembe, “zavallı bir çingene” olmanın sağladığı olanakla toplumsal baskılardan bir ölçüde kaçınabilmiş alt sınıf kadınların uçarılığını, “batıl” inanışlarını; Kanarya ise saray kadınlarını temsil eder. Rabia zaten başlı başına bir bireşimdir. Romana bir sahnesinde Handan ve Neriman da görünmektedir. Ama Rabia’nın gözünde Handan da Neriman da “*Frenk karılarına benzenmeğe yeltenmiş kadınlardır*” ve kendisini onlarla karşılaştırmayı düşünmeyecek kadar değerli görmektedir. (s.226)

Roman, Sinekli Bakkal mahallesi ve sakinlerinin okuyucuya tanıtılması ile başlar. Romanın baş kahramanı Rabia’nın içinde bulunduğu atmosfer, ailesi, komşuları kısaca Sinekli Bakkal’ın otantik dünyasını tanımlayacak çeşitli kişi ve unsurlar birer birer roman sahnesinde sıralanmaya başlar. Rabia, Halide Edip’in toplumsal kimliğimiz ile ilgili biraraya getirmeye çalıştığı değer ve ideolojileri üzerinde topladığı karmaşık bir roman kişisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Rabia kişiliğinde temsil edilenler o kadar çeşitlidir ki, bu unsurların birlikteliğinden tutarlı bir kişi oluşturmak imkansızdır. Murat Belge, Rabia için “hem müşfik hem kinci, hem tutucu hem açık görüşlü, hem uysal hem dediğim dedik, ve daha bir sürü karşıt huya sahip-böyle bir kişiyi herhangi bir yazarın inandırıcı bir biçimde sunması bilmem olabilir miydi?” diye sormaktadır.³³⁷

Rabia, katı dinsel tutumu ile tanınan imamın asık yüzlü, mutaasıp kızı Emine ile mahallede ortaoyununa çıktığı için Kız Tevfik olarak adlandırılan, mahalleliyi gülmekten yerlere yatıran haylaz ve havai tabiatlı Tevfik’in kızı olarak dünyaya gelmiştir. Yani daha başından Emine ve Tevfik gibi birbirine zıt anne babanın ürünüdür. Rabia’nın mahallenin imamı olan dedesi Hacı İlhami Efendi, mahallenin diğer erkeklerinin “*yüzüne ladenden bir ben koyup, kaşına rastık, gözüne sürme çekip kırıtması cinsi haysiyetlerine dokunduğu*” için yüz vermediği Kız Tevfik’i daha başından reddetmiş, kızı Emine ile evliliğini de kabul etmemiştir. Tevfik, Osmanlı erkeğini tanımlayan “ağırlıkların” bütünüyle dışındadır. Gözleri bir kız çocuğu gibi tatlıdır, para işlerinden hiç anlamaz, komik, haylaz ve çok konuşkandır. Zaten birbirine hiç uymayan bu iki kişinin evliliği de erkenden son bulur. Emine Rabia’yı Tevfik’ten boşandıktan sonra dünyaya getirir. Rabia’nın çocukluğu, babasının o sıralar sürgünde olması dolayısıyla imamın katı taassubu ile Emine’nin kasvetli ruh hali içinde geçer. Bu nedenle ne yaşatlarının oyunlarına katılabilmiş ne de mahalle mektebine gidebilmiştir. Erken yaşlarda

³³⁷ Murat Belge, *Edebiyat Üstüne Yazılar*, İstanbul: İletişim, 1998, s.28.

dedesine hizmet etmeyi öğrenmiş, daha küçük yaşlardan itibaren dedesinden hafızlık dersleri almaya başlamıştır. Torununun bu alandaki yeteneklerini farkederek Hacı İlhami Efendi de Rabia'yı bir hafız olarak yetiştirmeye karar vermiş, Rabia kısa sürede İstanbul'un en küçük, ve en yankı sesli hafız olarak tanınmaya ve para kazanmaya başlamıştır.

Romanın Sinekli Bakkal'ın yoksul dünyasından oluşan dekoru zaman zaman değişerek mahallede yer almakla birlikte mahallenin dünyası dışında sayılan, tipik bir Osmanlı erkeği Zaptıye Nazırı Selim Paşa ve eşi Sabiha'nın konağına kaymaktadır. Bu konak 2. Abdülhamit dönemi Osmanlı üst sınıf yaşamına dair pek çok şeyi barındırmaktadır. Süslü, alafranga cariyeler, poligami, Abdülhamit bürokrasisinden tipik bir Osmanlı erkeği olan baba, muhalif, alafranga Genç Türkleri temsil eden ailenin oğlu Hilmi, moda ve süs düşkünü, müsrif, *esaret zincirleri altından olan Osmanlı üst sınıf "hanımlarını"* temsil eden anne, Avrupalı hocalardan alınan eğitimler, danslar, mevlid okumalar gibi zaman zaman birbiri ile çatışma halinde olan unsurlar aynı konakta yer almaktadır. Romanda zaptıye nazırı Selim Paşa 2. Abdülhamit döneminin baskı ve zulmünün temsilcisidir. Ne var ki alafranga oğlu Hilmi tam da babasının temsil ettiği bu baskı rejimini çökertmek için gizlice örgütlenen Genç Türklerin bir üyesidir. Konaktaki temel çatışma Hilmi ile Selim Paşa ve Sabiha Hanım arasındaki çatışmadır.

Rabia, ünlü hafızlığı sayesinde Sinekli Bakkal'ın fakir dünyası dışında Selim Paşa'nın zengin konağını tanıma fırsatı bulur. Yaşamında etkisi olacak Vehbi Dede, Peregrini gibi kişilerle tanışması da bu sayede gerçekleşecektir. *Kaplumbağa kabuğu gibi katı ve koyu entarileriyle, Kur'an okumak için geldiği Selim Paşa'nın konağındaki süslü, göz kamaştırıcı kadınların yaşamını hayretler içinde gözler. Konaktakiler de Rabia'nın dillere destan sesi ve hafızlığı karşısında şaşkınlığa düşerler. Konağın alafranga oğlu, Genç Türklerden Hilmi bile bu ses karşısında büyülenmiştir. "Ben olsam, derhal Peregrini'yi hoca diye tutarım. İki yılda o ses, bir mucize haline gelir. Kim bilir belki de Avrupa sahnelerine çıkacak bir Prima Donna olur. Fakat yapılmaz ki..Bu geri kafamız.."*(38) Hilmi'nin *Prima Donna'ları sahnelerde şarkı söyleyen bir medeniyet* hülyası değil belki ama Rabia üzerinde, hem İspanyol asıllı müzik hocası Peregrini hem de tekke musikisi ve mevlevi inançlarının temsilcisi Vehbi Dede'nin rol oynadığı bir bireşim gerçekleşecektir. Selim Paşa Rabia'nın tahsili işini üzerine almıştır, eve gelen hocalardan onun da yararlanmasını sağlar. Ancak Selim Paşa'nın deyişiyle Rabia, *Asım Bey'in Bonmarşe bebeği gibi, karnına basınca mama, papa diye öten kukla kızlarına benzemeyecektir.*(s.40) Günün yarısını konakta geçirmeye başlayan Rabia, sadece hocalardan değil çocukluğunda mahrum kaldığı kimi hayat

deneyimini de edinmeye başlamıştır. Rabia, Vehbi Dede'den musiki dersleri almaya başlar. Vehbi Dede, Rabia'nın çocukluğundan itibaren yaşamına egemen olan, dedesinin temsil ettiği bağınaz ve korkuya dayanan bir İslam anlayışının karşısında, kalbe ve aşka dayanan alternatif bir İslam anlayışını temsil etmektedir. Romana Vehbi Dede aracılığı ile egemen olmaya başlayan mevlevilik Rabia'nın yaşamında yeni bir açılımı temsil eder. Halide Edip küçükken ananesi Haminine'nin konağında Mevlevi gelenekleri ile ilgili gözlemlerini Sinekli Bakkal'ın bütününde kullanmıştır.

Rabia'nın müzik eğitiminde ikinci aşamayı Peregrini'den aldığı batı müziği dersleri oluşturmaktadır. Peregrini, ilk tanışmalarında tokalaşmak için uzattığı elini Rabia'nın öpüp başına koyması karşısında, Hilmi ve arkadaşlarının bu alaturka durumu alaya almasını önemsemez. Çünkü bu ilk alaturka hareketinden itibaren Peregrini, Rabia'yı ders verdiği diğer alafranga zengin çocuklardan ayrı bir yere koyar. Peregrini için bu alaturka davranış karşısında Rabia hakkında, *"İstanbul şehrinin, medeniyetinin, kültürünün yüzyıllar süren gelişmesinin vücuda getirdiği yerli bir örnek!"* saptamasında bulunur.(s.49) Rabia-Peregrini ilişkisinde ilk andan itibaren ilişkinin batılı hoca'dan müslüman Rabia'ya doğru gelişen tek yönlü bir ilişki olmayacağı belli olmuştur. Hatta tam tersine yazar, giderek Rabia'yı, gönülünü kaptıracağı Peregrini karşısında "öğretmen" konumuna sokacak, Rabia'nın güçlü ve "yerli" kişiliği batılı Peregrini'yi biçimlendirmeye başlayacaktır. Halide Edip, katolik dünyasınca aforoz edilerek on beş yıldır İstanbul'da müslümanlar arasında yaşayan eski bir İspanyol asilzadesi olan Peregrini tiplemesinde inandırıcı olmaktan uzaktır. Peregrini'ye kendi ağzından Hıristiyanlık ve Batı kültürü ile ilgili olarak söylediği cümleler, sanki bir müslümanın ağzından çıkmış gibidir. Hatta Rabia ile ilk karşılaştıklarında Rabia'nın *kendi kitabından kendi üslubuyla Kur'an okuduğunda Rabia'nın ulvi ve ermiş görünümü karşısında büyülenen Peregrini ilk zamanlar ona ders vermeye yanaşmaz. Hilmi'ye "Hayır Sezar'ın malını Sezar'a. Allah'a ait olanı Allah'a vermek gerek...Ben Sezar'ın, ben şeytanın toplumundanım. Çocuk Allahın, bırakın olduğu yerde kalsın"* diyerek ders vermeyi reddeder.(s.51) Ne de olsa o *iyi gavurdur* ve Vehbi Dedenin saptamasıyla belki de o *müslümanların İspanya'dan kovulması sırasında Hıristiyan olmuş eski bir müslüman ailesindedir.*(s.158)

Romanın bir diğer çatışması Vehbi Dede ile Peregrini arasındadır. Vehbi Dede sakin, telaşsız, kanaatkar, uyumlu, ruha seslenen Doğu'yu, Peregrini, ateşli heyecanlı ve tatminsiz Batı'yı temsil eder. Vehbi Dedeye göre *kinler, nefretler boğuşmalar, didişmeler, vahşetler dahi aynı ışığın gölgeleridir. Yaşamın bütün görüntüleri geçici bir gölge oyunundan ibarettir.*(s.53) Bu nedenle *herhangi bir*

hayat fırtınasını sessizce seyretmek gerekir.(s.154) Berna Moran, Peregrini ile Vehbi Dede arasındaki kültür çatışmasının romanın temel politik sorunu ile ilgili olduğunu belirtmektedir. “İstibdat rejimi iğrenç ve korkunç ama ondan kurtulmak için isyan etmenin, devrimci bel bağlamanın da yararı yok. Ne yapmalı öyleyse? Anlaşılan yapılacak tek şey kadere boyun eğmek.”³³⁸ Moran, romana egemen olan bu kaderci felsefenin türlü görünümlerini sunmaktadır. Mesela romanda Genç Türkleri temsil eden Hilmi, dedeyi *uyuşturucu felsefesi* nedeniyle imamın taasubundan daha zararlı bulmaktadır. Oysa Dedenin felsefesinin zıddı bir felsefeyi temsil eden Peregrini bile Dede gibilerin varlığını bu zulüm dünyasında kişinin ruhunu dindiren bir unsur olarak gerekli bulur. Peregrini kendi içinde çatışmalı bir kimliğin temsilcisidir zaten. Dedenin durmuş oturmuşluğunun aksine O, felsefeden felsefeye gezinip durur. Ne de olsa O, *batının soğuk ikliminden uzaklaşmış, doğu ikliminde dinlenme ve şifa* aramaktadır. Bu nedenle temsil ettiği felsefeyi sorgulayan da yeni arayışların peşinde dolanan da kendisidir. Ancak Moran romanın çeşitli unsurları bir araya getirmek suretiyle peşine düştüğü bu kaderci felsefeyi başarıyla savunmadığını, romanda canlandırılan baskı rejiminin okur üzerindeki etkisinin, isyan aleyhinde söylenenlerden çok daha güçlü olduğunu ve dengenin yazarın amacına ters düşecek biçimde bozulduğunu belirtmektedir.³³⁹ Gerçekten de 2. Abdülhamid döneminin baskı ve zulmünden, jurnalciliğinden uzun uzadıya bahsedilir romanda. Örneğin Tevfik, Hilmi gibi politik bir kimliğe sahip olmamasına rağmen Abdülhamit dönemi zulmünden fazlasıyla nasibini alır. Romanda saray çevresindeki iktidar mücadeleleri, oyunlar ve cinayetlerden sık sık söz edilmektedir. Ama yine de Halide Edip, Genç Türkleri temsil eden Hilmi’ye bile, *pencerelerinden yasemin kokusu gelen ılık odalarda tartışıkları Fransız ihtilalinin, fertlerin hayatında zulüm ve aşırı baskı yaratan havasını düşündürterek, “Fert için bir tek kurtuluş yolu var, o da Vehbi Dede gibi dünyayı Allah’ın gelip geçen bir rüyası kabul etmek”* dedirtecektir.(s.137) Selim İleri her ne kadar Abdülhamit yönetiminin olumsuzluklarını sergilese de, romanın bütününe yayılan ve Vehbi Dede aracılığıyla görünürlük kazanan yazgıcı felsefesinin, yazarın devrim ve toplumsal eylem konusunda, Peyami Safa’yı aratacak ölçüde gerici ve sığ tezlerden oluştuğunu belirtmektedir.³⁴⁰

Romanda Rabia’yı, konak vasıtasıyla tanımaya başladığı Vehbi Dede, Peregrini, Hilmi ve diğerlerinin dünyasının yanında yeni bir dünyaya taşıyan da taassup ve muhafazakarlığın kurbanı olarak gittiği sürgünden dönen babası Tevfik

³³⁸ Berna Moran, “Sinekli Bakka’da Politik Sorun”, Birikim Dergisi, Sayı 21, Kasım 1976, s.9.

³³⁹ Berna Moran, “Sinekli Bakka’da Politik Sorun”, age, 1976, s 10.

³⁴⁰ Selim İleri, *Çağdaşlık Sorunları*, İstanbul: Günebakan, 1978, s.58-59.

olur. Rabia, babasının orta oyunundan arkadaşı cüce Rakım ile birlikte kurduğu dünyada ilk defa *etrafini çeviren yasaklar duvarının yıkıldığını, kalbinin bağlarının çözüldüğünü* hissetmiştir. İmam ve annesi Emine Rabia'nın babasının yanına gitmesine şiddetle karşı çıksalarda, Rabia babasının yanında kalmayı seçecektir. Bundan sonra Rabia, bir yandan camiilerde mukabele okuyarak eski işini sürdürecektir, bir yandan da Tefvik ve Rakım ile birlikte *İstanbul Bakkaliyesini* işletmeye başlayarak bu üç kişilik dünyanın reisi olacaktır. Tefvik ve Rakım, Rabia'nın imamın evindeki koyu dindarlığın aksine müslümanız demekten başka, ne namazla ne oruçla ilgisi olan kişilerdir. Rabia'nın hatırı için sahura kalkarlar, camilerden de imamlardan da sıkılırlar. İkisi de bu dünyaya ait neşenin, uçarılığı, haylazlığın ve zevkin temsilcisidirler. Bir yandan mahallede orta oyunlarını sunmaya devam ederken, Rabia da onlara tef çalar, seslendirme yapar. Rabia'nın Sinekli Bakkal mahallesinde kurduğu bu yaşama Vehbi Dede, Peregrini, Hilmi ve arkadaşları da dahil olmaya başlar. Vehbi Dede'nin Rabia'ya ders verdiği akşamlar dükkanın üstündeki fakir oda, felsefelerin, uygarlıkların tartışma alanı haline gelir. Halide Edip'in amacı, Rabia'yı merkez alan bu dünyada kusursuz bir bireşim yaratmaktır.

"Rabia'nın ruhunda yeni hayatın ne etki yaptığını anlamak için yüzünü çok yakından ve derinden incelemek gerekti..Çünkü eski ve yeni hayatı üst üste konulan fakat tamamen birbirini bozamayan iki medeniyet tabakası gibi görünüyordu...İşte bu karşıt şeylerin o genç yüzde karışımı ...büyü gibi tesir eden başkalığı meydana koyuyordu." (s.72-73)

Rabia'nın bu büyüünün etkisine en çok kapılan Peregrini olmuştur. Peregrini için Rabia, karışık bir bilmece gibidir. Batılılığa özgü merakla *"laboratuvarda çalışan bir bilgin tecessüsü ile"* Rabia'yı incelemekte ve giderek de etkisi altına girmektedir. Vehbi Dede gibileri içinse zaten baştan kabul edildiği gibi *"her insan binbir karşıt şeyden yoğrulmuş bir halita"*dır. Peregrini, başına fes takarak cemaatin arasına karışır, Rabia'yı camiide dinlemeye gider, ilahilerin ve mevlidin musikisi ile kendinden geçer.

Rabia kişiliğinde bir araya getirmeye çalıştığı unsurlarla yazar, Abdülhamid yönetimi ile Genç Türk faaliyetleri, geleneksel Osmanlı kimliği ile alafranga batılılaşma, Sinekli Bakkal'ın yoksul dünyasında gözlenen koyu taassup ile uçarılık ve de bir bütün olarak Doğu ile Batı arasındaki çatışmayı aşmaya yönelir. Rabia *benliğinden hasıl olan bir başkalıkla* büyümektedir. Bu başkalığın önemli bir yanı da, Halide Edip'in hemen her kadın kahramanında görüldüğü gibi cinsiyetin silikleşmesi veya cinsiyetsizleşmedir.

"Onun kalın sesinde, dik kafasında yetişmiş bir erkeğin dengesi, gücü vardı. Paşanın konakta görmeye alıştığı, durmadan cinsiyetini belli eden, cinsiyetini sömürmeye uğraşan kadınlardan o, ne kadar başkaydı...Düzgünsüz, allıksız, rastıksız,sürmesiz." (s.91)

Rabia'nın giyimi, uzun, bol siyah yeldirmesi, belden aşağı düşen beyaz patiska başörtüsü ile fakir işçi kadınları gibidir, ama onlardan farklı olarak peçe de takar, bir kadın görünümünü almaya başlayınca Sinekli Bakkal delikanlılarının rüyalarına girmeye başlasa da hafızlığından gelen yarı kutsal durumu, keskin, hazırcı cevap dili, her yaştan erkeğin kendisine saygı duymanın ötesine geçmesine izin vermemektedir. Evliliği sırasında bile kocası ile arasında en küçük bir cinsel yaklaşmadan söz edilmez. Özetle, “*Sinekli Bakkal'ın erkek dünyasına meydan okuyan bir bayrak gibi*”dir.(s.87) Bu konumu nedeni ile Rabia Sinekli Bakkal'ın diğer kadınlarına oranla daha serbesttir. Ancak “*bu serbestlik, bu tabiiyet Rabia'nın temizliğinden, muhayyilesinin ona vaktinden evvel hayat tehlikesini öğretmemesinden*” ileri gelmektedir.(s.101) Her ne kadar *dini ve cinsiyeti*, kadınları himaye etmeye zorunlu kılan bir mahallede yaşasa da o sanatıyla geçimini kendi sağlar, dükkanı çekip çevir, artık bir kadın görünümünü alsın da erkekler arasında yer alır. Elif Şafak, Rabia örneğinde görülen cinselliğinden ve cinsiyetinden uzaklaştıkça, erkeklere has kimi imtiyazlardan daha çok yararlanma durumunu Cornwall ve Lindisfarne'in kullandığı “hegemonik erkeksilik” kavramı ile açıklamaktadır. Buna göre hegemonik erkeksilik, mevcut toplumsal yapıda kadınsılığa ait atfedilen özelliklerden arındırılarak üstün sıfatlarla donatılmış bir varoluştur. Bu anlamda da hem kadını hem erkeği karşısında tavır almaya zorlar.³⁴¹

Peregrini'nin Rabia'ya olan ilgisi karşılıksız kalmaz. Bir süredir zihni kendisinden yaşça bir hayli büyük olan Peregrini ile meşgul olan Rabia daha on üçüneyken, Sabiha Hanım'a bir müslüman kızı ile bir Hıristiyan erkeğin evlenip evlenemeyeceğini sorar. *Erkekler başkadır*, hıristiyan bir kadınla evlenebilirler. Ama bir müslüman kızı için Sinekli Bakkal dünyasında buna yer yoktur. Rabia on sekiz yaşına geldiğinde artık Peregrini dışında bir erkekle evlenemeyeceğinden emindir. Ama “*aralarında geçitlerin en geniş, en geçilmezi vardır. Din ve gelenek geçidi.*” Bu nedenle sürekli kendine telkinde bulunur. Peregrini için ise, daha başından Rabia'ya gönlünü kaptırmasına rağmen aradaki yaş farkı büyük bir sorundur. Ama onun Rabia'ya olan düşkünlüğü Vehbi Dede'nin bile dikkatini çekmiştir. “*Peregrini uzunca bir seyahate çıksa iyi edecek. Artık nefesine söz geçiremeyecek bir hale geldi. Kızın sakın hayatında yeni bir fırtınaya ne lüzum var*” diye düşünmektedir.(s.195) Peregrini, Vehbi Dede'nin dilediği gibi nefesine

³⁴¹ A. Cornwall ve N. Lindisfarne, *Dislocating Masculinity*, London: Routledge, 1995, s.3'ten aktaran Elif Şafak, “*Hegemonik Erkeksiliğin Gölge Oyuncuları...*”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı 81, Yaz 1999, s.191. Elif Şafak makalesinde Kız Tevfik, Peregrini ve Rabia ilişkisine de hegemonik erkeksilik çerçevesinden yaklaşarak, kadınsı erkeklik ve erkeksi kadınlık üzerine ilgi çekici saptamalarda bulunmaktadır.

söz geçiremeyeceğinden korktuğu için değil ama, annesinin ölüm haberini aldıktan sonra işlemlerle ilgilenmek üzere İstanbul'dan ayrılır.

"Kader bir Müslüman kızın gönlünü bir kafire vermiş.Kafir de anası ölmüş ortadan kaybolmuş. Belki bir daha dönmeyecek...Her şeyde bir hikmet var. Peregrinin anasının ölümü, Rabia'ya gökten gönderilen bir işaret Tövbe etmesi, gönlünün günahını çıkarıp atması için onu ikaz eden ilahi bir işaret." (s.200)

Rabia, kendini bu şekilde telkin etse de Peregrini'nin gidişi, kızın hayatında büyük bir boşluk yaratır. Peregrini, Rabia'yı var eden unsurların bir dengeleyicisidir adeta. Bu nedenle de gidişinden sonra bu dengeyi "*Vehbi Dede'nin telkin ettiği sevecen ve şefkatli bir kuvvete*" yüzünü çevirse de içindeki çatışma sona ermez. Nihayet Rabia, "*yaşamın herhangi bir ilahiyata dayanan düşüncelerden daha değerli olduğuna*, bu nedenle de Peregrini'yi müslüman yaparak onunla evlenmeye karar verir. Bu kararından kısa bir süre sonra da Peregrini Sinekli Bakkal'a ayak basar. O da Rabia ile evlenmeye kesin kararlıdır ve ilk görüşmelerinde evlenme teklifini yapar. Rabia'nın Sinekli Bakkal'ın dünyasında böyle bir evliliğe razı gelemeyeceğini de bildiğinden aralarındaki din farklılığının önemsenmeyeceği bir yere gidebileceklerini söyler. Ancak Rabia için bu mümkün değildir.

"Rabia'nın bir ruh iklimi vardı ki, oradan kendini koparmak elde değildi.Peregrini müslüman bile olsa onu başka yerlere, başka bir hayata götürmek isteyecekti. Halbuki Sinekli Bakkal ona, aşkından da, dininden de daha güçlü göründü. Kökleri orada, kendini oradan koparırsa, köksüz bir ot gibi kuruyacak."(s.204)

Peregrini, ne olursa olsun Rabia ile evlenmeye karalı olduğundan çerçevesi Rabia'nın ilkelerine göre çizilmiş bir yaşama girmeye hazırdır aslında. Zaten *Rabia'nın köklerinin bu kadar sağlam olması onu çekici yapan şeylerden biri değil midir?* Artık Rabia'nın yaşadığı yerde, yaşamasını istediği şekilde ve bir müslüman olarak yaşayacaktır. İsmi bile Rabia tarafından belirlenir: Osman.

Peregrini'nin Osman olarak devam eden yaşama kolaylıkla adapte olarak, Sinekli bakkal'ın taşına toprağına tapındığını söyler. Sinekli Bakkal, Peregrini için bir baskı değil, *en fakir adamın bile, özel, kapalı birer kale gibi olan evinde bir orataçağ derebeyi kadar hür olduğu bir yerdir.*(s.219) Bu şekilde yaşamaya başlamasına rağmen Peregrini'nin Sinekli Bakkal'ın dünyasından biraz olsun farklılaşan veya "*alafrangalığa ait*" arabaya binmek ya da yazın Boğaziçi'nde yazlık ev tutmak gibi önerileri bile Rabia tarafından kesin bir biçimde reddedilir. Çünkü Rabia'ya göre, "*Sinekli Bakkal'ın 'efkar-ı umumiyesi' buna elverişli değildir ve kendilerinden servet seviyesi, nispetsiz surette fazla görünen, kim olursa olsun, mahallenin büyütlü güzelliğine giremez.*" (s.235) Peregrini, annesinden kalan büyük bir servetin sahibi olmasına rağmen, *sokakları pis ve gürültülü, çocukları*

sabahtan akşama çamur içinde yuvarlanan, çeşme başında her gün bir kavganın olduğu Sinekli Bakkal'da fukara rolünü oynamak zorundadır. Nihayet Osman'ın yani Peregrini'nin ısrarları ve Vehbi Dede'nin onayı üzerine Rabia Sinekli Bakkal'ın en sıcak günlerini Boğaziçi'nde bir yazlık evde geçirmeye razı gelir. Yanlarına uzun süredir onlarla birlikte kalan Çingene Pembe'yi de alarak Bebek yamaçlarında bir evc yerleşirler. Ama Rabia, boğazın bütün güzelliklerine, denizin serinliğine rağmen Sinekli Bakkal'ı özler.

“Rabia ömründe bir köşe daha dönmüş gibi. Köşeleri o hiç sevmez. Dönerken insan asıl kendini arkada bırakır, köşenin bu yanında başka bir insan olur. Fakat arkada bıraktığı (kendisi) de peşini bırakmaz... Art arda yürüyen bir sıra insan... İşte bunların hepsi bir tek Rabia.” (s.242)

Nihayet Rabia'nın isteği üzerine Sinekli Bakkal'a döndükten sonra da Rabia ile Osman arasında ikinci bir kriz yaşanır. Krizin nedeni bu kez de sınıfsaldır. Osman, biraz daha rahat yaşamak için Selim Bey'lerin selamlığını kiralayacak, alacağı yeni piyanoyu da buraya yerleştirecektir. Bu önerisine Rabia sert tepki gösterir:

“Sen iki gözüm konaklarda yaşamaya alışık bir kız almalıydın... Seni asilzade bey, mirasyedi bey... Herşeyi alınlarının teriyle kazanan adamlar arasında senin işim ne? Sen, sen bizden olmak için kırk fırın ekmek yemen gerek.” (s.265)

Halide Edip, Peregrini, Rabia çatışmalarında Rabia kimliğini bir derece olsun bu zorlama evlilikte, değişime zorlar. Bu kadın “ne kadar da bir sürü eski şeylere bağlı bir yaratıktır. Kendini ebediyen tekrar eden, fakat durmaksızın uzaklaşan bir doğu melodisi! Bir tek ses bir tek istek... Halbuki Osman batının en karışık senfonisi.” (s.264) Ama Rabia'yı inatçı, tutucu yönleriyle anlar ve anlaşılmasını ister. Rabia'yı Peregrini ile çatışmalarında muhafazakarlığın değil başka bir beğenin temsilcisi kabul eder. Tıpkı doğu müziğindeki tek melodi gibi, tek melodiler medeniyetinin eseridir Rabia. Peregrini ve ait olduğu medeniyet ise orkestra ve senfoni medeniyetidir.

Romanın sonlarında Rabia'nın ve Sinekli Bakkal yaşamının korkutucu taassubunun ve karanlığın simgesi olan imamın evi, zoraki bir Doğu-Batı rüyasına mekan olacaktır. Mahallelinin polis karakolu kadar çekindiği imamın evi ölümünden sonra onarılır, Rabia ile Osman'ın sevimli yuvası haline dönüşür. Rabia bu sıralar sorunlu bir gebelik yaşamaktadır. Hatta Rabia'nın tedavi için yanaşmadığı, Peregrini'nin ısrarı üzerine getirilen doktorlar, bebeğin bir ameliyatla alınmasını annenin hayatının tehlikede olduğunu söylerler. Tabii ki Rabia buna yanaşmayacaktır. Doktorların tedavisini kabul etse bile ameliyata ve psikolojik tedavilere kesin bir biçimde karşı koyar.

Rabia'nın İstanbul'un Nişantaşı gibi semtlerinde bilhassa zengin kadınları gibi *cinsi bir buhranı* yoktur. İstanbul'un muhtelif yerlerindeki batılı doktorların bu tip kadınlara uyguladığı salgın halini alan psikoanalizler Rabia ve sınıfından kadınlar için değildir. Bu kadınlar doğulu kadınlara özgü samimiyetle içlerini birbirlerine dökerler çünkü. Rabia'da doktorun tedavileri ve daha çok da kendi yöntemleri ile hızla iyileşir.

Romanın son bölümü ise 1908 ihtilali sonrasıdır. İhtilal, "*kör bir öfke borası gibi eserek, yüzyılların kurduğu kuralların köklerini sökmüş, sosyal ve siyasal düzen ile intizamı alt-üst etmiştir.*" Bu değişimin Rabia'nın ve Sinekli Bakkal'ın dünyasına etkisi Tevfik'in dönüşü olur. Rabia ile Peregrini'nin doğacak çocuklarının ismi Recep olacaktır. Recep ise Halide Edip'in Tatarcık romanının ideal modeli olarak karşımıza çıkacaktır.

Halide Edip romanda Doğu ile Batıyı "evlendirmek" için uğraşır. Öne çıkardığı alternatif İslam ve Türk değerlerini batı ile harmanlamaya, sentez bir kimliği kurmaya yönelir. Roman bir yandan Abdülhamit döneminin baskı ve zulmünü dile getirirken, bir yandan da bu zulme karşı örgütlenmeye çalışan devrimin yöntemlerini eleştirir. Moran, romanın iki ayrı tezi birarada ele aldığını belirtmektedir. Bunlar metafizik planda, tasavvufa dayanan dinsel bir dünya görüşü ile sosyal planda Türk ve İslam geleneklerinin savunusudur.³⁴² Yazar, kanaatkar bir Doğu mistisizmi ile Türk-İslam değerlerini, ne olduğu pek de anlaşılmayan batı ile uzlaştırmaya çalışan bir alternatif kimlik yoluyla çözüme ulaşmaya çalışır. Aslında bu uzlaştırma Moran'ın dediği gibi eşit bir birleşimden çok, Doğu'nun üstünlüğü vurgusu ile gerçekleşir.³⁴³

İstanbul konakları, fakir mahalleleri, sarayın içi, Abdülhamit bürokrasisi, Genç Türk çevresi çeşitli şekillerde romana sızmıştır. Romanda çeşitli sınıfları, kültürleri hatta uygarlıkları birleştiren unsur sanat ve musiki olmuştur. Romanda bu farklı sınıf ve kültürler arası geçişleri Rabia'nın sanatsal yetenekleri mümkün kılacaktır. Yazarın Rabia üzerinde toplamaya çalıştıkları nitelikler, özellikle devrimler dönemi Cumhuriyetinin öne çıkardığı ideal kadın kimlikleri ile çatışma halindedir. Halide Edip, romanı Batı'da bulunduğu ve Türkiye tarihi ve kültürü hakkında konferanslar verdiği bir dönemde yazmıştır. Bir başka deyişle "Batıya alafrağa gidip, alaturka dönmek" diye söz edilen bir psikolojik iklim romana egemendir.³⁴⁴ Aynı zamanda bu dönem yazarın Kemalist evrimlerin genel ilkelerini

³⁴² Berna Moran, "Sinekli Bakkal'da Politik Sorun", Birikim Dergisi, C. 4, Sayı,21, Kasım 1976,s.7.

³⁴³ Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1, İstanbul: İletişim, 1997, s. 132.

³⁴⁴ Kurtuluş Kayalı, "Batıya alafrağa gidip, alaturka dönmek" durumunun salt Yahya Kemal'e has olmadığını neredeyse her dönem entellektüelimizin bir özelliği olarak tezahür ettiğini öne sürmektedir.

onaylamakla birlikte, kimi yeniliklerin gerçekleştiriliş biçimi ile ilgili eleştirilerini dile getirdiği bir dönemdir. Halide Edip'in Sinekli Bakkal'da İstanbul'un fakir semtlerine yönelmesi boşuna değildir. Halk cephesinde batılılaşmaya alternatif bir anlatı üreterek, ılımlı bir İslam ile Türk mahallesinin geleneklerini Rabia kişiliğinde harmanlamaya çalışır. Batı karşısında başı dik olmak, kendi değerlerine bağlanmakla mümkündür. Batı, romana belirsizlikler içinde girer. Peregrini kişiliğinde çatışmalardan ve gel-gitlerden oluşan bir garip seyyah olarak. Roman batı-doğu ilişkisi anlamında pek çok bakımdan bir özgüven sendromunun ürünü olarak okunabilir. Oluşturduğu kadın kimliği yoluyla yazar, Cumhuriyet'in "diğer" kadınlarının sesi olmaya, devrimlerin radikalizmi karşısında mevlidinin her sınıftan insanları büyüleyen etkisi, karagöz perdesinin samimiyeti, halk türkülerinin içtenliği ve batıl kimi inanışların renkliliği içinde sıcak ve sevimli bir mahalle oluşturmaya çalışmıştır. Elbette Sinekli Bakkal da değişir. Hatta Rabia bile yavaş yavaş, hissettirmeden değişmiştir aslında. Ama romana egemen olan değişim değil, değişime ve Batı'ya karşı tedirgin bakıştır. Taner Timur'un belirttiği gibi bu yanıla roman "birkaç neslin fantazmalarına hitap etmiş ve altında Batı kompleksi yatan sağlıklı bir 'Türk-İslam'sentezinin ürünleri arasına girmiştir.³⁴⁵ Sonuçta Sinekli Bakkal maziye ve kendi halinde akıp giden kanaatkar bir yaşama düzdüğü övgülerle, toplumsal kimliğe eleştirel bakış ve gerçekçi bir kimlik kurgusunun önünü kapamaktadır.

Bkz. Kurtuluş Kayalı, "1940'lı ve 1960'lı Yılların Sınırlı Sayılabilecek Yerlilik Eksenli Düşüncesinin...", *Cogito-Yerli Malı Yurdun Malı*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı 21, Kış 1999, s.148.

³⁴⁵ Taner Timur, *Osmanlı-Türk Romanında, Toplum ve Kimlik*, İstanbul: Afa Yayınları, 1991, s. 62.

SONUÇ

Halide Edip Adivar örneğinden hareketle Osmanlı imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci içinde kadın kimlikleri ile ilgili dönüşümleri ve yükselen “yeni kadın” söyleminin temel referanslarını incelemeye çalıştığım bu tezde, Halide Edip Adivar'ın yaşamöyküsü ile romanları üzerinden bir inceleme yaptım. Halide Edip Adivar 2. Meşrutiyet döneminden itibaren artan kamusal faaliyetleri ve öncü kadın kimliğiyle dönemin müzakereleri içinde yer alan, romanları ile de ideal kadın kimlikleri oluşturmaya çalışan bir yazar olarak bu konuda zengin bir malzeme sunmaktadır. Önemli bir tarihsel döneme ilk elden tanıklık etmesi ve 1908 yılından 1950'lere dek çok sayıda esere imza atması nedeniyle kimlik sorunu ile ilgili değişen vurguları ve oluşturduğu kadın kimlikleri, yaşadığı dönemin kimlik buhranlarını ve ideolojik gerilimlerini yansıtmaktadır.

Halide Edip Adivar bir yandan 2. Meşrutiyet döneminden itibaren aktif kamusal yaşamında “kadınlığın yükseltilmesi” için faaliyetlerde bulunan bir aktivist, Balkan Savaşları döneminden itibaren yükselen milliyetçilik akımından etkilenen, milli mücadele döneminde de aktif roller üstlenen milliyetçi/devrimci bir kadın kahraman, diğer yandan da milli mücadele dönemi sonrasında cumhuriyetin devrimci kadroları ile girdiği çatışma nedeni ile yaşamının önemli bir bölümünü yurtdışında geçirmek zorunda kalan muhalif bir aydın kimliği ile tanınmaktadır. Bu niteliklerinden genellikle bir öne çıkarılmak suretiyle, milli mücadelenin Halide onbaşı ya da miliyetçi/feminist bir kadın yazar, milli mücadele dönemindeki Amerikan mandacılığı meselesine gönderme yapılmak suretiyle de işbirlikçi ya da milli mücadele dönemi sonrasında devrimci kadro ile arasındaki çatışmalara ve sürgün konumuna dayanılarak devrimlere ihanet eden kadın olarak öne çıkarılabilmektedir. Halide Edip bütün bu nitelikleriyle birarada tanımlanmaya çalışıldığında da, yaşamı boyunca savunduğu düşünce ve tutumlarında tutarsızlıklar gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Böyle düşünüldüğünde, gerek fikri gerekse edebi eserlerinde zaman zaman birbiri ile çelişen düşünce, akım ve inançları savunmaya çalıştığı ve bir bütün olarak değerlendirildiğinde de tutarsız bir yazar olduğu sonucuna ulaşmak kolay görünmektedir. Oysa bu saptama dönemin pek çok aydını için de geçerlidir pekala. Tutarsızlık saptamasının bir adım ötesine geçmek için, bu gel-gitlerin nedenlerini araştırmak gereklidir. Halide Edip çocukluğundan itibaren yaşadığı ortamlar ve giderek içinde yer almaya başladığı politik atmosfer Türkiye tarihinin özel bir dönemine ışık tutan deneyimlerdir. Bu

tatarsızlık ve gel-gitler, dönemin kimlik sorunları ve kadın kimliği ile milliyetçilik ve modernleşme arasındaki çatışmalarla ilgilidir.

Halide Edip yaşadığı dönemin kimlik buhranları ve yeni kadın tartışmaları üzerinden yürütülen kimlik müzakereleri arasındaki gerilimi aşmaya çalışan yeni bir kadın kimliğinin peşine düşmüştür. Toplumsal dönüşümün eşiğinde, Osmanlı-Türk tarihinin kritik safhalarına katılan yazarın öne çıkardığı kadın kimliklerindeki çeşitlilik bu arayışın ürünüdür. Batılılaşma, milli kimlik ile ilgili tartışmalar, doğrudan doğruya kadın kimliği ile ilgili tanımlamalara gönderme yapar ve kurulmakta olan her yeni siyasal rejim aynı zamanda, kendi meşruiyet kaynakları ile ilgili olan bir toplumsal cinsiyet rejimi tanımlamaya çalışır. J. Mitchell, otobiyografiler ve özellikle ilk örnekleriyle romanların, kimlik oluşturma sürecinin yaşandığı bir zamanda gelişmesi ile bağlantılı olarak, kimlik edinme sürecinin, yani kadın ve erkek olmanın tarihi olarak okunabileceğini vurgulamaktadır.³⁴⁶ Toplumsal değişim dönemlerinde bir yandan politik mücadeleler doğrultusunda bir toplumsal cinsiyet rejimi oluşturulmaya çalışılırken, sürece tanıklık eden aktörlerin yaşamöyküleri ya da romanlarında canlandırdığı hikayeler kimlik ve toplumsal cinsiyet ilişkileri etrafında dönen müzakerelere de ışık tutmaktadır. Bu kuşkusuz her iki düzeyde de gerçekleşir: Egemen söylemlerle uzlaşan ve çatışan düzeyler.

Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan modernleşme sürecine kendi iç mantığı çerçevesinde ilerleyen doğrusal bir zaman dilimi olarak bakmayı reddetmek, bu sürecin aynı zamanda nesnelere de olan aktörlerin, değişen iktidar mekanizmalarının rol oynadığı toplumsal sahada, çeşitli düzeylerde müzakerelere katıldıkları ve dolayısıyla kendilerini özne olarak da konumlayarak etkide bulduklarını kabul etmek anlamına gelir. Halide Edip Adıvar böyle bir inşaa sürecinde kendi deneyimleri ve düşünceleri ile yer almaya çalışan bir aydındır. 2. Meşrutiyet döneminden itibaren gerek kamusal yaşamdaki faaliyetleri gerekse edebi eserleri ile yarattığı yenilik, çağdaş kadınlar açısından "şahsiyetli", "kendine güvenen" bir kadın modeli oluşturmasının yanında, alafranga kadın, geleneksel kadın arasındaki gerilimi aşmaya çalışması olmuştur. Özellikle ilk dönem romanlarındaki alafranga kadın tiplerini ile topluma, hem son derece alafranga tarzlar içinde yer alan hem de ahlaki olgunluk ile tanımlanmış, "yozlaşmamış" bir yeni kadın kimliği sunmuştur. Halide Edip, oluşturduğu bu modelin yeniliğinin farkındadır. Romanlarında sık sık erkek kahramanlar aracılığıyla son dönem Osmanlı aydınının bu kadınlar konusundaki tedirginliklerini de aktarmaya çalışır. Ayrıca bu ilk dönem romanlarında karşımıza çıkan bir diğer değişim de kadın

kahramanların cinsiyet ve hatta cinselliklerinin belirginleşmiş olmasıdır. Kuşkusuz, bu “şahsiyetli” kadın kahramanlar, cinsel özgürlüğün savunuculuğunu yapmazlar. Ancak, cinsel özgürlüğün savunuculuğunu yapmasa da kadınlar açısından cinsel kimliğin, onları tanımlayan eğitilmişlik, sanatkarlık, entellektüellik gibi erkekler dünyasında yer almalarını sağlayan niteliklerle birarada vurgulanması Halide Edip’in ilk dönem romanları açısından ayırdedici. Halide Edip ilk dönem romanlarında geleneksel feminitenin dışına çıkmayı başarabilmiş kahramanlarıyla her ne kadar dönemin modernist erkeklerinin savunuculuğunu yaptığı kadın özelemlerini dile getirirse de, cinsiyetleri ve cinsellikleri vurgulanan kadın tiplerini romanın erkek kahramanları açısından tedirginlik yaratıcı olmanın yanı sıra, kadın kimliği ile ilgili günümüz kadın yazarlarının da sorguladığı bir parçalanmanın ipuçlarını sunmaktadır.

Halide Edip Meşrutiyet döneminde romanları ve gazete yazılarında öne çıkardığı kadın kimliklerinin en temel özelliği, eğitim yoluyla ilerlemedir. Bu özellikle geleneksel feminiteye yönelik eleştirileri ile birarada yürümüş, ilk dönemlerde üzerinde etkili olan Anglo-Sakson etkileri nedeni ile toplumsal yaşamda erkeklerle birarada bulunan, eğitilmiş, toplumsal sorumluluklarının farkında olan ve herşeyden önemlisi “aydın birer anne” olan kadın kimliklerini ön plana çıkarmıştır.

Halide Edip Adivar’ın öncülüğünü ve savuculuğunu yaptığı kadın kimlikleri, siyasal rejimin inşaa etmeye çalıştığı toplumsal cinsiyet ilişkileri ile genel olarak örtüşmekle beraber, zaman zaman Cumhuriyetin öne çıkardığı ideal kadın kimlikleri ile çatışma halindedir. Bu çatışmayı, alt-sınıf muhafazakar bir kadın kimliğini ön plana çıkardığı Sinekli Bakkal romanında ve yazarın, 1930’ların sonlarında Türkiye’ye dönüşünden sonra Avrupa’daki imajının aksine başörtüsü takmaktaki ısrarında gözlemek mümkündür. Kuşkusuz bu imaj, Cumhuriyet’in kentli, aydın kadın imajına ters düşmektedir. Yazarın bu tutum değişikliğinin anlaşılabilmesi için Türkiye modernleşme tarihini incelediği eserlerinde savunduğu düşünceleri incelemek gerekir. Halide Edip, toplumsal değişimlerin uzun süreli atılımlar ve mücadelelerle kökleşebileceği düşüncesiyle bağlantılı olarak gerek kadın inkılabı gerekse diğer devrimler konusunda Osmanlı dönemi ile bir süreklilik kurmaktadır.³⁴⁶ Bu nedenle yazar, devrimlerin giderek kökleştğine inanmakla birlikte, örneğin “şapka reformu” konusundaki tavrında olduğu gibi toplumun geneline yayılmış dinsel inanç ve inanışlarla, farklı kesimlerin kendini ifade etme

³⁴⁶ Juliet Mitchell, “Femininity, Narrative and Psychoanalysis...”, *Feminist Literary Theory*, derleyen Mary Eagleton, Oxford&Malden: Blackwell Publishers Ltd, 1996, s.155.

biçimleri anlamında, gündelik yaşam pratikleri ve alışkanlıklarının çeşitliliğini olumlar. Bu anlamda toplumun çeşitli kesimlerinden kadınların yaşamında da değişimlerin bir anda gerçekleşmeyeceğinin farkındadır. Bu gözle bakıldığında Sinekli Bakkal, Cumhuriyetin -öteki- kadınlarının bir anlatısı olarak yorumlanabilir. Ancak roman bu kadarla kalmaz ve batılılaşma karşısındaki tedirginliği, kendini batılı değerlere karşıt ve üstün konumlayan sağlıksız ve gerçekçi olamayan bir kimlik inşası ile aşmaya çalışır.

Yazarın özellikle milli mücadele dönemi romanlarında öne çıkardığı Anadolu kadını imgesi her ne kadar yeni Cumhuriyet'in Osmanlı elitizmi karşısında konumladığı Anadolu kimlikle örtüşse de Halide Edip'in halkçılığı da Cumhuriyet kadrolarının halkçılığından bu gibi noktalarda ayrılır. Kadın kimlikleri üzerinden açıklarsak, Cumhuriyet rejimi, milli mücadele döneminden itibaren Anadolu kadını imgesini, milli kimliği oluşturan albümde sıklıkla kullanmıştır. Cumhuriyetin vaadi, milli mücadeleye büyük katkıları olmuş bu kadınları dinsel taassubun ve geleneklerin baskısından kurtarmak iken bir yandan da Anadolu kimliğinin ön plana çıkarılması yoluyla, çağdaşlaşma yönünden atılan reformları yozlaşmadan kurtaracak "biz"e aittliğin, içten geleneklerin devamı ima edilmiştir.³⁴⁸ Halide Edip, böyle bir halkçılığa yakın durmakla birlikte, toplumun büyük çoğunluğunun yaşamını oluşturan dinsel inanış ve ritüellere, geleneklere karşı tanımlanmayan bir halkçılığa yaslanır. Bu nedenle de Cumhuriyet'in geçmişten kopuş tezi ve silbaştancı söylemi ile de çatışma halindedir. Ayşe Durakbaşa'nın belirttiği gibi Türkiye'ye döndükten sonra ısrarla başörtüsü takması da toplumun çoğunluğunu oluşturan kadınlarla kurmak istediği bir "dinsel ruh ortaklığı" düşüncesinden ileri gelmektedir.³⁴⁹

Ancak, Osmanlı dönemi ile kurduğu süreklilik ve özellikle kadınların yaşamını kuran dinsel inanç ve pratiklere verdiği önem bakımından Cumhuriyetin öne çıkardığı kadın kimlikleriyle zaman zaman çatışsa da Halide Edip Adivar'ın özellikle savaşlar dönemi ve Türk milliyetçiliğinin etkisi altında olduğu dönemlerde savunuculuğunu yaptığı kadın kimliklerinin Cumhuriyetin öne çıkardığı bu kadın kimlikleri ile pek çok ortak noktası bulunmaktadır. Öncelikle ilk dönem romanları ve makalelerinde de görebileceğimiz gibi Halide Edip, başından itibaren eğitim yoluyla gerçekleşecek bir kadın aydınlanmasının savunuculuğunu

³⁴⁷ Halide Edip Adivar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1956, s.46.

³⁴⁸ Nilüfer Göle, Cumhuriyet döneminde yüceltilen bu Anadolu kadını kimliğinin hem kurtaran hem de kurtarılan konumuna dikkat çekerek, Anadolu kimliğinin medeniyet ile millet arasında köprü oluşturma işlevine vurgu yapmaktadır. Bkz. Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis Yayınları: 1998.

yapmıştır. Bu aydınlanma sadece kentli üst sınıf kadınları kapsamaz. Aydınlanmanın amacı, kadınların yeni ahlakı olarak gördüğü toplumsal sorumluluk bilincine varmalarınıdır. Toplumsal sorumluluk, değişen politik gündeme göre farklı şekillerde tanımlanabilir: Bir yandan yaşamı devam ettirecek yeni nesilleri bu bilinçle yetiştirmek anlamında, bir yandan da aktif olarak kamusal alanda mücadele etmek anlamında.³⁵⁰ Bu noktada Halide Edip Cumhuriyet kadrolarının kadın politikaları ile benzer tezleri sürmektedir. Cumhuriyet idaresi kadınlar için Osmanlı döneminden itibaren sürdürülen eğitim reformlarını ilerletmeyi hedefleyerek yeni bir eğitim politikasını devreye sokmuş, bir yandan da Kız Enstitüleri, Akşam Kız Sanat Okulları gibi kurumlarla “genç kadınları ileri bir aile müessesesinin içinde bir anne olarak yetiştirmeyi” hedeflemiştir.³⁵¹ Bu anlamda sadece yüksek öğrenim görmüş, meslek sahibi kadınlar açısından değil toplumun geneline yayılan bir kadın politikasının sözcülüğü yapılmıştır.

İkinci olarak Halide Edip, ilk dönem romanları hariç tutulduğunda, romanlarında oluşturduğu kadın kimlikleriyle cinselliği ve cinsiyeti arka plana itilmiş, kendini milli idealler çerçevesinde tanımlayan kadın kimliklerini ön plana çıkarmıştır. Bu kimlik, Cumhuriyetin ön plana çıkardığı meslek sahibi çağdaş kentli kadın ile fedakar Anadolu kadını kimlikleriyle de örtüşmektedir. Ayşe Durakbaşı, Kemalist kadın kimliklerinin, eğitilmiş-profesyonel kadın, sosyal faaliyetleri organize eden aktif kadın, aile içinde iyi bir eş ve anne olarak toplumsal sorumluluklarını yerine getiren kadın ya da balo ve partilerde son derece şık ve feminen kıyafetlerle yer alan çağdaş kadın gibi çatışmalı-gerilimli imgelerin türlü kombinasyonlarından oluştuğunu öne sürmektedir.³⁵² Tüm bu imgeler, aslında temelde kadınların kamusal yaşamda, erkeklerle birarada bulunmalarını temin eden bir cinsel ahlakı da beraberinde taşımaktadır. Tıpkı, Halide Edip’in roman kahramanlarında ön plana çıkardığı gibi kendisini milli ideallere adanmış kadın, cinsiyeti ve cinselliği düşündüren her şeyi geride bırakmıştır.

Halide Edip gerek otobiyografisindeki kişisel ve ulusal anlatısı, gerekse romanlarında kurguladığı yaşamlar aracılığıyla, Türkiye’de modernleşme ve

³⁴⁹ Ayşe Durakbaşı, *The Formation of Kemalist Female Identity: A Historical-Cultural Perspective*, İstanbul: B.Ü. Yüksek Lisans Tezi, s.108-109

³⁵⁰ Halide Edip’in Türkiye’de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri adlı kitabında kadınların niteliği olarak ortaya koyduğu muhafazakarlık ve ihtilalcilik gibi birbirine zıt gibi görünen unsurlar bu noktada anlam kazanmaktadır. Muhafazakarlık, yaşamın yeniden üretimi anlamında kadınlara düşen rollerle ilişkilendirilebilir. Zaten eğitim bu nedenle önemlidir. Çünkü kadınların nesilden nesile “muhafaza” edecekleri şeylerin, milletin birliği ve maçları ile yakın ilgisi vardır. Öte yandan ihtilalcilik, kriz dönemlerinde devreye girer. Bkz. Halide Edip Adıvar, *age*, 1956, s.170.

³⁵¹ Perihan Onay, *Türkiye’nin Sosyal Kalkınmasında Kadınların Rolü*, İstanbul: Basım Yeri Yok, 1938, s. 8’den aktaran Yael Navaro Yaşın, “*Evde Taylorizm: Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında...*”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı84, 2000, s.57.

uluslaşma sürecinin toplumsal cinsiyet ilişkilerine, ev içi mekanlara yansıyan tarihini, toplumun çeşitli kesimlerinden kadınlar aracılığıyla değerlendirmemizi sağlamaktadır. Üstelik bu anlatılar, toplumsal cinsiyet ilişkileri bakımından bu gün bile geçerliliğini koruyan tartışmaların ipuçlarıdır aslında.

³⁵² Ayşe Durakbaşı, *age*, 1987, s.85.

BİBLİYOGRAFYA

A) KİTAP VE MAKALELER

Açıkel Fethi, “*Siyaset Söyleminde ‘İdeal Kadın’: Siyaset Estetiği ve Cinsiyet*”, **Birikim Dergisi**, Sayı:78, 1995.

Ağbaba Gönül, **Halide Edip Adivar**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997.

Ahıska Meltem, “*Kimlik Kavramı Üzerine Fragmanlar*”, **Defter Dergisi**, Sayı 27, 1996.

Akatlı (Altıok) Füsün, “*The Image of Womean in Turkish Litarature*”, **Women In Turkish Society**, Der. N. Abadan Unat, Leiden: E.J. Brill, 1981.

Akşin Sina, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, Ankara: İmge Yayınları, 1998.

Anderson Benedict, **Hayali Cemaatler**, İstanbul: MetisYayınları, 1995.

Arai Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Miliyetçiliği**, İstanbul: İletişim, 2000.

Arıburnu Kemal, **Milli Mücadele’de İstanbul Mitingleri**, Ankara: 1975.

Aydemir Ş. Süreyya, **Tek Adam, C.2**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1999.

Aydın Suavi, **Kimlik Sorunu Ulusallık ve Türk Kimliği**, Ankara: Öteki Yayınları,1998.

Badinter Elisabeth, **Biri Ötekidir**, İstanbul: Afa Yayınları,1992.

Bakırcıoğlu M. Ziya , **Başlangıçtan Günümüze Türk Romanı**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1983.

Belge Murat, **Edebiyat Üstüne Yazılar**, İstanbul: İletişim, 1998.

Berktaş Fatmagül, “*Cumhuriyet’in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak*”, **75 Yılda Kadınlar ve Erkekler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını,1998.

Bilgin Nuri, **Kollektif Kimlik**, İstanbul: Sistem Yayınları, 1995.

Bora Tanıl, “*İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği*” , **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 71, 1996.

Chatterjee Partha, **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996

Chatterjee, Partha, “*The Nationalist Resolutions for the Women’s Question*”, **Recasting Women: Essays in Colonial History**, Der. K. Sangari ve S. Vaid, New Brunswick, NJ:Rutgers Unv. Press, 1989.

Connell R. W., **Toplumsal Cinsiyet ve İktidar**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları,1998.

- Coparal Bernard, **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Yayını, 1999.
- Cumhuriyet'in 75 Yılı, Cilt 1, Yayın Yönetmeni: F.Aksın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999
- Çağatay N. ve Soysal Y.N., "*Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler*", 1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar, Der:Ş. Tekeli, İstanbul:İletişim Yayınları, 1995
- Çaha Ömer, **Sivil Kadın**, Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
- Çakır Serpil, "*Osmanlı-Türk Kadınları Esirgeme Derneği*", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 45, Bahar 1989.
- Çakır Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Çeri Bahriye, **Türk Romanında Kadın**, İstanbul: Simurg Yayınları,1996.
- Davis N.Yuval ve Anthias F., **Woman-Nation-State**, Londra: Macmillan,1989.
- Davis Nira Yuval, **Gender&Nation**, London: Sage Publications,1997.
- Demirdirek Aynur, **Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Bir Hikayesi**, İstanbul: İmge Yayınları, 1993.
- Doğramacı Emel, **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Ankara: T. İş Bankası Yay., 1997.
- Duben Alan, "*Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma Sistemi*", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 42, Yaz 1988.
- Durakbaşa Ayşe, **Halide Edib Adıvar Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Durakbaşa Ayşe, **The Formation of Kemalist Female Identity: A Historical-Cultural Perspective**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Enginün İnci , **Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- Enginün İnci, "*Türk Kadın Yazarları*", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Enginün İnci, "*Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Çocuklar*", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Enginün İnci, "*Yakup Kadri ile Halide Edip Adıvar*", **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Enginün İnci, "*Ziya Gökalp ve Halide Edip Adıvar*", **Milli Kültür**, C.1, nr.9,Eylül, 1977.

- Erden Fethi, "*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türkocağı ile Alakalı Hatıraları*", **Türk Yurdu**, 3. Cilt, Kasım 1964.
- Esen Nükhet, "*Tanzimat Romanında Yazarın Konumu*", **Hürriyet Gösteri Dergisi**, Mayıs 1986.
- Esen Nükhet, **Türk Romanında Aile Kurumu**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Finn Robert P., **Türk Romanı**, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1984.
- Gellner Ernest, **Ulus ve Ulusçuluk**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Göle Nilüfer, "*Batı Modernizmi ve Post-İeminizm*", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 53, Bahar 1991.
- Göle Nilüfer, **Modern Mahrem**, İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Grace Ellison, **Ankara'da Bir İngiliz Kadını**, Çev: Osman Olcay, Ankara: Bilgi Yayınları, 1999
- İleri Selim, **Biten (İki) Yüzyıl**, İstanbul: Kaf Yayıncılık, 1999.
- İleri Selim, **Çağdaşlık Sorunları**, İstanbul: Günebakan, 1978.
- Işın Ekrem, "*Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat*", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 51, Mart 1988.
- Jayawardena, Kumari, **Feminism and Nationalism in the Third World**, London ve New Jersey: Zed Books Ltd, 1986.
- Kabaklı Ahmet , **Türk Edebiyatı**, İstanbul:Türk Edebiyatı Yayınları, 1978
- Kabaklı Ahmet, **Türk Edebiyatı**, İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, 1978.
- Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, **İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)**, Haz. Z. Toska, S. Çakır, vd., İstanbul: Metis Yayınları, 1993.
- Kandiyoti Deniz, "*Çağdaş Feminist Çalışmalar ve Ortadoğu Araştırmaları*", **Kadın Araştırmalarında Yöntem**, Der. S.Çakır, N. Akgökçe, İstanbul: Sel Yayıncılık:34, 1995.
- Kandiyoti Deniz, "*From Empire to Nation State : Transformations of Women Question In Turkey*", **Retrieving Women's History**, Der. S.J.Kleinberg, UNESCO Press, 1989.
- Kandiyoti Deniz, "*Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi...*", **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, Der. S. Bozdoğan ve R. Kasaba, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Kandiyoti Deniz, "*Patterns of Patriarchy: Notes for an Analysis of Male Dominance in Turkish Society*", **Women in Modern Turkish Society**, derleyen Ş.Tekeli, London: Zed Books Ltd, 1995.

- Handiyoti Deniz, **Cariyeler Bacılar Yurttaşlar:Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul: Metis Yayınları, 1997.
- Kaplan Leyla, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını(1908-1960)**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Karadakul Şükran, **Çağdaş Türk Edebiyatı: Meşrutiyet Dönemi**, İstanbul: Broy Yayınları, 1986.
- Karaosmanoğlu Y. Kadri, **Gençlik ve Edebiyat Hatıraları**, İstanbul: İletişim, 2000.
- KaraosmanoğluYakup Kadri, **Vatan Yolunda**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kazan Frances , **Halide Edip ve Amerika**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Kemal Yahya, **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul: Baha Matbaası, 1968.
- Kerman Zeynep, "**Romancılarımızın İdeal Kadın Tipleri**", **Hürriyet Gösteri Dergisi**, 133, Aralık 1991.
- Kılıçbay M.Ali, "**Doğu Batı'nın Neresinde**", **Radikal**, 07. 02.1998.
- Koloğlu Orhan, "**Halide Edip, Devrimler ve Demokrasi**", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 177, Eylül 1998.
- Koloğlu Orhan, "**Halide Edip'in Gönüllü Sürgünlük Yılları**", **Tarih ve Toplum**, Sayı 176, Ağustos 1998.
- Kudret Cevdet, **Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman-2**, İstanbul: Varlık Yayınları,1981.
- Kurnaz Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, İstanbul: MEB Yayınları,1997
- Liu, Lydia, "**The Female Body and Nationalist Discourse:..**", **Scattered Hegemonies**, Der: I. Grewal, C. Kaplan, London: University of Minnesota Press,1994.
- Mardin Şerif, "**Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma**", **Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, derleyen E. Tümertekin, F. Mansur, P.Benedict, İstanbul: İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayını, 1971.
- Mitchell Juliet, "**Femininity, Narrative and Psychoanalysis:...**", **Feminist Literary Theory**, Der.Mary Eagleton, Oxford&Malden: Blackwell Publishers Ltd, 1996.
- Moghadam Valentine M, **Gender and National Identity** , London&New Jersey: Oxford University Press,1994.
- Moran Berna, **Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış 1**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Moran, Berna(1976), "**Sinekli Bakkal'da Politik Sorun**", **Birikim Dergisi**, C:4, Sayı:21, Kasım 1976.
- Naci Fethi, **Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990.

Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931), Yayına Hazırlayan: A. Baykan ve B. Ötüş-Baskett, İstanbul: İletişim, 1999.

Nicholson Linda, "Interpreting Gender", Signs, Cilt:13 , 1988.

Nur Rıza, Hayat ve Hatıratım, C.3, İstanbul: Basım Yeri Yok, 1968.

Ortaylı İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: Hil Yayınları, 1995.

Ortaylı İlber, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000.

Özkırımlı Umut, Milliyetçilik Kuramları, İstanbul:Sarmal Yayınevi, 1999.

Paker Saliha , "Unmuffled Voices in the Shade and Beyond: Women's Writing in Turkish" , Textual Liberation: European Feminist Writing In the Twentieth Century, Der: H.F. Scott, London ; New York: Routledge, 1991.

Parla Jale, "Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi?", Defter Dergisi, Sayı 21, 1994.

Parla Jale, Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Sangari K. ve Vaid S., Recasting Women, New Brunswick, N.J. : Rutgers University Press, 1990.

Sarıbay Ali Yaşar, "Cinsellik Kutsallıkve Kimlik: Toplumsal Düzenin Bedensel İnşası", Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik içinde, Der: Nuri Bilgin, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1997.

Scott, Joan Wallach, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", Coming Terms, Der. E. Weed, New York: Routledge, 1989.

Scott, Joan Wallach, Gender and Politics of History, Columbia University Press, NY, 1988.

Sirman Nükhet, "Feminism in Turkey: A Short History", New Perspectives on Turkey, V3, No:1, 1989.

Sirman Nükhet, "Gender Construction and Nationalist Discourse:..." , Gender and Identity Construction-Women of Central Asia, Der. F. Acar ve A. Güneş Ayata, Boston, Köln: Brill, 2000.

Sivas Kongresi-1 (Nutuk'tan Orjinal Metin), Hazırlayan: N. Uğurlu, İstanbul: Yeni Gün Yayıncılık, 1999

Şafak Elif, "Hegemonik Erkekliğin Gölge Oyuncuları..." , Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı 81, Yaz 1999.

Tanpınar Ahmet Hamdi, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul: Dergah Yayınları, 1977.

Taşçıoğlu Muhaddere, Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri, Ankara: Kadının Sosyal Hayatı Tetkik KurumuYayını, 1958.

- Taşkıran Tezer, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Ankara: Basım Yeri Yok, 1973.
- Tevetoğlu Fethi, **Milli Mücadele Yıllarında Kuruluşlar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Timur Serim , **Türkiye'de Aile Yapısı** , Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları , 1972,
- Timur Taner, **Osmanlı Çalışmaları**, Ankara: Verso Yayınları, 1989.
- Timur Taner, **Osmanlı Kimliği**, İstanbul: Hil Yayınları, 1994.
- Timur Taner, **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İstanbul: Afa yayınları, 1991.
- Toprak Zafer, "**Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile**", **Tarih ve Toplum Dergisi**, 51, Mart 1988.
- Toprak Zafer, "**Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile**", **Tarih ve Toplum Dergisi**, 51, Mart 1998.
- Toprak Zafer, "**Tanzimat ve Çağdaş Türkiye**", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı 46/47, 1989.
- Toprak, Binnaz, "**Emancipated but Unliberated Women in Turkey**", **Women Family and Social Change in Turkey**, Der. Ferhunde Özbay, UNESCO, 1990.
- Toska Zehra, "**Haremden Kadın Partisine Giden Yolda Kadın Dergileri Gündemleri ve Özcü Kadınlar**", **Defter Dergisi**, Sayı 2, Bahar 1994.
- Toska Zehra, "**Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar**", **75 Yılda Kadınlar Erkekler**, Bilanço 98 Yayın Dizisi, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1998.
- Türe Fatma , "**Özgürlükle Gelen Müstehcenlik**", **Tarih ve Toplum**, Sayı:183, Mart 1999.
- Unat N. Abadan, "**Toplumsal Değişme ve Türk Kadını**", **Türk Toplumunda Kadın**, Der. N. Abadan Unat, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1979.
- Uyguner Muzaffer, **Halide Edib Adıvar**, İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.
- Ünlü Mahir ve Özcan Ömer, **20. Yüzyıl Türk Edebiyatı-1**, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1987.
- Walby Sylvia, "**Women and Nation**", **Mapping the Nation**, Der. G.Balakrishnan, Londra: Verso, 1996.
- Yalman Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1**, İstanbul: Pera Yayınları, 1997.
- Zihnioğlu Yaprak, **Nezihe Muhiddin, Bir Osmanlı-Türk Kadın Hakları Savunucusu**, İstanbul: B.Ü., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 1998.

B) HALİDE EDİP ADIVAR BİBLİYOGRAFYASI

1) KİTAPLAR:

- Ateşten Gömlek, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998.
- Conflict of East and West in Turkey, Lahore, 1935.
- Doktor Abdülhak Adnan Adıvar, İstanbul: A.H.Yaşaroğlu Yayıncılık, 1956.
- Handan, İstanbul: Atlas Yayınları, 12. Baskı, 1974.
- Memoirs of Halide Edip, New York London, The Century Co., 1926.
- Mor Salkımlı Ev, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998.
- Raik'in Annesi, İstanbul: Atlas Kitapevi, 5. Baskı.
- Seviye Talip, İstanbul: Atlas Yayınları, 1987.
- Sinekli Bakkal, İstanbul: Atlas Yayınları, 1973.
- Talim ve Terbiye, Tanin Matbaası, İstanbul , 1327/1912
- The Turkish Ordeal (being the further memoirs of Halide Edip), New York-London: John Murray, 1928.
- Turkey Faces West: A Turkish View of Recent Changes and Their Origin, New Haven: Yale University Press, 1930.
- Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri, İstanbul:Doğan Kardeş Yayınları, 1956
- Türkün Ateşle İmtihanı, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1987.
- Yeni Turan, İstanbul: Atlas Yayınları, 5. Baskı.

2) MAKALE VE DİĞER BELGELER:

- Akşam, "İngiltere ve İngilizler", Haziran-Eylül 1939, nr. 7411-750. (Ayşe Durakbaşa, Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000 içinde, s.198)
- Cumhuriyet, "Siyasi Vedaname", 05.01.1954
- Hakimiyet-i Milliye, "İstanbul Gençlerine", No 285, 7 Eylül 1337/1921. (Şefika Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, İstanbul: MEB Yayınları, 1997 içinde, s.157-158.)

- Halide Edip'in Annie Allen'e yolladığı tarihsiz mektup.** Smith College Mass.,Sophia Smith Araştırma Kütüphanesi izniyle . (F. Kazan, *Halide Edip ve Amerika*, İstanbul: Bağlam Yayınları,1995 içinde, s.42.)
- İkdam,** “Yakup Kadri Bey’e Açık Mektup”, Nr.9067, 14 Haziran 1922. (Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek*, İstanbul: Özgür Yayınları, 1998 içinde.)
- Mehasin,** “*Mehasin’i Okuyan Kardeşlerime*”, nr.6, Şubat 1324/1909. (Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışlarının Bir Hikayesi*, İstanbul: İmge Yayınları, 1993 içinde, s. 38-40.)
- The Nation,** “*The Future of Turkish Women*”, 24 Ekim 1908, s.149. (İnci Enginün, *Halide Edip Adivar’ın Eserlerinde Doğu Batı Meselesi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1995 içinde, s.453-454)
- Tanin,** “*Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pak u Dıraşan*”, nr. 1 19 Temmuz 1324/ 1Ağustos 1908. (Aktaran: İnci Enginün, *age*, 1995 içinde, s.44.)
- Tanin,** “*Kadınlar İçin*”, 27 Teşrin-i Evvel 1324 (1908), no ;103. (Aktaran Yaprak Zihnioğlu, “Kadın İnkilabı”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 207, Mart 2001 içinde, s.155.)
- Tanin,** “*Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder*”, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908. (İnci Enginün, *age*, 1995 içinde, s:450-451.)
- The Yale Review,** “*Dictatorship and Reforms in Turkey*”, C.19, nr.1 Eylül 1929.(Orhan Koloğlu, “Halide Edip, Devrimler ve Demokrasi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 177, Eylül 1998 içinde.)

C) HALİDE EDİP HAKKINDAKİ GAZETE HABERLERİ VE MAKALELER

- Hayat Dergisi,** Baydar Mustafa, “*Halide Edip Adivar*”, ,19.07.1957.
- Milliyet,** Haldun Taner , “*Yaman Bir Kadınıımız*”, 14.01.1979
- The Chicago Daily Tribune,** Williams Paul, “*Allies Denied Us Wilson...*” , no: 108, 05.05.1920.
- The New York Times,** Bliss, F. J. , “*A Friend With Mustapha Kemal*”, 23.04.1920
- The New York Times,** “*The Turkish Jeanne d’Arc*”, 10.09.1922.
- The New York Times,** “*Politics Institute Calls A Feminist*”, 28.05.1928.
- The New York Times,** “*Turkish Feminist Arrives to Lecture*”, 28.07.1928.
- The New York Times,** “*A Woman Speaks For the New Turkey*”, 29.07.1928.
- The New York Times,** “*Turkish Feminist Speaks*”, 03.08.1928
- The New York Times,** “*Halide Hanum Recites the Epic of Turkey’s Revival*”, 14.10.1928.

The New York Times, "*Turkish Nationalist Organize to Resist: Turkish Woman Novalist Exiled*", 20.03.1920.

Türk Yurdu, Fethi Erden, "*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile Alakalı Hatıraları*", 3. Cilt , Kasım 1964, s:17-30

Vatan, Enis Tahsin Til, 07.01.1954.(Orhan Koloğlu , "*Halide Edip, Devrimler ve Demokrasi*", Tarih ve Toplum, Sayı:177, Eylül 1998 içinde, s:58)

TEZİN ÖZETİ

Bu tezin konusu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'si'nde eserler veren bir kadın yazar olarak Halide Edip'in gerek yaşamöyküsü gerekse her iki dönemde kaleme aldığı eserlerden hareketle, savunuculuğunu yaptığı yeni kadın kimliğinin incelenmesidir. Osmanlıdan Cumhuriyete ulaşan süreç kadın kimliği konusunda tartışmaların yoğunlaştığı, toplumdaki kimlik buhranlarının kadınlar üzerinde geliştirilen söylemler aracılığıyla dile getirildiği önemli bir dönemdir. Batılılaşma ve ardından milliyetçilik, kadınların sosyo-ekonomik ve siyasal düzenle bütünleşmelerini ve ulusal projeye destek vermelerini sağlamak amacıyla yeni bir söylem alanı açmıştır. Bu tezde batılılaşma ve milliyetçilik ile kadın kimliklerinin dönüşümü arasındaki ilişki Halide Edip Adıvar örneği üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Kadın sorunu ve "yeni kadın" söylemi, modernleşme/batılılaşma süreci yaşayan dönüşüm halindeki toplumlarda, bir yandan geleneksel kadın kimliklerinin aşılması, kadınların geleneksel bağlarından kurtulmalarına ilişkin, bir yandan da toplumsal kimliği besleyecek geleneksel cinsiyet nosyonlarından faydalanılmasına dayanan ikili bir söylem içerir. Eşdeyişle, kadınların özgürleştirilmeleri yolundaki atılımlar, milliyetçiliğin çizdiği bir noktada durmak ve kadınları ulusal olanın sınırlarını çizen aktörler olarak kurgulamak anlamına gelir. Kuşkusuz bu modernleşme sürecindeki toplumun batı ile girdiği ilişki düzeyi ve ulusal kimlik kurgusunun dayanakları ile yakından ilgilidir.

Halide Edip Adıvar, sınıfsal konumunun verdiği olanaklarla, 2. Meşrutiyet döneminden 1950'lere kadar edebiyat alanında eserler vermiş, gazete yazıları, konferansları, çeşitli örgütlenmeler ve milli mücadele dönemindeki konumu ile batılılaşma ve uluslaşma sürecinin bütün müzakerelerinde yer almış bir aydındır. Bu nedenle öne çıkardığı ve öncülüğünü yaptığı kadın kimliği, Osmanlı-Türk modernleşmesinin kadınlar ile ilgili politika ve müzakerelerinin izlerini taşımaktadır.

2. Meşrutiyet döneminde Halide Edip, toplumdaki geleneksel feminite anlayışına eleştiriler getirerek, eğitim yoluyla gerçekleşecek bir kadın aydınlanmasını savunmuştur. Bu ilk dönemde öne çıkardığı kadın kimliği, toplumsal sorumluluklarının bilincine varmış bir kentli kadın modelidir. Bu modelin dayandığı temel unsurlar, kadınların anne olarak rolleri ile vatanseverlik arasındaki ilişkidir. İlk dönemin aydınlanmış annelik modeli, gelişen Türk milliyetçiliğinin etkisi ile kendini ulusa adanmış, milliyetçi bir kadın modeline

evrilmiştir. Milliyetçiliğin belirleyiciliği altındaki bu yeni model, sadece üst sınıftan kentli kadınları değil, alt sınıftan kadınlar ve Anadolu kadınlarını da içerecek şekilde genişletilerek, milli idealler ile bağlantılandırılmıştır.

Halide Edip'in öne çıkardığı bu kadın kimlikleri ile ilgili gelişimi en iyi şekilde romanlarında gözlemek mümkündür. Halide Edip her ne kadar milliyetçiliğin etkisi altında kaleme aldığı romanlarda kadın kahramanlarına, milliyetçiliğin sağladığı güvenli ve çelişkisiz bir model üretmeye çalışsa da, ilk romanlarında modernlik ve kadınlar arasındaki ilişkinin gerilimlerini yansıtmıştır.

Savunuculuğunu ve öncülüğünü yaptığı, egemen toplumsal cinsiyet modelleri ile yer yer çatışan kadın kimlikleri, milliyetçilik, modernleşme ve kadınlar arasındaki ilişkilerin sorgulanması bakımından bugün bile güncelliğini korumaktadır.

SUMMARY OF THE THESIS

This thesis studied the new female identity that is defended by Halide Edip as a female writer considering her autobiography the works that she has written during two period of Turkey in both Ottoman period and Republic period. The course of time from Ottoman period to Republic and the female identity in between represents an important era where the arguments about the female identity was intensified, and the crisis of identity of community has been spelled out through the statements developed about women. Westernization and nationalism has provided a hypothesis creationera in order to provide their integration with economical and politicalenviroment and to cause them contribute and duly support to the national project. In this thesis it was attempted to analyze the relationship between the transformation of westernization and nationalism and female identities, having considered the sampling of Halide Edip.

The woman question and the hypothesis of “new women”, includes a double hypothesis regarding the women in the societies being in course of transformation where modernization/westernization process is on, while frequently depended on exceeding the traditional sexual notions with respect to emancipating them from the traditional ties and other sexual notions that are frequently depended on and benefited from. As a matter of comman expression, the initiatives forwarded to the concept with respect to emancipating women shall mean to stop on a point which will be defined by nationalism, and to cast the women as the actors to outline the borders of what national is. There is no doubt that, this is closely related to the level of relations the society being in the process of such modernization with west and the supporting elements of the national identity.

Halide Edip Adivar, is an intellectual who having taken the advantages of the opportunities offered by her social class, has achieved creating many works in the field of literature during the period from the 2nd Constitutional period to 1950s, a columnist, a lecturer while having taken part in the process of westernization and nationalism as well as in various organizations and national war and participated in the relevant conferences and negotiations. Thus, the female identity she suggested and pioneered herself bears the traces of policy and deliberations that is related to the women in Ottoman-Turk modernization.

During the 2nd Constitutional period, Halide Edip having severeley criticized the wide spread traditional understandinf of femininity, kept defending woman intellectualism that is to be realized throgh education. Such female identity

that she suggested during this initial period, represents an urban female sampling with a consciousness of social responsibilities. The main factors that this sampling depended on, are the relations between the roles of maternity of women and the patriotism. The educated maternity model of the initial period was transformed and evolved into a nationalist female model that had dedicated herself to the country under the effects of Turkish nationalism. This new nationalist female model was expanded so as to include not only urban top class women but also the Anatolian women and the ones from other classes of society and set a connection between them and the national ideals accordingly.

This change in regards of such female identities suggested by Halide Edip is monitored best in her novels. Although Halide Edip has intended to create a reliable model provided by nationalism with no dilemma and contradiction for the heroines in her novels, she has reflected the stress of relations between modernism and women in her initial novels.

In respect to the female identities which time to time contradicts the dominant gender models whom she defended and pioneered still preserves its update property even today in terms of questioning the relations between nationalism, modernizm and women.